

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelfozetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Baththyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* 1971-ben megjelent első kötetében egyetlen tétel¹ található, amelyet nem sikerült példány alapján leírni, noha a kötet lelőhelye közlésre került: „Kistarcsa, Kende György”.² Bár Holl Béla, az *RMNy* egykori munkatársa megvizsgálhatta a kötetet, annak akkori tulajdonosa azonban nem járult hozzá másolat elkészítéséhez. Ennek tudható be, hogy a könyvnek az *RMNy*-ben szereplő leírásában e példányról ez olvasható: „ma nem hozzáférhető”.

Több mint három évtized után a kötet ma az egykori tulajdonosának azonos nevű fiáé, aki nagy megértéssel fogadta a kérést, hogy a könyvet behatóbb vizsgálathoz több napra is kölcsön adja. Sőt, tudatában lévén a kiadvány tudománytörténeti jelentőségének, az Országos Széchényi Könyvtár által történő másolat elkészítéséhez is hozzájárult.³

Címlapja és az azt követő ajánlása – az összesen öt, hiányos példány és töredék mellett – teljes egészében csupán ebben az egyetlen példányban maradt fenn. Így a kiadvány valóban igen jelentősnek mondható. Ez ugyanis a Heltai Gáspár és társai által magyarra fordított *Újszövetség*, amelynek a mai napig is ez az egyetlen ismert példánya, amely a címlapján az 1561. évszámot viseli.⁴ Az ezt követő három levélen a lelkipáztorkodással párhuzamosan Kolozsvárott nyomdásztulajdonos, Heltai Gáspár ajánlása olvasható, amely Nádasdi Annának, Majlát István, erdélyi vajda özvegyének szól 1561. újesztendei keltezéssel.⁵ E mű másik változata címlapján az 1562. évszámot viseli, és ajánlását Heltai „az olvasónak” címezte.

¹ *RMNy* 172.

² Jóllehet a *RMNy* a magántulajdonban levő példányokat nem veszi fel, hiszen azok vándorlása nagyobb időtávtatban szinte elkerülhetetlen, ez esetben – a kiadvány jelentőségére való tekintettel – mégis kivételt tett.

³ E helyen is ismételt köszönet illeti mindezért Kende György, budapesti evangélikus lelkész.

⁴ A Kende-féle kötetből mindössze két levél hiányzik (f_1 és s_1). Ezt Holl Béla már évtizedekkel ezelőtt feljegyezte a *RMNy*-munkálatok nyilvántartása részére.

⁵ Első szövegközlése: BOD Péter: *A szent Bibliának históriája*. [Szeben] 1748. 138–140 – Az utóbbi évtizedekben több szöveggyűjteményben is napvilágot látott: legutóbb „Az keresztyén olvasóknak” címűben ZVARA Edina gondozásában: Bp. 2003. 125–126.

Ugyanakkor zársorában itt is az 1561. évszám olvasható, és mintegy két tucat, túlnyomó részükben többé-kevésbé hiányos példányból ismeretes.⁶

A címlapján eltérő évszámot és azt követően más és más ajánlást tartalmazó két nyomtatványt Szabó Károly – a Nádasdi Annának szóló ajánlással – az 1561. év alatt egynek vette.⁷ Magyarozatként ehhez ő még hozzáfűzte, hogy „a colophonból bizonyos, hogy az egész könyv már 1561-ben ki volt nyomtatva, s csak a címlap és ajánlás nyomtatott 1562-ben.” Trócsányi Zoltán a Heltai-féle *Újszövetség* – részben csonka példányainak összevetése során – a kötetben számos helyen két szedésváltozatot ismert fel.⁸ Az egyetlen, 1561. évszámú példány korábban tehát nem vált közkinccsé, így a szedésváltozatoknak a két kiadás közötti megosztásának megnyugtató tisztázására nem volt lehetőség. Ezért hívta fel a figyelmet a *RMNy*: „Lehetséges, hogy a második kiadás (186) ellenőrizetlen példányai között is található 1561. évszámú kiadás.”⁹

Az egyetlen, 1561. évet viselő címlapos kötetnek a tulajdonos által nagyvonalúan engedélyezett, behatóbb tanulmányozása nyújtott lehetőséget e cikk szerzői számára, hogy a korábbi megállapításokon túlmenően továbbiakat is lehessen tenni. Az alábbiak során kísérlet történik a két kiadás egymáshoz való viszonyának lehetőleg pontos tisztázására, az eltérések és az azonosságok magyarozatára, a két-féle kiadvány létrejötté okának kikövetkeztetésére.

A mű példányainak összevetésével történt vizsgálódás során az eltérések megállapításakor figyelembe kellett venni, hogy a régebbi korok nyomdászai a korrektúra után még a nyomtatás munkafázisában is, szinte a sajtó mellett állva, folyamatosan javították a szedésben időközben felismert hibákat. Ez az úgynevezett sajtókorrektúra. Minden egyes ilyen beavatkozás következménye két változat: az eredeti és az igazított. Az ennek alapján kétféle íveket nyomtatásukat követően nem kezelték külön. Ilyen változtatások pedig – különösen a terjedelmesebb kiadványoknál – szinte rendszeresen és számtalan helyen történtek. Ennek azután az lett a következménye, hogy a régi, kézzel előállított könyvek kinyomtatott íveinek köteté történő összehordása során a testesebb kiadványok esetében – némi túlzással – elmondható, hogy ezek között szinte nincs két, tökéletesen azonos változatokat tartalmazó példány.

Az ilyen, többnyire egyetlen betűre vagy jelre szorítkozó beavatkozás nem tekinthető a szűkebb értelemben vett változatnak. Ezért ezek a mostani vizsgálódás során is általában figyelmen kívül maradhettek, kivéve, ha belőlük valami új körülményre következtetést lehetett levonni. Ennek figyelembe vételével történtek az 1561. és 1562. évszámos kötetek összevetése során az eltérésekre vonatkozó megállapítások. Ezek közül az első az, hogy a két eltérő évszámú kiadvány szedésének mintegy 85 százaléka azonos egymással.

⁶ *RMNy* 186.

⁷ *RMK* I 51.

⁸ *MKsz* 1917. 201–210.

⁹ *RMNy* 172.

Erre a körülményre már Trócsányi Zoltán felfigyelt, aki úgy találta, hogy az általa észlelt eltérések „az íveknek körülbelül csak egynyolcad részén található”.¹⁰ Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a túlnyomó többséget alkotó azonos szedésű részek „még a sajtóhibákat és betűtöréseket is a legpontosabban megőrizték”.¹¹ Az egyértelmű eltérések és az ezzel párhuzamosan a nagyarányú azonosságok ismertetése után vizsgálódásait így értékelte ki:

„S éppen azért mert eltérés az íveknek körülbelül csak egynyolcadrészén található, míg hétnyolcadrésze a legpontosabban egyezik, nem lehet hinni két külön kiadásban. Megtörténhetett régen is az, ami manapság sem ritka eset, hogy egyes hasábkok, vagy ívek nyomás közben szétestek, vagy egyik-másik ívből keveset nyomtak s újra kellett szedni azokat, sőt az sem lehetetlen, hogy az utolsó ívekből két szedés készült, hogy a mű mielőbb megjelenhessen, s minthogy a könyvnyomató Heltai Gáspár, aki a kolozsvári bibliát negyedmagával fordította is, az új szedésben – nyilván – bizonyos változtatásokat eszközölt. A piacra, a könyvárus ponyvájára mindenesetre egy időben került mind a két féle biblia. Az eltérés a szövegben lényegtelen. A különbség csak egyes kifejezésekben, egy-egy szó betoldásában, vagy kihagyásában s a sorok beosztásában van meg.”¹²

Gulyás Pál Trócsányi megállapításairól a következőket írta:

„Nézetem szerint valószínűbb, hogy e variánsok az ún. sajtókorrektúra következményei. ... Heltai, akinek mint a nyomda tulajdonosának ez kiváltkép módjában állott, még a nyomtatás közben is egyre csiszolt fordításán, s az „Vj Testamentom” ikerpéldányai ennek köszönhetik létüket. Azt a föltevést, hogy az ívek egy részéből egyszerre két szedést állítottak volna elő, melyet egyidejűleg két sajtón nyomtattak volna, az ez esetben megkívánt nagyszabású tipográfiai fölszerelés miatt kénytelenek vagyunk elvetni.”¹³

A fenti két szakember álláspontjának ismertetése után a továbbiakban e cikk szerzőinek megállapításaira kerül sor, amelyeket a címlapján az 1561. évszámot viselő kötetnek más példányokkal történt összevetése során tettek. A most vizsgált Heltai-féle kiadvány esetében tehát az az egyik, talán legfeltűnőbb jelenség, hogy milyen nagy terjedelemben pontosan azonos a címlapjukon 1561. és az 1562. évszámot viselő kötetek szedése. További, de sem Trócsányi, sem Gulyás által nem említett, de feltétlenül figyelemre méltó körülmény az, hogy az eltérések – eltekintve természetesen a két különböző címlapot és ajánlást tartalmazó első füzetűtől – gyakorlatilag a kötet végén mindössze tíz füzetre korlátozódnak. Ez mindössze 80 levél, vagyis az 532 levélnyi összterjedelem csupán 15 százaléka.

A címlapján az 1561. évszámot viselő példány ismerete alapján immár lehetőség nyílt a RMNy 172. tételének leírását már az első füzetre vonatkozólag is több ponton kiegészíteni, ill. helyesbíteni. A címlap részletes leírása helyett áll-

¹⁰ MKsz 1917. 209.

¹¹ MKsz 1917. 208.

¹² MKsz 1917. 209–210.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929–1931. 85.

jon itt annak másolata (1. ábra). Ebből kiderül, hogy annak szövege azonos az 1562. évszámúéval, azonban sorbeosztása több helyen is attól eltérő.¹⁴ Egyetlen többletként a „Colosvárot” szó előtt külön sorban „Heltai Gáspár” neve olvasható. A piros-fekete színű nyomtatás is elvben azonos: a páratlan sorok szövege fekete, míg a párosoké piros. Az utolsó, 11. sor – az 1562. évitől eltérően – az 1561. évszámot arab számjegyekkel közli, méghozzá – szinte játékos módon – váltakozva piros és fekete színekben. A szedéstükröt léniákból összeállított kettős keret szegélyezi. A mai ismeretek szerint ez a legkorábbi alkalom, hogy Kolozsvárott ezt a megoldást választották a címlap keretezésére.¹⁵

A címlap háta üres. A következő három ( )_(2a–3a)¹⁶ lapon olvasható Heltainak Majlát István özvegyének, Nádasdi Annának „Kolozsvárott az új esztendőben 1561.” keltezéssel írt ajánlása. A Heltai-féle *Újszövetség*nek ez az első ajánlása teljes terjedelmében – a mai ismeretek szerint – csupán a most vizsgálat alá vont egyetlen kötetben maradt fenn, amely magántulajdonban lévén nem hozzáférhető. Ezért helyesnek látszott az erről készült másolat közreadása (2–4. ábra). A fentieket követi „Az uy testamentomnac könyveinec száma” két lapon ( )_(3b–4a), amely 27 újszövetségi könyvet sorol fel. A címlapot tartalmazó füzet utolsó lapja ( )_(4b) üres.

A két, címlapján 1561. ill. 1562. évszámot viselő kiadás szedésének beható, összehasonlító vizsgálata a következő eredményre vezetett. Az eltérő címlapot és előszót követően mindkettő szövegének szedése teljesen egyformának bizonyult az Ii-jelzésű füzet külső ívéig,¹⁷ de onnan kezdve már nem.

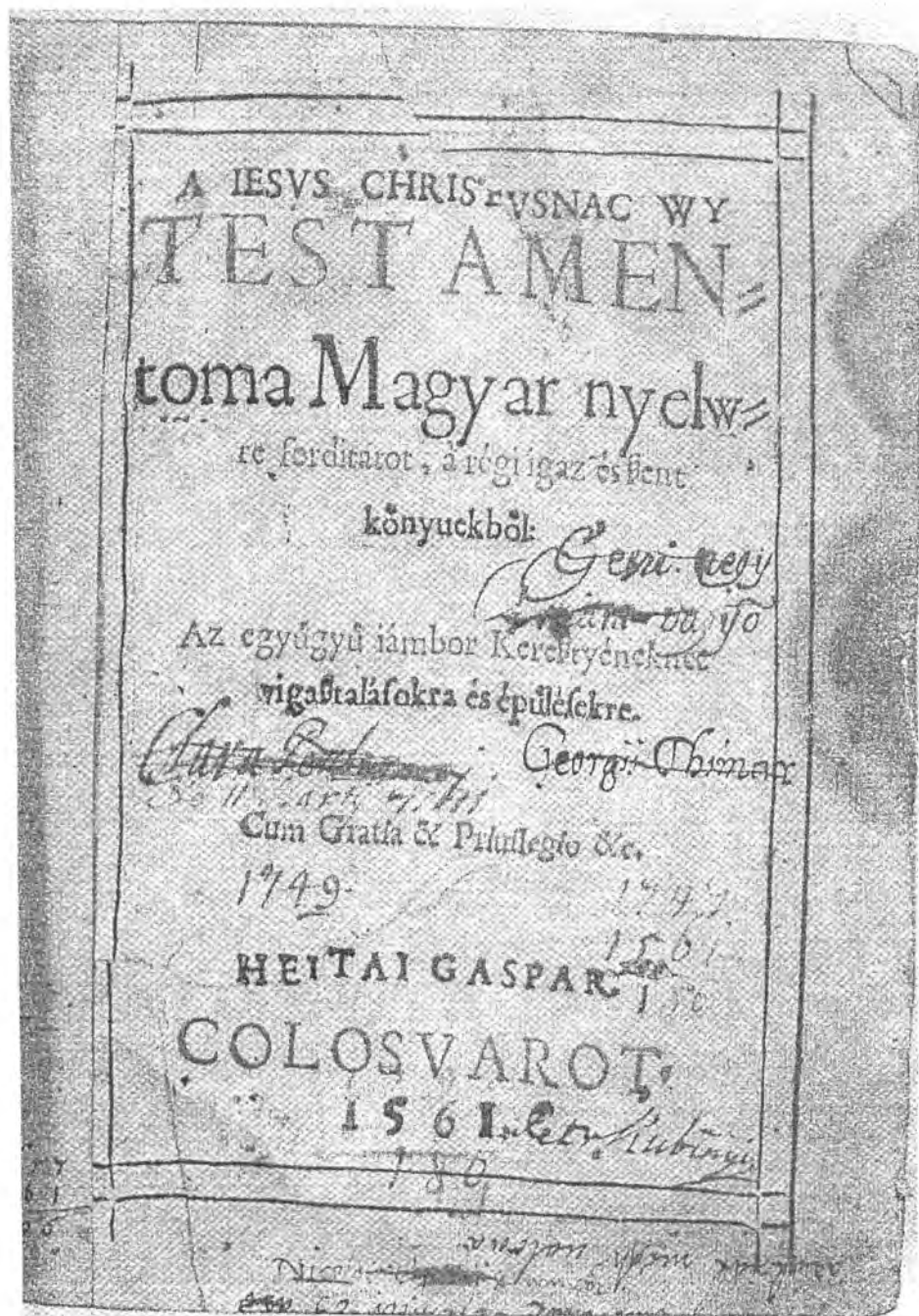
A szedés azonosságának, ill. eltérésének megállapításakor a szöveg soronkénti elrendezésén, vagyis a sormetszeten kívül, irányadó volt a marginálisok, füzetjelzések, élőfejek elhelyezkedése, az eltérő iniciálék használata, a szövegben előforduló és a nem megfelelően szorosra zárt szedés egyetlen bázisú, ún. „táncoló” sorai, a többenél jobban vagy éppen kevésbé benyomódott betűk stb. megegye-

¹⁴ Beigazolódott tehát Trócsányi feltételezése (MKsz 1917. 204–205.), hogy a MTA könyvtárában 1562. évszámot viselő, kézzel pótolta címlapon található „eltérés a címlapot másoló festő hibájából származik”. Elvben ugyanis elképzelhető lett volna korábban, hogy az esetleg – 1562. évszámmal – az 1561. évszámú kiadásról készült.

¹⁵ Pontosan ilyen módon, vagyis mind a négy oldalról kettős léniából összeállított címlapkeret a 16. századból egyetlen más magyarországi nyomtatványon sem található, jóllehet ez a megoldás külföldön már abban az időben, majd évszázadokon át meglehetősen elterjedt volt. Egy léniából álló keretezés Kolozsvárról csak jóval később, 1588–1600 közötti évekből maradt fenn: *RMNy* 614, 629, 722, 866.

¹⁶ Az első, négy levelet tartalmazó füzetnek jelzése nem csillag, amint ez a *RMNy* 172-ben olvasható, hanem „),(„. A téves közlés ugyanis abban a feltételezésben készült, hogy az az 1562. évszámot viselő kiadásban (*RMNy* 186) alkalmazott füzetjelzéssel, vagyis csillaggal azonos.

¹⁷ A negyedréti alakú kiadvány füzetei – eltekintve az első, a címlapot és az ajánlást tartalmazótól – mind két-két ívet, vagyis nyolc levelet tartalmaznak. Ezeket úgy állították össze egyetlen füzeté, hogy az egyik (külső) ív közepébe, vagyis annak második és harmadik levele közé, behelyezték a teljes másik (belső) ív mind a négy levelét. Tehát az Ii_{1-2, 7-8} leveleken a szedés mindkét kiadásban azonos, amíg az Ii₃₋₆ leveleken eltérő.

1. Az 1561. évi kiadás címlapja

A TISZTELENDŐ ES
 NAGYSÁGOS ASSONNAC,
 MADASDI ANNANAC, A BODOG MAYLAT
 István, Erdeli Wajdánac &c. özuegyé-
 nec, kéuan Heltaj Gáspár, az Isten-
 nec kegyelmességet es
 békességet.

NAGYSÁGOS ASSON-
 nom, Nem terény-
 edből vagyon ez, hogy
 rendez vadnac az embe-
 rec közet, és e yic tel-
 lyebvalo a más knál: ha-
 nem az istenneeakarát-
 tyá és rendelén. Ez é t
 mondgya sicut Pál, A
 melly fejedelemséget
 vadnac, Istenöl vadnac, Isteneg. A ki ellene ál a fe-
 jedelemség nec, Istenneec rendelés nec áll ellene. Ez
 másu eüösten paranczol, hogy imádkozunc a kirá-
 lyokért, és fejedelmek ért. Miént hogy ez is y vagy-
 on, Nyilván sicut lé, hogy a fő fő mélyce meg
 gondollyac és esekbe vegyét az ő tiszték nec műöl-
 tar. Ment nem arra vadnac fel magafialua, hogy
 ezac è világi pompasságát tűzéc, testgyönyörű-
 ségben ellyenec, tobzódgyanac &c, hanem, mint
 sicut David mondgya, hogy jó fertartásba és ren-
 delésbe tar-

delés betaroztat a költség, és ősiu gyűlűm az ő
 alatta, valóckah dicziúe, és semmagakallvác az
 Wram, Mindenha, főméc első tartuan az Isten pa-
 ranzolatiuak ket táblát, melyek nec loc őriztúe
 az ő Isteni as rás, sőt az ősiu as ősiu as ősiu
 Isten, hogy ezokaért az Wram, Isten te Nagysár-
 godat meg, világosítora az ő Isten Igeleűh, Isten
 Lélek nec általa, hogy loc támbor fegény Isten egy-
 házi emberec, és egyéb fegény, tanuló, sőt a te
 nagy Isgodnac Istenes ceterdől és kerest, eni cze-
 lekedésről tanubizonlágot télnec. Mellyker-
 te N. ez elműlt elhendőben, ennyedrágafágha, és
 nagy fűkűbe, hō adományal, én hozzám is
 meg maratta. Szeri én is nem akartam te N.
 hálaadartlan lenni, hanem esit a Isten munkát te
 N. akartam atantani. Melly nyilván nem kiczin
 munka. Mert mennyi gondolkodásban, fáradság-
 ban, költségben is állyon ennekem, afit az egy
 Isten tudgya esen, kiúá ltképpen ez én halálos be-
 tegségemben, és nagy erőtleniségemben.

Nem egyedül kedig voltam a munkában fog-
 laltatos, hanem egyrés ében segitet a támbor Istuan
 Wram, a Desi predicátor, az én édes suogorom,
 Másikban a tisztelendő Lukats Wram, a Colosua-
 ri Magyar predicátor. Ismet az én szerelmes vény-
 bátyám, a tisztelendő Lajos Mester, a Desi fő-
 Lekki Pástor. Az imádság, és a forgalmazos
 ügyeközet meg volt, hogy az Wram czeleűben tisz-
 tán czelekedgyűnc. Ha fogyoikozás volt benne
 nunc, emberec vagyunc és igen gyarlóc: Istenből
 és emberektől boczanatot kérűnc. A fegény egy-
 ügyű keresi.

úgy a keresztyéneknek akarótté foglálni és használni.
 Siluester János, a fiamhoz, író és hasznos munkát
 tör, ki az időt te N. bátyának segítségével Sziged-
 ben az wy Testamentomat nyomtattat. De mi
 fogyatkozás lőtt legyen abba, aſt az Isten féltő ke-
 resztyének meg tudgya éntélni, egymás mellé tart-
 uán a két munkát, az övét, és a miénket.

Ha léfneek kiknek nem tezie, hogy te N. aian-
 lom esté munkát, Aual semmit nem gondolok.
 Mert a Iesus Christusban ninczen féltő, auagy
 affonyiálat, mint fent Pál köl. Sent János Apa-
 stól: és leionimus nagyobbac voltanac én nálánál.
 Azé it az ő munkáiokar Isten féltő affonyiála-
 toknac aianlotrac. Te N. az Wr Isten
 meg rareza az egész nemzetel egye-
 gesen rembe. Colofuarot, az wy es-
 tendőben. 1561

Te Nagyságodnac íó akaróia:

Heltai Gáspár
 AZ

zése vagy eltérése. Annak, hogy ugyanaz a fűzetjel vagy marginális mindenhol egészen pontosan ugyanoda kerüljön az új szedésben, viszonylag kicsi a valószínűsége, bár erre a szedők – főleg a lapok beosztásában – törekedtek. Annak a lehetőségére azonban, hogy több hibás, elcsúszott stb. betű mindkét szedésben pontosan ugyanott és azonos formában álljon, csupán elméleti.

Mivel a változatlan szedésű részek (az esetleges, de a jelenlegi vizsgálódás szempontjából gyakorlatilag csaknem egészen figyelmen kívül hagyott sajtókorrektúráktól eltekintve) teljesen megegyeznek, így ezek részletes bemutatása feleslegesnek tűnik, hiszen az azonosság a fentiekben ismertetett szempontok alapján bárki számára könnyen ellenőrizhető. Ezzel szemben az újraszédett részek eltéréseit szükségesnek látszik néhány, feltűnőbb példával bizonyítani.

Rögtön az Ii₃a lapon szembeötlő a marginálisok jól felismerhető módon eltérő elhelyezkedése. A hátlapon, bár a lapszéli jegyzetek szinte pontosan ugyanott találhatók, a 12–20. sor beosztása (számos sorvégződés, szóköz stb.) eltér egymástól, annak ellenére, hogy nincs szövegetérés, amely ezt indokolná. Álljon itt még néhány tipográfiai eltérés is ugyanerről a lapról: a 3. sor elején látható „ö” betű hibája, a 9. sor „iutalomnac” szó végének elcsúsúzása az 1562. évi kiadásban nem ismétlődik meg (5–6. ábra).

A fentieknél jelentősebb, a szöveget is érintő változtatások figyelhetőek meg a Kk fűzet első lapján, amelyre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.¹⁸ A 8–9. sorban az „írom é leuelet”, valamint a 10. sorban a „teneked” szavak elhagyásával Heltai csiszolt a mondaton. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy pl. a Kk₂b lapon található betűeltérések azt bizonyítják, hogy nem egyszerűen a hibák kijavítása történt, hanem valóban új szedés készült: pl. a „II.rész” első sorának hibás „d” betűje, a 4. sor elnyomódott „e”-je még nem szerepel az 1561. évi kiadásban. De se szeri se száma az ilyen és ehhez hasonló eltéréseknek mind az említett, mind az ezeket követő részekben. A két szedés közötti különbségek százai szerepelnek a most ismertetésre kerülő vizsgálódások során készült jegyzetekben, amelyek mindegyike meggyőző módon bizonyítja, hogy a szöveg túlnyomó részét az „Ii” fűzet belső ívétől egyértelműen két alkalommal szedték. További eltérések ismertetésétől azonban, ennek az írásnak olvashatósága végett, el kellett tekinteni.

Az eltérő szedések megállapítására végzett módszeres vizsgálat azonban a kötet utolsó füzeteiben más, mondhatni váratlan eredményre vezetett. Megállapítható volt, hogy a Tt fűzet nagyobbik részében (T₃a–₆b, T₇b–₈a), valamint a Vv fűzetben (a Vv₄b lap kivételével) – bár helyenként itt is történtek kisebb-nagyobb változtatások – a szedés mégis lényegében azonos mindkét kiadásban. A fenti állítás alátámasztására álljon itt is csupán néhány példa az azonos szedést bizonyító hibás betűk és helyesírási hibák közül: a Tt₄a 20. sor „Titoc” szava első T-betűjének hibás vízszintes szára, az „annnya” szó ismétlődése (7–8. ábra), a Vv₁b 14. sor elején a hibás „C”, Vv₆a „Neminemü” főcím két, a többenél feljebb álló „M”-je.

¹⁸ MKsz 1917. 205.

PAL APASTALNAC

Hűtnecc általa Mozes immarán örög leuén nem akarà à Pharao leányánac fiánac nevesztetni, inkább valasztuán, hogy az Istennec népuel nyomorúságot szenvedne, hogy nem mint à bűnnec vđó szerént valo hasznaual élne, Nagyob kazdaglágoknac itéluen à Christus-ért valo bídalmáságot, hogy nem mint az Egiptusbelieknecc drága kécnczeket. Mert néz vala à iutalomnac meg adására.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust, semmit nem féluén à királynac haragiától. Mert vgy vala bátor búuű, mint ki látta volna ast, à ki láthattatlan.

Exo. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát, és à vért nec amà kiontását, hogy ne illetné őket, az, à ki meg öli vala az első szülötteket.

Exo. 14.

Hűtnecc általa menénecc által à veres tengeren mint egy száraz földön, Mellyet midőn meg késertenecc az Egiptusbelickis, el nyelettettenecc à tengertől.

Iof. 6.

Hűtnecc általa leomla Jerichónac kerítésse, mikoron het napig meg kerültéc volna.

Hűtnecc

PAL APASTOLNAC.

Hűtnecc általa Mozes immárán Öreg Iseuén nem akarà à Pharaó leányának fiának neuef-
tőzni, inkább választuán , hogy az Istennecc né-
pével nyomorulagot szenvedne , hogy nem
mint à bünnec vőő szerént valo hasznáual élne,
Nagyob kasdaglagoknac iteluen à Christuf-
ért valo bűdalmitasagot , hogy nem mint az
Egiptusbelieknecc draga kénczeket. Mert néz
vala à iuralomnac meg adásora.

Hűtnecc általa hadgya el Egiptust , sem-
mit nem feluen à királynac haragiától. Mert
olly bátor fűuű vala mint ki látta volna ašt, à
ki láthattatlan.

Exod. 12.

Hűtnecc általa szerzé meg à Paschát , és à
vėrnecc amà kiontásat, hogy ne illetné őket, az,
à ki meg őli vala az első bűlötteket.

Exod. 14.

Hűtnecc általa menėnecc által à veres ten-
geren mint egy sáraz földön , Mellyet midőn
meg kéfertenecc az Egiptusbeliekis, el nyelettet-
tėnecc à tengertől.

Ios. 6.

Hűtnecc általa leomla Ierichónac keritėse,
mikorón naponként het nap meg kerültėc
vőlna.

Hűtnecc

ISTENTŐL LŐT JELENESI.

XVII. RES.

Akron elöue egyic à het An-
gyaloc közül, kiknél à het cze-
le vala, és fióla velem, és monda
ennékem, Idüel, Meg mutatom
tenéked à nagy paraznának kár-
hozattját, melly vl à soc vizeken, mellyel pa-
ráználkottanac à földnec Királyi, És meg ré-
fegültene az ő paráznafágának boráual, kie-
laknac à földnen.

Es midön lelekben el vit vólna à pusztába,
látée egy affonyiálatot, melly egy veres bár-
son színő Bestián vl vala, melly tellyes vala ká-
romlo neueckel, Mellynec het feie, és tiz far-
ua vala. Valá kedig ez affonnyállat fe! öltöz-
ue veres bársonyba, és skárlatba És ékesítue
vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyee-
kel: Kezébe kedig egy arannas kupa vala,
rakua az ő paráználkodásának vtálatofságá-
ual és fertelmességéuel. És az ő homlokán è
vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à föld-
den valo paráználkodásóknac és vtálatofsá-
goknac annya.

Tt 4

Es látám

ISTENTŐL LŐT IELENÉS

XVII. RES.

Ckoron elidue egy à het Angyaloc közül, kiknél à het czebe vala, és szóla velem, és monda ennékem, Ióuel, Meg mutatom tenzked a nagy paraznanac kárhozattját, melly vl à soc vizeken, kiuel paráználkottanac à földnec Királyi, És meg íségültene az ő paraznaságanac boráual, kik laknac à földnen.

És midőn ielekben el vit vólna à pustába, látéc egy aszönyialatot, melly egy veres barson síuő Bestián vl vala, melly tellyes vala káromlo neueckel, Mellynec het fete, és tíz farna vala. Vala kedig ez aszönyiallat fel őltőzue veres barsonyba, és skárlátba És ékesítue vala, arannyal, drága köueckel, és gyöngyekkel: Kezébe kedig egy arannyas kupa vala, rakua az ő paráználkodásánac vtálatóságáual és fetelemességéuel. És az ő homlokán è vala írua, TITOC, Ez à nagy Babilon, à földnen valo paráználkodásoknac és vtálatóságóanac annya.

Tt 4

Es ládám

Mindez arra mutat, hogy a kolozsvári nyomdában a korábban készült kiadás utolsó két füzetének szövegét ún. állószedésben hagyták. Ez azt jelenti, hogy e rész betűit nem osztották vissza a szedőszekrénybe, amint ez a zavartalan üzemmenet esetén elengedhetetlen, hiszen a betűket a folyamatos szedéshez – az öntött betűk korlátozott száma miatt – ismételten felhasználták. E szövegrész betűinek állva hagyása arra utal, hogy Heltainak szándékában állott ezt a könyvét újra kinyomtatni. Betűkészletének korlátozott mérete miatt azonban csak mintegy két füzetre valót tudott ilyen módon „félretenni”.

A fentiekben részletesebben ismertetett megállapítások összefoglalása. A két kiadásban azonosnak bizonyult az A⁸–Z⁸, a⁸–z⁸, Aa⁸–Hh⁸, valamint az Ii_{1–2, 7–8} levelek szedése. Eltérés tapasztalható a)(⁴ (az 1562. évi kiadásban *⁴), Ii_{3–6}, Kk⁸–Vv⁸ levelek szedésében. Ezek közül állószedésben maradt a Tt_{3–6, 7b, 8a} és a Vv_{1–3, 4a, 5–8} lap.

Feltehetően állószedésben kívánta hagyni Heltai a Tt füzet egész külső ívét. Ugyanis egyedül az tűnik ésszerűnek, ha a teljes ív (esetleg fél íves sajtó esetén fél ív) szedése marad együtt. Elgondolható, hogy azért oszthatta vissza a Tt füzet külső íve nagy részének szedését, mert már az 1561. kiadás szövegének végére betűhiánya támadt a készletéhez viszonyítva túlságosan korán félretett állószedés miatt, ezért annak elejét bontatta meg.

Jól érzékelhető, hogy Heltai igyekezett a legjobbat nyújtani kiadványa szövegében. Ezért szövegjavításokat,¹⁹ fordítási változtatásokat²⁰ végezett el az állószedés későbbi felhasználása előtt. De úgy tűnik, hogy feltehetően a fentiekhez hasonló igazítások végett, egész lapok újrasedésére is vállalkozott, ahol talán túl sok igazítanivalót talált.²¹

Az ilyen – lényegében sajtókorrektúrának is minősíthető – esetre lehet gondolni a kolofonban olvasható „Colosvarot” esetében is, ahol az 1561. évi kiadásban helyesen áll az „S” betű”, míg az 1562. éviben fordítva. Azonban az egyik kolozsvári példányban,²² jóllehet az az 1562. kiadásból származik az említett „S”-betű állása helyes. Tehát a betű helytelen állásba hozatala az állószedésben maradt rész 1562. évi kinyomtatása alkalmával került sor. Ez tehát a „fordított sajtókorrektúra” esete, amikor a helyesen álló „S”-betű az újranyomtatás során valami okból kifolyólag kiesett vagy benyomódott, majd visszahelyezésekor azt helytelenül, fordítva rakták a helyére. Ez feltehetően az 1562. évi újranyomtatás elején történhetett, mert eddig csupán ebben az egyetlen példányban található ez a furcsaság. Ugyancsak az állószedés újra történő felhasználásának fonákságai közé tartozik, hogy a címlapján immár az 1562. évet viselő kiadvány kolofonjában minden példányban megmaradt az eredeti 1561. évszám.

¹⁹ Pl. Vv_{4a} 16: ő kapuit be nem „zauarják” helyére „záriák” került.

²⁰ Pl. Vv_{3b} 8, 11: „szál” kicserélése „vessző”-re

²¹ Pl. Tt_{7a}, Vv_{4b}.

²² Cluj Acad U 19. – Ezen a helyen is külön köszönet jár P. Vásárhelyi Juditnak, aki a kolozsvári példányok ellenőrzését a helyszínen volt szíves elvégezni.

Tisztázni kell azt a figyelemreméltó különbséget, amely még viszonylag a kiadvány elején, az egyetlen alkalommal nyomtatott, változatlan szedésű részben²³ található. Erre már Trócsányi is felhívta a figyelmet.²⁴ Itt a szedő súlyos hibát vétett: az evangéliumi szöveget a D₂b lap szélén jegyzetként helyezte el. Az így megtévesztő szöveget kiigazítandó, ezt a sort az előző lap aljára illesztették be a főszövegben, míg ugyanezt a téves helyen természetesen törölték. Az új sor beiktatása nem okozott gondot a szedőnek, mert az utolsó bekezdés előtt található üres sorba iktatva egy tömbben feljebb tudta „csúsztatni” a szedésrészletet. A két lap szedésén különben nem változtattak. Ez a hibaigazítás nem áll összefüggésben a két kiadás közötti eltérésekkel: mind az 1561., mind az 1562. évi kiadás példányai között egyaránt megtalálható mind a helytelen mind a kiigazított szedés. Tehát sajtókorrektúraként a nyomtatás munkafázisában ismerték fel a hibát, amelyet kijavítottak, a később előállított íveken már a helyes beosztásban olvasható a szöveg (9–10. ábra).²⁵

Érdekes eredményre vezetett a Heltai-féle *Újtestamentum* példányai papírjának vizsgálata. A papírmalmok termékeiket a merítőszitára erősített fémhuzalból kialakított vízjellel különböztették meg másokétól. Az egyedileg alkotott jelvény viszonylag jól felismerhetővé tette a papír eredetét. Áll ez különösen, ha ez az illető város címere. Ezt választotta 1546-ban a Johannes Honterus által alapított brassói malom is. A címeres vízjel alapján lehet tudni, hogy az 1550-ben készült, első kolozsvári nyomtatvány²⁶ alapanyaga onnan származott. Egy évtizeden át, ha nem is valamennyi kolozsvári kiadványt, de közülük sokat²⁷ ugyancsak brassói címeres papírra készítettek. 1560. február 20-i keltezésű ajánlással látott napvilágot az első olyan kiadványa²⁸ a Heltai-műhelynek, amelynek papírjában nem található vízjel. Ezzel párhuzamosan Brassóban 1560. május 3-án kezdték annak a testes és az ortodox románok használatára szánt kötetnek²⁹ az előállítását, amelyet teljes egészében vízjel nélküli papírra nyomtattak. Így teljesen megalapozott az a feltevés, hogy a kolozsvári műhely által – megszakításokkal – 1564-ig használt,³⁰ jelöletlen papír is bizonyosan Brassóban készült.³¹

²³ D₂ab.

²⁴ MKsz 1917. 205.

²⁵ A fennmaradt hibás és javított példányok számából valamelyest következtetni lehet arra is, hogy a nyomtatás munkafázisán belül erre a felismerésre mikor került sor. Nyilván már jó néhány lenyomat hagyhatta el addigra a sajtót, amikor kijavították a szedést, mert ilyen szarvashibát csupán néhány levonat esetén egyszerűen makulaturába dobtak volna. Mégis viszonylag hamar feltűnhetett ez a botlás, hiszen az ebből a szempontból is megvizsgált példányoknak csak kb. 15%-a tartalmazza a hibás szöveget.

²⁶ RMNy 87.

²⁷ RMNy 95, 109, 127, 152, 154, stb.

²⁸ RMNy 162.

²⁹ RMNy 168.

³⁰ RMNy 201, 202.

³¹ Ráadásul ez teljességgel szokatlan, a modern, igen gazdag papírtörténeti szakirodalom gyakorlatilag nem is említi ilyet a 16. századból.

EVANGELIUM.

és a kazdagfágoknac elhittetéffe meg
 az igét, es gyümölcszelen lesien. A ki ke
 földben vörte be a magot, ez az , a ki az
 es hallya es erti, ki es gyümölcszet terem, es
 nemelly vgyan fáz annyét, nemelly har
 nyét, nemelly harminz annyét.

Más példabeszédet vette Iesus eleyge
 uán: Hasonlítottot mennyeknec orfága az
 3347. 4. berhöz, ki jó magot vet az ő földébe. De
 az emberec alonnánac, előue az ő ellenfé
 honkolt vete a búza közébe, es elméne. Ma
 ron kedig a fi felneuekedöt es gyümölcszet
 remtet vólna, akkor meg tertzec a konkoly
 Menéne ezokaért a folgac a családos emb
 höz, es mondanac ő neki: Wram, Nem de
 magot vetettél a te földedbe? Honnan vgy
 on rahát a konkoly? Ő kedig monda neki:
 ellenfég műuelte est. A folgac mondanac
 Akor odé ezokaért, hogy elmennyünc, es kigy
 omlallyuc? Ő kedig monda: Nem: Hogy mid
 a konkolt kigyomlallyátoc, egyetembe au
 buzát ki ne fackabátoc: Hadgyátoc együt
 ni mind a kettöt az arattásig, es az aratás
 ideien mondom az aratóknac: Gyűjtétec eg
 be

SZENT MATHÉ IRASÁ SZERENT.

es nem értitec: Es látuan láttoc, es nem ismertec
Mert è nép nec búue meg keuęredet. Es fúlekel
nehézé hallanac, búmeket is behúntác, hogy va
laha búmekel ne láfsanac, es fúlekel ne hallyanac
es búúóckel ne értfenec, es meg ne tertienc, es
meg ne gyogyitlam óket.

De búdogoc à tú búmetec, mert látnac: es Luc. 10.
à tú fúleitóc, mert hallanac: Bizony módóm tú-
nęktec, hogy foc prophetác es igazac kéuántác 1. Pet. 2
látni, à mellyeket látoc, es nem láttác: es hallani,
mellyeket hallotoc, es nem hallottác,

Tú ezokaért halljátoc meg à mag vető-
ról valo példa beşedet. Vala menyéşer vala ki Mat. 4.
hallya arról az Orşágról valo Beşédét, es meg Luc. 8.
nem érti, eliő amà Gonof, es el ragadgya aşt,
à mi vett ettet az ó búuében. Ez az, à ki út fe-
len vette be à magot. De à ki à kóues helyen
vótté be à magot, Ez az, à ki az Igét hallya, es
mindgyaráşt óremmel véşi aşt. de nincz győ-
kóre ómagába: hanem ideiglen valo. Miko-
ron kedig nyomorgatás auagy vldözés támad
az Igeért, legottan meg botránkozic. A ki
kedig à túúifsec kózibe vette be à magot, ez az,
à ki az Igét hállya, de ez vilagi búrgalmatofşág,

D 2

es á

A világviszonylatban is különlegességszámba menő, vízjel nélküli brassói papírt az ottani malom Gebhard Blücher szerint 1560–1562 és 1577–1578 között állította elő. A kolozsvári nyomdászat szempontjából az első időszak fontos. A vízjel eltűnését Blücher azzal magyarázta, hogy ebben az időben tulajdonosváltás történt a brassói malomban.³² A huzalból készült vízjelet tudatosan távolították el a korábban használt valamennyi szitáról, majd ezt követően ugyanezeket immár e nélkül használták,³³ tehát nem véletlenül estek azok onnan le.

A vízjel nélküli papír eltűnése a kolozsvári kiadványokból 1564-ben sem véletlen: ez volt az az esztendő, amikor elkezdett termelni Heltai saját papírmalma a Szamoson. Ettől kezdve Heltai valamennyi kiadványát természetesen saját előállítású alapanyagra készítette.

Visszatérve az *Újtestamentum*ra, azt egész terjedelmében jelöletlen papírra nyomták. Ennek vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy az 1561. évi kiadás teljes egészében lényegében azonos papírra készült, az 1562. évi túlnyomó részében is ugyanez ismerhető fel. Emellett azonban – kisebb részében – egy másik, az előzőtől különböző papír bukkan fel. A kétféle papír elhelyezkedése szinte teljesen pontosan fedi a szedési eltéréseket: az azonos szedés azonos papíron található. Vízjel hiányában a merítő szita függőleges, merevítő drótjainak egymás közötti távolsága alapján különböztethető meg az egymástól eltérő, kétféle papír. Az 1561. évi kiadásra egységesen jellemző, hogy a merevítők közti távolság megközelítőleg 30 mm. Ezzel szemben az 1562. évi kiadásban a korábbtól eltérő szedésű részben található papírnál ugyanez a távolság csak 25 mm körül mozog.³⁴

Gernot Nussbächer brassói levéltári iratok alapján részletesebben is foglalkozott a vízjel nélküli brassói papírokkal, amelynek során az 1559–1562 időkörből nem kevesebb, mint 18 különböző, vízjel nélkül használt, brassói merítő szitát, ill. papírt tudott egymástól megkülönböztetni objektív ismérvek (pl. a szita merevítőinek száma, azoknak egymás közötti távolsága) alapján.³⁵ Sajnos a többszörösen összehajtott, majd a bekötéskor három oldalon is megvágott nyomtatványokban sokkal nehezebben lehet ilyen finom megkülönböztetéseket tenni, mint a csaknem kivétel nélkül érintetlen szegélyű, fél vagy egész íves levéltári dokumentumokban. Szerencsére a Kolozsvárott felhasznált brassói papíroknak két csoportja a merevítők átlagos távolsága alapján – amint erről fentebb már szó esett – viszonylag jól elkülöníthető egymástól.

³² Cumidava (3.) 1965. 162.

³³ Cumidava (3.) 1965. 165.

³⁴ Természetesen a kézzel készített merítő sziták merevítőinek távolsága nem teljesen szabályos: az említett távolságok akár 2–3 mm-t is eltérhetnek. Szerencsére a megkülönböztetés megnyugtatóan elvégezhető: a merevítők közötti nagyobb, ill. kisebb távolság alapján a korábbi papír a későbbtől mindig egyértelműen elválasztható.

³⁵ Gernot Nussbächer, brassói levéltáros és könyvtáros nem publikált kutatási eredménye ez, amelyet írásban közölt 2004. október 18-án. Sokoldalú és rendkívül értékes információiért neki ezért ezen a helyen is hálás köszönet jár.

A fentiekben előadottak nyomán a két, de – szokatlan módon – végül is majdnem egy kiadvány kapcsán kérdések merülnek fel, amelyek magyarázatot igényelnek. Vajon miért állt be az említett törés a kötet előállításának során? Miért nem nyomtatták ki az összes példányt egyszerre? Miért kellett a majdnem tíz füzetnyi részt újra szedni és kinyomtatni? Mindez bizonyosan igen jelentős anyagi veszteséget okozott Heltainak.

A fentiekből úgy tűnik, hogy az Ii füzetnél – vagyis a kötet túlnyomó részének elkészülte után – megtorpanás történt a munkálatokban. Ettől kezdve kettévált az 1561. és az 1562. évszámú kiadás előállítása. A korábbi az 1561. újjévi ajánlás és a címlap tanúsága szerint ekkor jelentették meg, méghozzá feltehetően a tervezettnél jóval kisebb példányszámban. Az 1561. kiadás első füzet a Nádasdi Annának szóló és 1561. újjévi ajánlással utoljára készülhetett. Akkoriban ugyanis nem ritkán csak a kiadvány elkészültével dőlt el, hogy az ajánlás kinek (vagy kiknek) szóljon. Ezért általános szokás volt, hogy a bevezető rész kinyomtatását a címlappal a munkálatok legvégére hagyták. Az 1562. esztendőben azután másodszor is kiszedték a korábban nyomtatott tíz, egyenként két-két ívből álló füzetből 19 ív (az Ii külső íve nélkül) szövegét a kötet utolsó részéből. Az állószedésben hagyott négy ívben igazításokat végeztek, a legvégén pedig az új ajánlást nyomtatták ki az 1562. évi címlappal. A felsorolt részek előállításával kiegészült és így eladhatóvá vált a kiadvány példányainak már korábban elkészült túlnyomó része.

A ma ismert 30 példány közül hat az 1561., 20 az 1562. évi, négy – töredékes volta miatt – nem besorolható. A fentiek alapján talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Heltai *Újtestamentum*-kiadása előbb hozzávetőleg száz, majd később 400, összesen tehát 500 példányban készülhetett.

A fentiekben előadott és a könyv kinyomtatása során felmerült problémák okát abban lehet keresni, hogy a kolozsvári műhelyben a papírkészlet 1560. őszén már kifogyással fenyegetett. A nyomdatulajdonos, miután kiderült, hogy nem tudja a folyamatos papírellátást biztosítani, arra kényszerült, hogy felmérje a még raktáron levő papír mennyiségét. Ezt összevethette az *Újszövetség* még hátralevő kb. 15 százalékának elkészítéséhez szükséges mennyiséggel. Ekkor rá kellett döbennie, hogy az addig kinyomtatott példányszámhoz viszonyítva a rendelkezésére álló papír a még elkészítendő részhez nem elég.

A Nádasdi Annának címzett ajánlásának második bekezdésében – miután az elsőben a társadalom vezető rétegének felelősségéről szólt – Heltai a következőket írta:

„Miért hogy ez okáért az Úristen Te Nagyságodat megvilágosította az Ő szent igéjével, Szentlélek által, hogy sok jámbor szegény szentegyházi emberek és egyéb szegény tanulók &c a Te Nagyságodnak istenes életedről és keresztyéni cselekedteidről tanúbizonyosságot tesznek, melyeket Te N. az elmúlt esztendőben, ennyi drágaságban és nagy szükségben, bő adománnyal, én hozzám is megmutatta. Ezért én is nem akartam a Te N. háládatlan lenni, hanem ezt a szent munkát Te N. akartam ajánlani, mely nyilván nem kicsiny munka. Mert mennyi gondolkodásban, fáradságban, költségben is álljon énnekem, azt az egy Isten tudja, és én, kiváltképpen az én halálos betegségemben és nagy erőtlenségemben.”

Ezek alapján egyértelmű, hogy Heltai mindenáron meg akarta köszönni a kapott, jelentős anyagi segítséget pártfogójának, még ha ez számára nem kevés munkatöbbletet és egyben költséget jelentett is. A kézirat alapján ki tudta számolni, hogy hány példányban tudja biztonságosan kinyomtatni a teljes kiadványból még hiányzó részeket a rendelkezésére álló papírkészletből. Kiszedette tehát ezeket, majd az általa kiszámított, csökkentett példányszámban kinyomatta. Az így elkészített kiadványhoz írt előszavával és abból példányok elküldésével fejezhette ki háláját Heltai 1561. legelején pártfogó asszonyának.

Heltai feltehetően csak 1562-ben juthatott hozzá újra papírhoz, amely most is brassói és vízjel nélküli volt. A 19 ívnyi rész újraszédésével, majd az állószedésben hagyott, de részben megigazított négy ívnyi rész kinyomtatásával 1562-ben kiegészültek az *Újszövetség* zömét alkotó és többségében még 1560-ban készült, majd hosszú ideig a műhelyben nyersívekben hevert és hiányos voltak miatt megjelentetésükre váró nyomatok, és azok immár eladhatóvá váltak Heltai számára.

Nem szabad azonban elhallgatni, hogy egyes példányokban nem ilyen hajszálpontosan követi a szedési különbségeket a papír eltérése. Az 1562. évi kiadásnak a papír szempontjából pontos vizsgálat alá vont 11 példányából néhány esetben régi papírra készült az új szedés.³⁶ Megfigyelhető, hogy ezek a részek az új szedés elején és végén találhatóak. Így feltehetően az történt, hogy a csekély számú maradék, régi papír és a frissen érkezett új ívek a műhelyen belüli átrakások következtében kis mértékben keveredtek.

De vajon miért támadtak a kolozsvári műhely tulajdonosának ilyen gondjai a papír beszerzésének kapcsán 1560-ban? Mi volt az oka, hogy nem gondoskodott időben a szükséges tartalékok megvételéről? Ilyen és ehhez hasonló további kérdések merülnek fel az emberben. Ennek megválaszolását a Lutherhez mindenkor hű Brassó és a vallásos meggyőződését több ízben is megváltoztató Heltai kapcsolatában kell keresni. Ő pontosan és viszonylag gyorsan követte a fejedelmi udvarnak a reformáció egyre radikálisabb ágaival rokonszenvező álláspontját. Ez pedig az igen befolyásos Dávid Ferencnek mindenkori felfogásához igazodott.

A német anyanyelvüként katolikusnak született Heltai az erdélyi szászok dél-erdélyi kiváltságos területéről került Kolozsvárra, ahol eleinte lutheránus lelkipásztorként működött. Az idők során teljességgel elsajátította a magyar nyelvet. Mikor 1550-ben Georg Hoffgreff a városban megalapította az első nyomdát, Heltai hamarosan üzlettársa lett. Később összezőrdültek, és Heltai kivált a nyomdából, majd végül 1559-től ő lett a műhely egyedüli tulajdonosa. Kiadványain keresztül viszonylag évnyi pontossággal nyomon lehet kísérni vallásos meggyőződésének egyes szakaszait. A kolozsvári műhelyben előbb (1550–1558) evangélikus, majd

³⁶ Így az előszó (Bp. Ev), egy esetben a Kk füzet belső íve (Bp. OSzK RMK 51/1. pld.), három példányban (Bp. Univ, Bp. Acad RMI 8°752, Cluj Univ BMV 365) pedig az Ss füzet belső íve készült régi papírra.

(1559–1568) református, végül (1569–1571) unitárius kiadványok láttak napvilágot.

Amíg Heltai Luther követői közé tartozott, együttműködése a szász Brassóval problémamentes volt, hiszen ez mind a brassói papírmalomnak, mind a kolozsvári nyomdásznak kölcsönösen előnyös volt. Mindketten tartós és biztos üzletfelei voltak egymásnak. 1559-ben erre a jó viszonyra Heltainak a kálvinizmushoz történő csatlakozása súlyos árnyékként nehezült. A brassói papírmalom tulajdonosa, Johannes Benkner a város egyik legelőkelőbb és leggazdagabb patrícius családjából származott, művelt kereskedő-polgár és 1547-től kezdve éveken át főbíró volt.³⁷ Alapítója és társtulajdonosa volt – többek között – a brassói papírmalomnak. Mint meghatározó személyiség élénken kivette részét városa vallási kérdésekben elfoglalt hivatalos álláspontjának kialakításában. 1559. március 12-én a brassói románságnak az evangélikus vallás elfogadására történő rávezetése végett határozatot is hoztak Luther kátéjának román nyelven történő megjelentetésére.³⁸

Ezek után nem lehet azon csodálkozni, hogy a kolozsvári nyomda és a brassói papírmalom közötti kapcsolatban problémák merültek fel, amikor Heltai 1559-ben a kálvini tanításokat tette magáévá. A rendkívül gyakorlatias szászok természetesen nem kívánták elveszíteni a brassói papírmalom egyik legfontosabb vevőjét. A másik legnagyobb papírfogyasztó a helyi, Honterus által alapított nyomda volt. Azonban ennek működése tulajdonosának, Valentin Wagnernek halálát követő időben, pontosabban éppen ekkor, az 1559–1561 közötti évekből ma nem ismeretes.³⁹ Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a nyomtatás vagy szünetelt, vagy összezsugorodott.

Alátámasztja ezt Gernot Nussbächer fentiekben említett összeállítás. Ez azt bizonyítja, hogy a brassói papírmalom termelése 1560-ban mélyponton volt. Az általa rögzített 18 merítő szita közül mindössze egyet állítottak munkába ebben az esztendőben, míg az előzőben ötöt.⁴⁰ Nem volt sokkal jobb a helyzet 1561-ben sem, amely évből csak két új merítő szitát tudott Nussbächer felismerni. Megváltozott a helyzet 1562-ben, amikor is e fontos, új eszközök száma hirtelen tízre ugrott fel.⁴¹

A másik brassói sajtó, amelynek nyilván jelentős papírigénye volt, ekkortájt (1560–1563) Coresi vezetésével az ortodox románok számára állított elő könyveket. Ezért érthető a malom igyekezete, hogy a frissen keletkezett vallási eltérés

³⁷ JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)*. = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia, Fasciculus 2. Cluj 1962. 63.

³⁸ TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon... I.* Kronstadt 1868. 105.

³⁹ *RMNy* 758.

⁴⁰ Nyilván ezek között voltak a korábban használtak, amelyekről leválasztották a vízjelet létrehozó drótfonatokat.

⁴¹ Joggal feltételezhető, hogy a brassói címer drótból hajlított vízjelei – legalább is többségükben – ezekre kerültek azután újra rá 1563-tól.

ellenére továbbra is szállíthasson a nyomdáknak. A felmerült problémát azzal kívánták áthidalni, hogy 1559-ben, amint erről a fentiekben már szó volt, eltávolították a merítő szitákról a brassói eredetet egyértelműen eláruló vízjelet. Így senki sem tudta az előállítási helyet bizonyítani, hogy az immár a reformátusok oldalán álló kolozsvári műhely az általuk használt, vízjel nélküli papírt honnan szerezte be.

Amint már szó esett róla, a vízjel nélküli brassói papír Kolozsvárott először – még vegyesen a vízjelekkel – az 1560. február 20-i keltezésű kiadványban tűnt fel.⁴² Heltai 1559 vége vagy 1560 első heteiben juthatott tehát ahhoz az immár vízjel nélküli, de egyértelműen Brassóban készült papírhoz, amelyre azután a magyar nyelvű *Újszövetség* zömét nyomtatták.

A fentekben előadottak alapján úgy tűnik azonban, hogy ez a megoldás nem bizonyult tartósnak, mert 1560 folyamán Heltai nem kapott olyan mennyiségű papírt Brassóból, amely műhelyének folyamatos termelését – elsősorban a komoly piaci sikerre számítható, magyar nyelvű *Újszövetség*nek kellő példányszámban történő megjelentetését – biztosíthatta volna. Ezért nyomban hozzálátott nyomdája zavartalan működésének megteremtéséhez. Anyagi kihatásait tekintve ezt a jelentős gondját – módos ember lévén⁴³ – gyökeresen kívánta megoldani: saját papírmalmot akart építtetni. Műhelyének a fentiekben vázolt papírhiánya már az 1560. esztendőben e terve megvalósításához szükséges lépések megtételére sarkalta. Ezt bizonyítja, hogy 1560. december 29-én a kolozsvári tanács – immár a fejedelmi jóváhagyás megtörténtét követően, és mivel „a nyomda papírellátása költséges és nehézkes” volt – hozzájárult Heltai kéréséhez, hogy saját hasznára (és költségére) papírmalmot építhessen a Szamoson, természetesen mások érdekeinek sérelme nélkül.⁴⁴ Bár Heltai már az 1561. esztendő tavaszára tervezte a malom építésének megindítását, ennek megvalósítása azonban – a közbejött háborús események következtében – csak 1563–1564. években sikerült.⁴⁵

1562-ben – legalább is egy szállítmány erejéig – újra megindult a brassói, vízjel nélküli papír szállítása Kolozsvárra. Erre – Heltai alig 80 lapnyi szöveg újraszerzésével – ki tudta nyomtatni az *Újszövetség* Nádasdi Annának szóló ajánlással ellátott példányainak elkészülte óta a műhelyében ívekben tornyosuló, korábban elkészült, nagyobbik rész kiegészítését. Az ehhez készített új címlap és ajánlás szerint ez 1562-ben történt. Ebből az esztendőből a kolozsvári officinának egyetlen másik, mindössze hét ívből álló kiadványa⁴⁶ maradt fenn, ugyancsak vízjel nélküli brassói papíron.⁴⁷

⁴² RMNy 162 – Cumidava (3) 1965. 164.

⁴³ 1560. február 11-én 800 forint megfizetését vállalta a városnak: PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 68–69.

⁴⁴ PIRNÁT Antal – VÉGH Ferenc. *Új adatok Heltai Gáspárról.* = ItK 1956. 69–70.

⁴⁵ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma.* = MKsz 1961. 293.

⁴⁶ RMNy 187.

⁴⁷ Cumidava (3). 1967. 164. – Úgy tűnik, hogy mindössze ennek előállítására futotta még az utolsó, Kolozsvárra érkezett, brassói papírból.

Feltűnő, hogy – a mai ismeretek szerint – 1563. év számmal egyetlen kolozsvári nyomtatvány sem ismertes. Joggal feltételezhető, hogy ennek oka a brassói papírszállítás végleges leállása. Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy az ottani városi hatóságok még burkolt (vízjel nélküli) formában sem támogatták az immár kálvinista Heltai nyomdájának alapanyaggal történő ellátását.⁴⁸

Az évszámos kolozsvári kiadványok időrendi sora 1564-től azután immár folyamatos.⁴⁹ Ebből arra lehet következtetni, hogy az 1562-ben vízjel nélküli, brassói papír csupán korlátozott mennyiségben érkezett Heltaihoz. Műhelye zavartalan papírellátását végül is csak az 1564 tavaszán⁵⁰ működni kezdett saját malma tudta biztosítani.

Függelék

Az RMNy 172 és RMNy 186 ma ismertes példányai

A példányok lelőhelyének megjelölésénél az RMNy gyakorlata volt irányadó. A kötet jelzete csak ott van feltüntetve, ahol a gyűjteményben több példány őriznek a műből. A © jel a címlapos, a * pedig az autopszia alapján vizsgált példányokat jelöli. A példányok után álló szám és a „fol.” rövidítés a hiányt mutatja: a teljes kötet 532 fólót tartalmaz.

1561-es kiadás (RMNy 172)	hiány
Budapest Nat* (RMK I 51a)	507 fol.
Cluj Acad II (Ref.)*	23 fol.
Cluj Univ* (366a)	10 fol.
Esztergom Dioec	503 fol.
Magántulajdonban* (Kende György, Budapest Nat cop.)	© 2 fol.
Magántulajdonban* (Földvári Gábor) ⁵¹	23 fol.
1562-es kiadás (RMNy 186)	
Alba Iulia	14 fol.
Budapest Acad* (RM I 4 20)	35 fol.
Budapest Acad* (RM I 8 752)	25 fol.
Budapest Ev*	© 1 fol.

⁴⁸ Ezzel szemben a románok számára magában Brassóban előállított kiadványok elkészültében a százszok közvetlenül érdekelték voltak, mert ezek eladását évtizedek óta főleg ők végezték, még a szomszédos fejedelemségekben is. Ugyanakkor eredménytelenek bizonyult térítési próbálkozásaik alapján azt is belátták, hogy az ortodoxok nem hajlandóak elfogadni a lutheri tanokat.

⁴⁹ RMNy 200.

⁵⁰ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. = MKsz 1961. 293.

⁵¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Földvári Gábornak, hogy a beható vizsgálathoz segítőkészen rendelkezésre bocsátotta a tulajdonában lévő példányt.

Budapest Nat* (RMK I 51/1)	©	teljes
Budapest Nat* (RMK I 51/2)		46 fol.
Budapest Univ*	©	teljes
Cluj Acad* (U19)	©	teljes
Cluj Acad* (U20)		115 fol.
Cluj Acad* (U18)		62 fol.
Cluj Univ* (365)		65 fol.
Cluj Univ* (366)		59 fol.
Debrecen Ref (Sz 240)	©	teljes
Debrecen Ref (Rmk 134)		118 fol.
Kecskemét Ref (A1)		40 fol.
Erlangen Univ	©	teljes
Graz Univ	©	1 fol.
Gyöngyös		3 fol.
Sárospatak Ref		14 fol.
Banská Štiavnica	©	teljes

Töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy melyik kiadásból származik:

Martin	223 fol.
Szarvas Gimn	218 fol.
Kecskemét Ref (A1 duplum)	516 fol.
Pannonhalma	363 fol.

GEDEON BORSA – PÉTER PERGER

Les éditions du Nouveau Testament de Heltai sur papier sans filigrane (1561–1562)

La bibliographie nationale retrospective hongroise (*Régi Magyarországi Nyomtatványok, RMNy*) publie deux éditions du *Nouveau Testament* traduit et imprimé sous la direction de Gáspár Heltai, celle de 1561 (nr. 172) et celle de 1562 (nr. 186). La description de cette dernière – compte tenu des constatations de la littérature spéciale antérieure – accentue que les circonstances des deux éditions et leurs rapports ne sont pas suffisamment éclaircies. De l'édition de 1561 on ne connaît qu'un seul exemplaire qui soit presque complet, y compris la page de titre. L'examen, devenu possible tout dernièrement, de cette volume – d'ailleurs en propriété privée – et sa comparaison avec les autres exemplaires des deux éditions a rendu possible une tentative à l'éclaircissement du problème exposé.

La comparaison avait prouvé, que la composition des deux éditions est identique en 85%, tandis que les différences ne se montrent qu'aux derniers 15%.

L'examen du papier des exemplaires avait donné également de nouveaux résultats. L'officine de Kolozsvár, depuis les années de 1550, travaillait sur papier à filigrane, préparé à Brassó. En 1560 apparaît parmi les produits du moulin de Brassó une exclusivité, le papier sans filigrane. Les deux éditions du *Nouveau Testament* sont imprimées sur un tel papier, mais tandis que l'édition de 1561 est imprimée entièrement sur le même papier, dans l'édition de 1562 – tout à fait conformément aux différences de composition – apparaît un papier différent du précédent.

Vu les précédents, on peut présumer, qu'après la finition de la majeure partie, les travaux des deux éditions se sont divisés en deux. La première édition est parue à Nouvel An 1561, plus tard en 1562, les derniers 19 cahiers ont été recomposés, et on a exécuté des corrections aux 4 cahiers derniers, restés en casier.

Le procédé inhabituel est sans doute due aux troubles de l’approvisionnement en papier de l’officine. La cause en est peut être la conversion au calvinisme de Heltai. Le moulin à papier de Brassó, ville luthérienne, ne voulait plus servir ouvertement l’atelier de Heltai, alors, on a écarté la filigrane de la forme, qui aurait pu prouver l’origine de Brassó. Heltai, comme la préface de l’édition de 1561 le dit, voulait de toute façon exprimer sa gratitude pour son aide financière importante à son patron. C’est pour cela, au cours des travaux d’imprimerie, il a estimé la réserve de papier dont il a disposé encore, et il a modifié le tirage des derniers cahiers, de manière à pouvoir achever, soit un tirage moindre que prévu, d’imprimer le *Nouveau Testament*.

En 1562, une dernière fois il a reçu un envoi de papier, cette fois aussi sans filigrane, alors à ce moment il a pu compléter les cahiers préalablement achevés, par une récomposition de la fin du volume, ainsi les volumes sont devenus vendables.

Vraisemblablement cette épisode avait incité Heltai à établir son propre moulin à papier à Kolozsvár en 1564.

LÁZS SÁNDOR

**A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale,
valamint két elkallódott kézirat**

Mezey László emlékének

A kódexek megkerülése

A *Pozsonyi Kódex* az egyetlen olyan magyar nyelvemlék, amely első leírása után 170 évvel jelent meg először olyan kiadásban, amely az eredeti kézirat alapján készült.¹

A kéziratot könyvet 1837-ban regisztrálták a pozsonyi ferences kolostorban, ekkor készült róla egy másolat is.² A kéziratnak ez után több mint fél évszázadra nyoma veszett. Volf György a *Nyelvemléktárban* csak a másolatot tudta kiadni – természetesen annak hibáival együtt.³ A kódex 1914-ben bukkant föl ismét, mégpedig korábbi megtalálásának helyén, a pozsonyi ferencesek kolostorában.⁴

1934-ben Gábrriel Asztrik szerette volna leírni a kódexet. Akkor a kiváló irodalom- és egyháztörténész úgy értesült, hogy a kódex ugyan már nincsen Pozsonyban, de „néhány pozsonyi származású kézirat véletlenül éppen a szombathelyi ferencendi könyvtárban van,” ezért odautazott kutatni. A most idézett, 1940-ben írt szép tanulmányában Gábrriel Asztrik azt állította, hogy a kódexet Szombathelyen sem találta: „A gazdag középkori anyagban azonban, a legnagyobb csalódásra, a *Pozsonyi-kódexnek* hűlt helye volt.”⁵ Kijelentésének ellentmond, hogy minden korábbinál pontosabban határozta meg a kézirat szövegegységeit; olyan szövegeket is elemzett, amelyeket, addig még kivonatossan sem ismertettek. Leírt

¹ Kiadása: *Pozsonyi Kódex 1520*, Közzéteszi, bev. és jegyzetek ABAFFY Csilla, ABAFFY Erzsébet, MADAS Edit. Bp., Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004. /Régi Magyar Kódexek 29./ A továbbiakban: *Pozsonyi Kódex*.

² Az MTA Kézirattárában. Jelzete: Ms. 870.

³ VOLF György: *Régi Magyar Codexek*. Bp. 1885. XIII. 103–130.

⁴ GÁBRIEL P. Gottfried: *A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kézírata*. = MNy 1915. 439–443. Timár Kálmán valószínűleg téved tehát, hogy a *Szegedi Antifonale* csupán 1782-ig volt a pozsonyi ferenceseknél. Vö. a 6. jegyzetben i. m. 205.

⁵ GÁBRIEL Asztrik: *A Pozsonyi kódex eredeti kézírata*. = MKsz 1940. 333–344. (A továbbiakban: GÁBRIEL) Az idézett részlet GÁBRIEL: i. h. 336.

viszont egy „Liber uariarum cantionum” címmel ellátott kéziratot, amelyet később a szakirodalom *Szegedi Antifonálé*ként emlegetett.⁶

Gábrriel Asztriknak jó oka volt, hogy ne árulja el a *Pozsonyi Kódex* őrzési helyét. A Trianoni Békeszerződés aláírása után a Felvidéket elcsatolták Magyarországtól. A kéziratot más könyvekkel együtt a Szombathelyre költöző szerzetesek hozták magukkal;⁷ a kódex előkerülése bonyodalmakat okozhatott volna az újonnan alakult csehszlovák és magyar állam között.

A kódex 1945 után is lappangott, de ekkor már a *Szegedi Antifonálét* sem lehetett fellelni.⁸ Magam hiába kerestem a *Pozsonyi Kódexszel* együtt hazai könyvtárakban és – szó szerint véve és egyben félreértve Gábrriel Asztrik már idézett tanulmányát – Pozsonyba is elutaztam a premontrei kéziratok keresésére, de nem akadtam nyomukra.

1982 márciusában egy középkori könyvkötéseket elemző tanulmányban egy olyan Esztergomban őrzött nyomtatvány leírására bukkantam, amely a *Pozsonyi Kódex* előtt lévő premontrei breviáriumot fedhette.⁹ Gyanúmat erősítette, hogy megjegyzésként még ott állt, hogy „magyar imádságok a XVI. század első feléből”. Két nappal később Esztergomba utaztam. Az ottani ferences rendház könyvtárában valóban ott volt az alaposan restaurált könyv Muz. 32-es jelzet alatt.¹⁰

A kódex egyes részeit lefényképezték a Párttörténeti Intézet akkoriban Magyarországon legmodernebbnek tartott fotólaboratóriumában. A kivakart helyekről – ezek írói megjegyzések voltak – különféle megvilágításban felvételek készültek. A restaurálásor azonban a papír kapillárisai annyira tiszták lettek, hogy a fotók jószerivel értékelhetetlenek.¹¹

⁶ TIMÁR Kálmán: *A szegedi apácák magyar nyelvemlékei.* (Szegedi Füzetek, 1934; a továbbiakban: TIMÁR) Valamint GABRIEL: *i. h.* 336; A kódex másik leírása GÁBRRIEL Asztrik: *Breviárium-típusú kódexek.* = *Szent Norbert Emlékkönyv*, Bp. 1934. 139–140. (A továbbiakban: *Breviárium-típusú kódexek*); a kézirat pontos leírása: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Szerk. D. Polycarpus RADÓ. Bp. 1973. 550. (A továbbiakban: RADÓ) A latin kódex elnevezésére Timár Kálmán az énekeskönyv elnevezést javasolta. TIMÁR: *i. m.* 197.

⁷ Timár Kálmán arról írt, hogy a *Szegedi Antifonálét* jelenleg – 1934 – „a szombathelyi ferencendi könyvtárban őrzik egy menekült kolostor megmentett értékes, ritka könyvei között.” TIMÁR: *i. m.* 196.

⁸ Radó Polikárp a kódexről úgy emlékezik meg, hogy az 1919-ig a szombathelyi ferences könyvtárban volt. Megjegyzendő, hogy Radó Polikárpnak komoly forrással kellett rendelkeznie, ugyanis a meglett kódex semmiben sem tér el az általa közöltektől. RADÓ: *i. m.* 550.

⁹ SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. /Művészettörténeti Füzetek 6./ 72, 128. tétel.

¹⁰ Később Mezey Lászlótól úgy értesültem, hogy a szombathelyi ferences szerzetesek a második világháború végén megbízható híveknek adták át értékesebb könyveiket, hogy a szovjet uralom elől megmentsék. Azt kérték a hívektől, hogy a háború után a könyveket ferences kolostoroknak adják vissza. A *Pozsonyi Kódex* így kerülhetett az esztergomi, a *Szegedi Antifonale* pedig a szombathelyi ferences könyvtárba.

¹¹ A felvételeket az MTA Könyvtárának Kézirattárának adtam át, 20/2005 szám alatt vették őket állományba.

A *Pozsonyi Kódex*ről készülő dolgozatom írása közben tavaly – 2004 kora őszen – pusztán kíváncsiságból felvettem a kapcsolatot a szombathelyi Ferences Rendházzal, és érdeklődtem, nem került-e véletlenül elő a sokat emlegetett Cod. Lat. 6264-es jelzetű *Szegedi Antifonál*nak nevezett kézirat.¹² Reménykedtem ugyan, hogy ismét a rendház birtokában van a kódex, mégis váratlanul ért a felvilágosítás, hogy valóban van náluk egy régi antifonale, de eredete számukra ismeretlen.¹³ Rövid egyeztetés után aztán készségesen rendelkezésemre bocsátottak egy CD-másolatot a kódexről. Nem volt nehéz megállapítanom, hogy a felvételek az elveszettnek hitt *Szegedi Antifonál*ról készültek.

Ez a dolgozat azt kísérel meg, hogy a kódexek vándorlását nyomon követve megállapítsa, hogyan és miért változott a két kéziratot könyv tartalma.

A két kódex közös útja

Első állomás: Bécs

Gábrriel Asztrik úgy vélte, hogy a szegedi énekeskönyv a *Pozsonyi Kódex* hú társa volt a vándorlásban. Az előkerült kéziratok egybevetéséből kiderült, hogy nem tévedett.

A két kódex – egy harmadikkal, a *Lányi-kódex*szel együtt – már korábban, a 16. század első évtizedeiben egy helyen volt,¹⁴ mégpedig a premontrei apácák Szent Lambertről nevezett monostorában,¹⁵ Somlóvásárhelyen. A későbbi századokban pedig még hosszú ideig közös sorson osztoznak.

A török elől menekülve a premontrei sororok egy része elhagyta Somlóvásárhelyt és Bécsbe vette az útját. Ott a magyar alapítású Porta Coeliben,¹⁶ német nevén a Himmelpfort kolostorban leltek otthonra. Nem ez volt az első magyar betelepülés. 1330-ban Ágnes magyar királyné¹⁷ kibővítette az akkor már premontrei kézben lévő rendházat, és magyar apácákkal népesítette be.¹⁸ A második kirajzás egyes adatok szerint már 1544 előtt megkezdődött és ez után folyamatosan

¹² A kódex első leírása: DANKÓ, Joseph: *Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp., Franklin, 1893. 90. 18. szám; részletesen leírja TIMÁR: *i. m.*

¹³ Telefonon, emailben váltottam szót Kerca Asztrik atyával, akinek sok köszönet segítségéért és az átadott CD-lemezért.

¹⁴ Erről a *Pozsonyi Kódex*ről készülő munkámban lesz bővebben szó.

¹⁵ A monostor patrónusa Szent Lambert volt, egyes szerzők – köztük Lukcsics, valószínűleg a *Lányi-kódex* (291.) nyomán – Lampertet emlegetnek.

¹⁶ A kolostor elődjét, egy beginaházat I. Ottokár cseh király özvegye, Konstanzia, Árpád-házi hercegnő alapította valamikor 1230 után. ZÁK, Alfons: *Österreichisches Klosterbuch*. Wien–Leipzig, Verlag von Heinrich Kirsch, 1911. 270. (A továbbiakban: ZÁK)

¹⁷ Ausztriai, magyar királyné, Albert ausztriai herceg leánya (született 1281. május 18.). III. András magyar király második felesége volt, ő volt az egyetlen Habsburg-leány az Árpádok családjában. III. András halála után 1301-ben kolostorba vonult és ott is halt meg (Aargau 1364. május 13.).

¹⁸ ZÁK: *i. m.* uo.

kisebb csoportokban érkeztek Vásárhelyről és Mórchidáról – 1563-ban pedig Szőlősről – a főköttős atyafiak.¹⁹ Egy későbbi, az 1577. évi vizitációs jegyzőkönyvben Palásti Katalin apátnő²⁰ szintén úgy emlékszik, hogy társaival 30 éve érkeztek a bécsi kolostorba.²¹ Az is valószínűnek látszik, hogy nem az összes apáca hagyta el Vásárhelyt, néhányan – főként a laikus nővérek – maradtak a konvent anyaházában és vitték a napi ügyeket.²² Az viszont valószínű, hogy a zavaros időszakban a monostor hiteleshelyi tevékenysége is szünetelt, hiszen a konvent pecsétje is Bécsbe került.²³ Az viszont biztos, hogy sűrű kapcsolat volt a Szent Lambert monostor és a Porta Coeli között, hiszen a kardos Katalin apátnő Bécsből napra készen intézte a konvent peres ügyeit.²⁴

Röviddel a betelepülés után, 1544-ben a vizitátorok nem találnak semmi kivetnivalót a premontrei nővérek életében. A jegyzőkönyvben leírják, hogy a Porta Coeli apácái eleget tesznek a szerzetesi előírásoknak.²⁵ A kolostor már ekkor magyar gyóntatót is javadalmaz. A vizitátorok tehát mindent rendben találtak, akárcsak 1577 februárjában, a következő vizitációkor. Ebben az időszakban azonban már csak öt magyar nővér él a kolostorban: Somogyi Katalin perjeltnő,²⁶ Somogyi Orsolya, Kanizsai Erzsébet, Vásárhelyi Katalin²⁷ és – a neve helyesen – Zol-

¹⁹ A kolostor történetéről: PERGER, Richard–BRAUNEIS, Walter: *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*. Wien–Hamburg, Puaul Zsolnay Verlag, 1977. /Wiener Geschichtsbücher 19/20/, 192. (A továbbiakban: *Kirchen und Klöster Wiens*) – A szerzők véleményüket egy 1544-ből származó vizitációs jegyzőkönyvre alapozzák, amelynek leírását azonban KOPALLIK, Joseph: *Regesten zur Geschichte der aufgehobenen Klöster Wiens. Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien*. Wien, 1890. I. munkája nem tartalmazza. (A továbbiakban: *Regesten*) A Szent Ágnes kolostorról: 52 skk. A jegyzőkönyvet a bécsi érseki levéltárban nem találtam. A jegyzőkönyvet és Kopallik munkáját – a címet ugyan tévesen – részletesen idézi, BÁLINT Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1975. /Humanizmus és reformáció 5./ 51 skk. (A továbbiakban: BÁLINT) Az 1544-es jegyzőkönyvet Zák munkája sem említi.

²⁰ Névvaltozat: Palásthy – az apátnő rendszeresen Palásti szignóval látta el sajátkezü iratait.

²¹ A vizitációról szóló jegyzőkönyv 1577. február 24-én kelt, *Regesten* 57, 40. számú irat. ZÁK: *i. m.* 271, 271.

²² LUKCSICS Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923. 38–39. (A továbbiakban LUKCSICS)

²³ A pecsét átadását a bécsi ágostonos kanonisszáknak az 1586. április 19-én kelt feljegyzés rögzíti. *Regesten* 63, 104. számú irat. A leltárt közli BÁLINT: *i. m.* 52.

²⁴ Lukcsics közli azokat a leveleket, amelyeket Palásti Katalin a hatalmaskodó Csoron János ellen írt.

²⁵ Azért hivatkozom az általam nem ismert jegyzőkönyv adataira, mert két különálló forrás is említi: BÁLINT: *i. m.* 51 és *Kirchen und Klöster Wiens* 192.

²⁶ A Porta Coeli élén perjeltnő állt, a tisztséget, a bécsi oklevelek szerint rendszeresen választás útján töltötték be.

²⁷ Minden bizonnyal azonos Palásti Katalinnal, akt az oklevelek gyakran neveznek így (*Regesten* 113. számú irat). Ezen a néven ismerünk egy másik apácát is, aki 1585-től már Pozsonyban tartózkodik, és aki később Palásti Katalin utóda lesz; vö. 56. jegyzet. Még: LUKCSICS: *i. m.* 36.

tay Márta.²⁸ Az apácák idősek, ezért a kóruson már nem énekelnek, de a nappali imaórákat megtartják és énekes misén is részt vesznek. A vizitátorok arról is beszámolnak, hogy a nővérek nagyobb ünnepeken áldoznak, gyóntatójuk pedig egy magyar jezsuita.²⁹ Bizonyos, hogy a premontrei kanonisszák a beszűkülő liturgikus élet mellett magánájtatosságot is végeztek – mindehhez imakönyvekre is szükségük volt.

Az apácák nem üres kézzel menekültek. Magukkal vitték fontos okleveleiket, ingóságaikat, értékeik nagy részét. Ezt az is bizonyítja, hogy Katalin apátnő hosszas bécsi tartózkodásnak vége felé összetűzésbe került egy német nővérral, aki azzal vádolta meg, hogy némely kincseket Magyarországra juttatott volna.³⁰ Néhány esztendővel később, 1586-ban Palásti Katalin néhány somlóvásárhelyi emberrel viszont valóban haza akarja küldeni a magukkal vitt és gondosan megőrzött értéktárgyakat, de erre a bécsi püspöktől a török veszély miatt nem kap engedélyt. Mivel Katalin apátnő egyedül maradt, társai az 1580-as évekre már meghaltak, – néhányan már korábban biztosan visszatértek anyakolostorukba – haza szeretne menni.³¹ Természetesen vinné magával a premontrei apácák értékeit és okleveleit is. Bécs püspöke, Johann Kaspar megengedi, hogy Katalin hazatérjen, de többi kérését elutasítja. Az oklevelek maradnak,³² a kegytárgyakat pedig át kell adnia az Ágoston-rendi kanonisszák Szent Jakab kolostorának.³³

²⁸ Az igaz ugyan, hogy a szakirodalom számon tart egy Zoltán-családot is, de az eredeti iratokban világosan látszik, hogy a 'Zoltán Márta' olvasat téves, Joseph Kopallik olvasatát hurcolja a szakirodalom tovább (*Regesten* 57, 39), BÁLINT: *i. m.* 51. Zoltay néven egy Heves megyei családot ismerünk, amelynek férfi tagjai a török ellen vívott harcban jeleskedtek; Zoltay István 1552-ben Egerben harcolt, itt lett 1558-tól várkapitány. NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1865. XI. 421–424. Zoltay egyébként Gárdonyinál is szerepel az *Egri csillagokban*.

²⁹ *Regesten* 57, 40. Az irat eredetije ugyanezen a számon a bécsi püspöki levéltárban. A Porta Coeli 1561-ben a bécsi püspök fennhatósága alá került, ezért őrzik itt a kolostorban keletkezett iratokat.

³⁰ *Regesten* 60, 68. számú irat.

³¹ Katalin már Somlóvásárhelyt tett fogadalmat; idézett vizitációs jegyzőkönyv.

³² Bálint Sándor valószínűleg csak az Ernő főherceghez írott, 1586. október 4-én kelt kérelmet ismeri (BÁLINT: *i. m.* 52) és a 1586. október 8-án keletkezett iratot nem (*Regesten* 112. szám). A bécsi püspök ebben megtiltja Katalin apátnőnek az eredeti oklevelek elvitelét, annak ellenére, hogy az ágostonos apácák nem tulajdoníthattak az okleveleknek nagy jelentőséget, átadási jegyzőkönyv mindenestre nem készült róluk. Sok magánjellegű irat viszont a fennmaradt, úgy látszik, ezeket Katalin magával hozhatta. Ezek ma az Országos Levéltárban vannak, sok közülük – a dátum alapján – gyaníthatóan Bécsben készült. Felsorolásuk: LUKSICS: *i. m.* 55–76.

³³ A tárgyak felsorolása: BÁLINT: *i. m.* 52. A tárgyakat hiába kerestem Bécsben: a josefinista abolíció után az ágostonos kanonisszák holmija szétszóródott, a könyvek a Dorotheen Stifftbe kerültek, innen pedig az osztrák nemzeti könyvtárba. Itt egy sok kézfírtas imával ellátott ösnyomtatvány (Hain 11350) van – jelezete: Ink. 18. A. 5. –, amely egy 16. századi bejegyzés szerint valamikor a Porta Coeli tulajdona lett: „Diß Buch gehört in Unser Closter Himelporten”. A könyv korábbi útja miatt kizárt, hogy Magyarországról került volna Ausztriába.

Az említett döntésekben egyetlen szó sem esik könyvekről. A sümegi várból azonban fennmaradt egy 1597-es leltár, amely a vásárhelyi apácák hátrahagyott értékei között több régi miseruha, oltárterítő és három kép mellett összesen 31 könyvet sorol föl.³⁴ Legtöbbjük szerkönyv, de van köztük gyerekeknek szóló tankönyv és egy magyar nyelvű kézirat is „de rebus gestis Apostolorum”.³⁵ A leírásokból kitűnik, hogy a *Szegedi Antifonale* utasításainak „lampas ees Laudes megh vagyon yrwan nagy kýmbe” illetőleg „mas kynfbe keres” minden alapjuk megvolt, ugyanis a leltár egyaránt tartalmaz nagy alakú gradualékat, psalteriumokat, breviáriumokat és misekönyveket.³⁶ Az inventárium dátumából ítélve az értékek – feltehetőleg megőrzésre – akkor kerültek a sümegi várba, amikor az apácák végleg elhagyták Somlóvásárhelyt és Pozsonyba menekültek a török veszély elől.

Az apácák korábban, tehát bécsi menekülésükkor viszont még magukkal vitték azokat a könyveket, amelyekre a közösségi liturgia végzéséhez, illetve magánjátatosságukhoz szükségük volt. A jelek szerint köztük volt a *Pozsonyi Kódex* és a *Szegedi Antifonale*, valamint egy másik, legalább részben magyar nyelvű kézirat imakönyv is, amely az idők folyamán azonban elveszett.

A *Pozsonyi Kódex* latin szövegeiről részben németes latinságuk okán már korábban is állítottam, hogy azok a Himmelpfortban kerültek – Horváth János kifejezésével élve³⁷ – a szabadon gyarapodó kéziratba. A Porta Coeli templomában Szent Annának, Szent Andrásnak és Szent Miklósnak is volt viszonylag új oltára,³⁸ a kolostorban valószínűleg ezeknek a szenteknek a szokásosnál nagyobb tisztelet övezte. Egyáltalán nem tekinthető tehát pusztán véletlennek, hogy pontosan ezeknek a szenteknek a latin nyelvű szekvenciáit másolta be egy ügyetlen, idős apácakéz az általa használt imakönyvbe.

Korábbi vélekedésemmre most erősebb bizonyítékot találtam. A *Pozsonyi Kódex*-ben³⁹ ugyanakkor a Szent Anna-szekvenciának a töredéke található meg, mint a *Szegedi Antifonaléban*.⁴⁰ A kéziratok 16. századi törzsszövegéhez képest mindkét

³⁴ Idézi BÁLINT: *i. m.* 127–128 és uő. kiadja még a Veszprém m Múz.K. 1972. XI. 291–300. A leltárt Molnár István veszprémi kanonok, történetíró jóvoltából közölte Bálint Sándor, de sehol sem közli a jelezetét, illetve az őrzési helyet. Az irat nem található sem a veszprémi érseki levéltárban, sem a sümegi múzeumban. A Veszprém Megyei Levéltár munkatársa, Vörös Hajnalka szerint az inventáriumnak egy gépelt másolata található Molnár István a veszprémi érseki levéltárban lévő hagyatékában; köszönöm segítségét. A könyvek leltárát a függelékben közlöm.

³⁵ Lehetséges, hogy ez a könyv tartalmában azonos a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* elnevezést viselő kódexünkkel.

³⁶ *Szegedi Antifonale*, 8, 16. A könyvek létét a bejegyzések alapján már Gábrriel Asztrik is valószínűsítette: *Breviárium-típusú kódexek* 139.

³⁷ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi élet kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931. 129.

³⁸ *Kirchen und Klöster Wiens* 191; a felsorolt szentek oltárai mellett több mellékoltár is volt a templomban: Szent Pálé, a Három királyoké, Szent Erzsébeté, Szent Erazmusé és Szent Wolfgangé – ezek mind korábbiak voltak. A főoltárt, a templom patrónájának, Szent Ágnesnek szentelték.

³⁹ *Pozsonyi Kódex* 41v:1–16.

⁴⁰ *Szegedi Antifonale* 85–87. (A kódex leveleinek mindkét lapját megszámozták.)

bejegyzés későbbi kéz munkája; Radó Polycarp szerint az antifonaléba 17–18. századi kéz másolta a szöveget,⁴¹ míg Gábrriel Asztrik csupán arra tesz utalást, hogy a kéz középkori írást próbál imitálni,⁴² – nyilván a mintapéldányét. Magam más megfontolások miatt hajlok arra, hogy késő 16. századnak mondjam az írást.

Hasonlóan ítélem meg a *Pozsonyi Kódex* megfelelő szakaszát is (41v), tehát a 16. század utolsó harmadának környékéről valónak. Valószínű, hogy ez az öreges írású kéz csupán ezt az egy lapot jegyzi.⁴³ Az apáca korából ítélve kizárható, hogy írásgyakorlatot végzett,⁴⁴ sokkal inkább az következik belőle, hogy a számára ismeretlen szöveget magánajtatosságának végzéséhez írta le.

Azt, hogy a két szöveg rokonságban állhat, már Gábrriel Asztrik is felvetette, de nem hasonlította őket össze.⁴⁵ A két kódex összevetésekor szembeötlik, hogy a szekvencia szövege lényegében azonos, két ízben mindketten megőrzik annak szövegromlását, variánsait is.

A *Pozsonyi Kódex* Anna-szekvenciájának első szavát rosszul másolja a scriptor, nem oldja fel az antifonalében meglévő rövidítésjelet, így lesz a 'Congaudent'-ből 'Congaudet'. Hasonló botlással találkozunk a harmadik sorban, az abbreviaturát rosszul oldja fel, majd javítja: '<donii> domini'.

Négy soron keresztül precíz a másolat, majd mindkét szövegben azonos hiba bukkan elő, értelemzavaróan a német nyelvterület variánsa, az 'exemplar' olvasható a helyes 'exempla' helyén.⁴⁶ Később újabb közös variánst találunk, amely jelentősen eltér az *Analecta Hymnica* szövegétől: a „Laudant Annam beatam angeli” helyén mindkét magyar kódexben „Laudant beatam Annam singuli” olvasható a 4.b szakaszban.

Ettől a helytől megszaporodnak az eltérések. A *Szegedi Antifonale* kétszer is a helyes 'avia', illetve 'aviam' helyén 'anima' illetőleg 'animam' variánst hoz, amely a mintapéldány gótikus u-betűjének félreolvasásából származtatható változat.⁴⁷ A feltételezést a közös gótikus könyvírással készült mintapéldányról tovább

⁴¹ RADÓ: *i. m.* 550.

⁴² Gábrriel Asztrik nem határozza meg az írás idejét: *Breviárium-típusú kódexek* 139. A *Szegedi Antifonale* is a szabadon gyarapodott kéziratok közé tartozik: „mindöncy yrta kőn” olvashatjuk a margóra vetett bejegyzést a kézirat 114. levelén.

⁴³ A modern kiadás nem osztja sem Gábrriel Asztrik (GÁBRIEL: *i. h.* 337), sem az én nézetemet a kérdésről (LÁZS Sándor: Szövegagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben. Kandidátusi értekezés. Bp. 1991. [MTAKK D 15.552], 15; a továbbiakban LÁZS). A kiadók – egyébként erős érvre – a szóvégi s írására hivatkozva utasítják el azt, hogy ez egy másik kéz munkája. *Pozsonyi Kódex* 10.

⁴⁴ A modern kiadás gondozói a latin szöveg hibái és az írás ügyetlensége okán vélik írásgyakorlatnak a latin vendégszövegeket. (*Pozsonyi Kódex* 10.)

⁴⁵ GÁBRIEL: *i. h.* 343.

⁴⁶ *Pozsonyi Kódex* 41v:7–8; *Szegedi Antifonale* 85:4. *Analecta Hymnica*. Szerk. DREVES, BLUME. XLIV. Leipzig, 1904, 43 variánsa: 'exempla'

⁴⁷ *Pozsonyi Kódex* – *Szegedi Antifonale* 41v:9 – 85:5, 41v:16 – 86:3; az *Analecta Hymnica* az 'avia' változatot közli.

erősíti a *Pozsonyi Kódex* téves olvasata, az 'ecce' helyett álló 'octe' (41v:16), amelyet a *Szegedi Antifonale* helyesen hoz.

Egyetlen ponton van az íráshibákból nem magyarázható variáns, eltérés a két magyar kódex szövegében. Az 5.a szakasz az *Analecta Hymnica* szerint így hangzik: Qua gloria in caelis Sancta Anna colitur! Quae dominam caeli genuit et aluit dulci lacte sui pectoris. Ugyanezt a sort a *Szegedi Antifonale* is azonosan hozza, de az 'in caelis' helyett 'mundis', a 'caeli' helyén pedig 'mundi' áll. A *Pozsonyi Kódex* követi ezt a variánst, de csak a második esetben.⁴⁸ Az elsőben megőrzi az 'in celis' verziót. Magyarázatot nem tudok adni az egyetlen, ám jelentős eltérésre.

A fentiek alapján mégis úgy vélem, hogy a két szöveget azonos nyelvi és liturgikus környezetben, mégpedig Bécsben jegyezheték be a kódexekbe; erre utal a németes 'exemplar' variáns, közös forrásukra pedig a több azonos változat.

A feltételezett bécsi eredet más megvilágításba helyezi az antifonale 88. lapjának alján lévő, szintén késői, 16. század végi bejegyzést „ban man uon sant iacob halt diese histori”, amelyet a 89. lapon Szent Jakab verses officiumának vesperásra szóló antifónája követ. A mondat jelentése „Amikor Szent Jakab ünnepét üljük, ezt a historiát [kell énekelni]”. A *Szegedi Antifonale* szövege hibátlan, azt az antifónát másolja, amely főként Bajorországban és Ausztriában volt használatos,⁴⁹ tehát azon a területen, amelynek kulturális és egyházi hatása alatt Magyarország állt.

Természetesen felvetődik a kérdés, miért történt a szöveg lejegyzése, különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Móríchidának éppen Szent Jakab volt a védőszentje, tehát az ottani premontrei nővérek különben is megülték az ünnepét. Mindemellé azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *Lányi-kódex* nem tesz külön említést sem Anna, sem Jakab apostol egymás mellett lévő júliusi ünnepéről, jöllehet a középkori magyar eredetű premontrei szerkönyvekben mindkét szentet jelölik, Szent Jakabnak vigíliája is van.⁵⁰

A Porta Coeli az 1585-ös pestisben szinte teljesen kihalt. A járványt a magyar apácák közül egyedül Palásti Katalin apátnő élte túl.⁵¹ Az üres Himmelpfortot a közelben lévő Szent Jakab rendház ágostonos kanonisszái iparkodtak megszerezni. Az egyesülést a bécsi püspök 1586. március 21-én jóváhagyta, de megjegyzi, attól tart, hogy a magyar apátnő viszálykodást kelt majd,⁵² pedig – mint

⁴⁸ *Szegedi Antifonale*: Qua gloria mundis Sancta Anna colitue! Que dominam mundi genuit et aluit dulci lacte sui pectoris

Pozsonyi Kódex: Qua gloria in celis Sancta Anna colitur! Que dominam mundi genuit et aluit dulci lacte sui pectoris

⁴⁹ Gloriosa splendet orbi / beati fides Iacobi / pro qua cesus ab herode / regnum scandit ad celeste / aietuia laudate pueri. *Szegedi Antifonale*, 89; Vö. *Analecta Hymnica*. Szerk. DREVES, BLUME. XLIV. Leipzig, XXVI, 124.

⁵⁰ Például RADÓ: *i. m.* 333 (Leleszi breviárium) és 336 (Csúti breviárium).

⁵¹ *Regesten* 63:102.

⁵² *Regesten* 63:103.

már erről korábban szó volt – Palásti Katalin ekkor már javában hazakészült. A végső engedélyre és az utazásra egészen októberig várnia kellett,⁵³ addig azonban még fontos dolgok történtek: Szent Jakab antifónóját bemásolják a *Szegedi Antifonaléba*.

Az összeolvadásakor Katalin apátnő kérésére három ágostonos kanonissza települ át a Szent Jakab kolostorból, hogy együttesen meg tudják tartani a kórust a Porta Coeliben. Még az év nyarán, tehát 1586-ban közösen ülhettek Szent Jakab apostol ünnepét. Mivel a Porta Coeliben nem állt rendelkezésre olyan könyv, amelyben az az napra rendelt szekvenciát megtalálták volna, beírták a kottás szöveget a premontreiek antifonaléjába. Úgy vélem, – már amennyire ennyi szövegből megállapítható – hogy a scriptor írása csupán ezen az egy lapon fordul elő, és semmiképpen sem azonos a 60. lapon lévő kézzel,⁵⁴ amely a feltevések szerint még Móríchidán írta be Szent Jakab patrónusuk officiumának egy részét.

Mielőtt Katalin apátnővel együtt végleg elhagynánk Bécset, néhány sor erejéig még egy szövegnél el kell időznünk. Ez a *Pozsonyi Kódex* magyar nyelvű gyónás előtti imája, amely több szempontból is eléggé különös. A szöveg első levele (33v) olyan, mintha a 16. század elejéről származó örege írású volna.⁵⁵ A szálkás könyvbetűk a következő leveleken azonban kurzívba hajlanak, majd olykor teljesen folyóírássá alakulnak, a szöveg itt már későbbi írásnak látszik. Feltehető, hogy ezt sem Somlóvásárhelyt írták be a könyvbe, hanem a bécsi menekülés idején. Eldönteni nehéz, de az imának a könyvbeli helye is erősítheti – ha nem is igazolja – nézetemet. A szöveg közvetlenül a latin nyelvű bécsi bejegyzések előtt található. Az öt megelőző 17. század elején másolt „Angyaloknak nagyságos asszonya” pár sor után megszakad – a másolónak egyszerűen nem volt több helye az írásra.

Gábiel Asztrik – a számtalan hiba okán – úgy vélte, hogy az oráció az apáca saját fordítása. Vannak is erre utaló jelek a 37r levélen: kegyetlenségümmnek sokasagaer de az te nagy ýrgalmassagod<erth>nak sokasaga<erth> zerenth ýrgalmaz.⁵⁶ Úgy tűnik, mintha az író a ragok megválasztásával küzdött volna, de lehetséges, hogy csupán a szakaszban lévő egyik korábbi rag (sokasagaer) zavarta meg. Egyéb fordításra jellemző hiba viszont nincs a szövegben; nincsenek megszokott szóválasztási, egyeztetési problémák, törlései sokkal inkább másolási hibák. A ragtévesztés mindenképpen írható a scriptor figyelmetlenségének, netán eltérő nyelvérzékének számlájára.

Az imában különben minden javítás másolási hibát korrigál. A gýar<bo>losagos (PK 34v:7) tévesztése elképzelhetően a mintapéldányból eredeztethető: az túl

⁵³ *Regesten* 63:112.

⁵⁴ RADÓ: *i. m.* 550 a két kezét azonosnak tartja, de ő leírásokból ismerte a kódexet. Gábiel Asztrik (*Breviárium-típusú kódexek* 139) 1540 körülnek tartja az írást. A scriptor írása egyébként egyenletes, véleményem szerint korábbi írást utánoz, keletkezésért ezért is tehető Gábiel Asztrik korábra.

⁵⁵ GÁBRIEL: *i. h.* 337, ő a kódex rendjéből következtetve 1530 körülre tette az írást. Korábban én is a 16. századot jelöltem meg (LÁZS: *i. m.* 15.) a keletkezés idejének.

⁵⁶ PK 37r:10–13.

közel volt a hanyagul megformált o-hoz. Ugyan ilyen elírás a gondola<ta>tom (PK 35r:4), vagy a ky<z>hez (36r:17) szavakhoz; az előbbiben az a-betű okozott gondot, az utóbbiban a z h-hoz hasonlatos írása. Az értelmetlen szövegek leírása is másolásra utal. Ilyen például, amikor nem tudott megbirkózni az <wrrewsasban> wrewsasban (PK 34v:17) szóval, vagy tévesen írta le 'engedj' szót a következő könyörgő részben: engyēn en nekewm en edes wram enghegy ennekem kegyes christus (PK34v:4–6). Értelmetlen az allasomban es alomatomban (35r:1) szópár is, aminek első tagja *alwasomban lehetett az eredetiben.⁵⁷ Másolást jelez az is, hogy néhol azért törli és kezdi újra szót, mert kifelejt egy betűt: <weke> wetkeztem (PK 35r:9).

Nem tudjuk, honnan másolhatott az ismeretlen apáca, az imádságnak ugyanis nem ismerjük a forrását, a szöveg pedig nem érintkezik egyetlen magyar nyelvű kéziratunkkal sem. Az a tény azonban, hogy másolattal van dolgunk, arra utal, hogy az apácák olyan könyvet is vittek magukkal, amelyből kiírhatták ezt, a szintén egyéni áhítatot szolgáló imát. Az elemzés eredményeként szegényebbek lettünk egy fordító apácával, viszont gazdagabbak egy kézirattal, amely a vándorlások folyamán bizonyára elveszett.

Második állomás: Pozsony

Palásti Katalin 1586-ban elhagyta Bécsset és visszatért Somlóvásárhelyre, legálábbis később nem találjuk jelenlétének további nyomát a bécsi püspökség regesztáiban. Az értékekre vonatkozó tiltás ellenére visszahozta Magyarországra a személyes kegyességét szolgáló imakönyvecskéjét, a *Pozsonyi Kódexet* és az eredetileg mórchidai *Szegedi Antifonalét* is. A könyvek rövid ideig újra a Szent Lambert monostorban voltak, majd az apácákkal együtt – ismét a török elől menekülve – Pozsonyba vándoroltak.⁵⁸ Ekkor azonban a *Lányi-kódexet* is magukkal vitték.⁵⁹

Pozsonyban a premontrei kanonisszák a klarisszákánál találtak menedéket, ott, ahol néhány évvel később a szigeti domonkos apácák is megtelepedtek.⁶⁰

⁵⁷ Az ima megelőző részében is hasonló szópárokkal találkozunk vö. 34v:15–21.

⁵⁸ Vásárhelyi Katalin apátnő, Palásti Katalin utóda a pozsonyi klarisszákánál végrendelekzik 1594. november 14-én a monostor birtokairól. LUKCSICS: *i. m.* 40. Valószínű azonban, hogy a somlóvásárhelyi apácák egy része már korábban Pozsonyba húzódott, ugyanis Vásárhelyi Katalin – még csak priorisszaként – 1585-ben egy birtokügyben már onnan intézkedik. Vö. TIMÁR Kálmán: *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia?* Kalocsa, 1924. 14.

⁵⁹ GÁBRIEL Asztrik: *A premontrei kódexirodalom.* = ÚjMMus 1944. 143. (A továbbiakban: *A premontrei kódexirodalom*)

⁶⁰ A domonkos apácák 1515-ig Nagyszombatban voltak, csak ekkor helyezték át őket Pozsonyba. Vö. *Thewrewk-kódex* 13.

A klarisszák kolostorában aztán a 17. század elején újból gyarapodott a Bécset is megjárt imádságos könyv, úgy látszik apácáról apácára öröklődött a kézirat.⁶¹ A *Pozsonyi Kódex*be hárman is imádságokat másoltak.⁶²

Ezeknek a mintapéldánya négy ízben is a domonkos eredetű *Thewrewk-kódex* volt.⁶³ Az egyik apáca viszont egy ma számunkra ismeretlen forrásból dolgozott, mégpedig abból, amelyből valaki – már szintén a 17. században – a *Thewrewk-kódex*be is bemásolt egy imát; tehát egy újabb, mára elveszett kéziratot kell feltéteznünk.

A *Thewrewk-kódex*ből átvett szövegek közül sorrendben első⁶⁴ a „Hamis tanúk elleni ima”.⁶⁵ A másoló eleinte sokszor tétovázik a könyörgés átírásakor, láthatóan nem tud mit kezdeni a mintapéldány számára ismeretlen helyesírásával. Belekeveredik a 'kewnyörwletews' szóba: 'kewnywrewletes' – nem tud mit kezdeni az alul farkas ö-betűvel.⁶⁶ A későbbiekben aztán egyre biztosabban értelmezi a szöveget és saját helyesírása szerint kezd másolni: rendszeresen elhagyja a hosszú mássalhangzók, de ugyanígy a hosszú magánhangzók jelölését is, az alul farkas ö-t többnyire ew-ként, illetőleg e-ként írja át.⁶⁷

A következő imában, az igen szép Mária-orató (wagyon mondasom az te dedes zýwedhez oh maria)⁶⁸ másolatában ugyanazokat a helyesírási változtatásokat találjuk, mint az előzőben, de a scriptor már sokkal határozottabban bánik a szöveggel, az ɔ-t többnyire ew-ként, ritkábban e-nek írja át.

Egy másik Mária-ima⁶⁹ esetében a korábbiakhoz hasonlóan változtatja sajátjára mintapéldányának a helyesírását, mint az előző szövegnél, másolatában továbbra is rendszeresen elhagyja a hosszú magánhangzó jelölést. A számára idegen ɔ-ból rendszeresen ew lesz.⁷⁰ Másol – egyre következetesebben – saját nyelvjárása szerint alakítja a szavakat, például mindjárt az ima első sorában; *Thewrewk-kódex*: „Jdwezlegý te oh zeep tɔwyknelkyl walo rosa” megfelelője a *Pozsonyi Kódex*ben: „Idvezlegý te oh zep tewýsknekewl walo rosa”.⁷¹ Ahol értelemszavaró hibát talál az előtte lévő szövegben, azt javítja: „elewnk my ez zamkyvwetesnek wɔlgheben lezewnk” (ThK 45v:10–11) a *Pozsonyi Kódex* megfelelő helyén már az új variáns áll: 'mýgez' (33r:7).

⁶¹ Hasonló sorsa lehetett a *Thewrewk-kódex*nek is, számos erre utaló bejegyzést találunk benne.

⁶² Vö. LÁZS: *i. m.* 1991. 13.

⁶³ A kiadói is részben erre a következtetésre jutottak (*Pozsonyi Kódex* 14).

⁶⁴ A felsorolásban a *Pozsonyi Kódex* sorrendjét vettem figyelembe.

⁶⁵ ThK 152v:10–154r16 – PK 28r:1–29r:23

⁶⁶ ThK 152v:18 – PK 28r:9

⁶⁷ ThK 153v:1–2 gýwlekwznek – PK 28v:10 gýwlekwznek; ThK 153v:13 kerelmesokben – PK 28v:20–21 kerelmessgeben etc.

⁶⁸ (ThK 47r – PK29v)

⁶⁹ ThK 44v:14–46r:2 – PK 32v:4–33r:14.

⁷⁰ ThK 45v:8–9 mehednek gywmɔlche PK 32r:5–6 mehedwnek gywmewlche

⁷¹ Hasonló helyek: ThK 45r:7 teneked PK 32v:10 tenekewd ThK 45v:7 feletthe PK 33r:5 felewthe etc.

Vásárhelyi András énekéből – „Angyaloknak nagyságos asszonya” – csak egy részletet írt le.⁷² A másoló a *Thewrewk-kódex* iniciáléja miatt két a-val kezdi a szöveget, ez semmiképpen sem a hang hosszúságának jelölése, a scriptor a későbbiekben is elutasítja a hosszúság jelzését. Az „Angyaloknak” alakja valamivel modernebb mintapéldányáénál.⁷³ A másoló következetesen átírja az előtte lévő eredetinek az o-jét ew-re.

Összegezve tehát elmondható, hogy az ismeretlen apáca munkája előrehaladtával egyre határozottabban alkalmazza saját helyesírását, dialektusát, de a szöveget nem változtatja meg, viszont ha szükségét érzi, javít rajta. A másolatban nem találunk interpolációkat, az „édességes” jelzők nem burjánzanak.⁷⁴ Az egyenetlen írású kéz nagyon is tudatos másolói tevékenységet folytat, és ez nemcsak az átírásra vonatkozik, hanem a tartalomra is, ahogy az Mária-imádságokat összeválogatja.

A már tárgyalt imákat megelőzően egy újabb, szintén 17. századi kéz két orációt másolt. Az első egy hosszabb, áldozás előtti ima a *Pozsonyi Kódex* 26v-tól a 27v-ig terjedő levelein található. A másik imádság, amely az előző végén azonnal elkezdődik pár sor után megszakad. A két szöveg mintája ebben az esetben már nem a *Thewrewk-kódex* megfelelő helye, hiába egyeznek szóról szóra. Az egymásból való eredeztetést nem azért kell kizárnunk, mert a két szöveg egykorú, ettől még lehetnének egymás másolatai. Az íráshibák azonban arról győznek meg, hogy a másolók egy korábbi kézirat zavaros helyét külön-külön, egymástól függetlenül értelmezték, vagy nézték el.

Az első ilyen helyet a *Pozsonyi Kódex* (26v:10–11) így: gýarlosagomath kýkew<k>th zenv<d>edewk a másik kézirat viszont a következőképpen adja: garlosagomath kýket zenwedek (ThK 78v:10–11). A *Pozsonyi Kódex* hibája a korábbi mintapéldány *c-betűjének félreolvasásából keletkezhetett; a másoló észrevéve a leírt téves alakot gyorsan javította. Egy másik helyen a két kódexben furcsa szóeltérés van, ráadásul a szakaszban mindketten hibáznak. A *Pozsonyi Kódex* ezt írja: fordohad mynden ez wýlagýakath ennekem kelle<d>thlensegre (PK 27r:21–27v:1) míg társa egy másikkal egyszerűen kiváltja a szót: fordehad myd <ze> ez wýlagýakath ennekem kesserõsegre (ThK 79v: 8–10). Világos, hogy a mintapéldány ezen a helyen nehezebben volt értelmezhető, ezért tévesztette el a *Thewrewk-*

⁷² ThK 39r:1–11 – PK 33r:15–21.

⁷³ Vö.: KURZ Ágnes: *Vásárhelyi András Mária-éneke*. In: *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. /*Memoria Saeculorum Hungariae*. 3. Szerk. V. KOVÁCS Sándor./ 25.

⁷⁴ Vö. ehhez a zárt és nyílt szövegekről írottakat: TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. /*Irodalomtudomány és Kritika*./

kódex a „minden” szót, és cserélte le a „kelletlenségre” kifejezést egy hasonló értelműre.⁷⁵

A két apáca munkájában többször fordul elő apró figyelmetlenség, bukkan fel olyan hiba, amelyek nem eredeztethetőek egymás másolásából.⁷⁶ Mindkét író megőrzi saját dialektusát: gýohad fel en zýwemnek lewlkewmnek hýdegssegeth te zent zerelmednek twzewel – olvasható a *Pozsonyi Kódex*ben, amit a *Thewrewk-kódex* ugyanúgy ad vissza, de két szót saját nyelvjárására formál – vagy éppen hagy még eredeti formájában: lelkennek, týzzewel.⁷⁷

Az imádság befejeztével mindketten újabb – ismét azonos – szöveget kezdenek másolni. Az „Oltáriszentséghez szóló ima” a *Pozsonyi Kódex*ben azonban néhány sor után a 27v levél alján megszakad.⁷⁸ Az imának a szövege a *Thewrewk-kódex*ben megtalálható.⁷⁹

Az utóbbi két szöveg kapcsán ismét meg kell állapítanunk, hogy létezett egy korábbi kézirat, amely mára elveszett.

Nem tudjuk, hogy Pozsonyban kik írtak e kéziratot könyvekbe. Egyaránt lehetnek premontrei, de akár domonkos vagy klarissza apácák is. Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy a *Pozsonyi-kódex* késői, kurzívba hajló írásai nagyon hasonlítanak Palásti Katalin autográfjaihoz – bár semmiképpen sem azonosak azzal. Inkább azt állítanám erről, hogy a kezek Palásti Katalinnal egy helyen, egy környezetben tanultak írni, amiből persze az következik, hogy premontrei apáca volt a másoló.⁸⁰

A fent elemzett kéziratoknak, tehát az elkallódott könyvnek, valamint a *Thewrewk-kódex*nek, és a *Pozsonyi-kódex*nek ebben az időszakban egy helyen kellett lenniük, mégpedig Pozsonyban, hiszen ekkor ide menekültek azok az apácák, akiknek a birtokában a kódexek voltak. A kéziratokat viszonylag hosszú ideig használták

⁷⁵ Hasonló zavar mutatkozik az imádság végén. ThK 80r:4–6 mýnden kýwantan ýo ký wagý el fogý-hathtalan bodoksag – a másoló talán rosszul oldotta fel a rövidítésjelet. A helyes olvasat a *Pozsonyi Kódex*é (27v:13–15) mýndewn kýwantam ýo. A kiadás 14. sorában lévő es szót el-nek olvasom. Az eredetiben az l-betű ugyan csúnyán van írva, viszont világosan látszik a betű alsó szárának behajlítása és a rosszul sikerült hurok is.

⁷⁶ ThK 79r:9 te twd, [PK 27r:7–8 te twdod], 79r:14 ze<t>nth; PK 27r:14–15 ehewze<z>w zomehoz [ThK 79v: ehewze zomehoz]

⁷⁷ PK 27r:15–18 – ThK 79v:3–5.

⁷⁸ *Pozsonyi Kódex* 14, a kiadók valószínűsítik, hogy az ívből kiesett a középső levélpár.

⁷⁹ A kiadók szerint a szöveg vége hiányos. *Thewrewk-kódex 1531*. Közzéteszi a bevezetést és a jegyzeteket írta BALÁZS Judit és UHL Gabriella. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1995. /Régi magyar kódexek 18./ 22. XXIV .

⁸⁰ A kolostor mellett, illetőleg a kolostorban leánykáknak is folyhatott valamilyen oktatás, hiszen az premontrei kanonisszák Sümegeen maradt könyvei közt volt egy *Liber rudimentorum pro pueris*. Leltár, közli BALINT: i. m. 128.

a nővérek, az imádsággal együtt egymásra hagyták a könyveket is.⁸¹ A premontrei és a domonkos nővérek kihalásával aztán a ferencesek könyvtáraiba olvadtak a kéziratok⁸² – és természetesen köztük kellett lennie a *Szegedi Antifonalénak* is, bár ezt a könyvet már természetesen nem forgatták olyan gyakran, mint a magánáhitatot szolgáló imakönyveket.

Szétszóródás

A *Pozsonyi Kódex* – különös szerencséként – a második felfedezése után, valamikor 1914 és 1919 között a Felvidékről Magyarországra, a mariánus ferencesek szombathelyi könyvtárába került. Vándorlásában újfent társa volt a *Szegedi Antifonale* is. A *Lányi-kódex* elszakadt tőlük, a könyv azonban 1782-ig a Felvidéken, Nagyszombatban volt.⁸³

Kérdéses azonban, hogy csak ennyi könyvük lett volna-e az egyébként igen tehetős és felelősségteljes feladatot ellátó somlóvásárhelyi kanonisszáknak.

Valószínűleg nem. Biztosat azonban nem tudunk.

A Kapisztránus Ferences Rendtartomány gyöngyösi könyvtáráról már korábban megjegyezték, hogy a Felvidékről számos értékes könyv került ide.⁸⁴ Itt fedezte fel 1836-ban Magócsy István ferences házfőnök a vitatott eredetű *Gyöngyösi Kódexet* is.⁸⁵ Úgy gondolom, hogy a Gyöngyösön lévő könyvek 15. század végétől a 16. század derekáig keletkezett bejegyzéseinek – nem csak a possessorokat kereső⁸⁶ – áttekintése hozhat olyan eredményt, amely azt mutathatja ki, hogy a premontrei és domonkos apácák egykori könyvtárának darabjai vannak a polcokon.⁸⁷ A könyvek vándorlását és a könyvtárak sorsát érintő meglepő eredményre jut-

⁸¹ Ennek elsődleges oka az volt, hogy katolikus imakönyv csak későn, 1594-ben jelent meg nyomtatásban magyarul (FEJÉRKÖVY István: *Imádságoskönyv*. Prága, 1594.), ennek a kiadásnak egyetlen példánya sem ismert. A ránk maradt első magyar nyelvű imakönyv Pázmány Péter 1606-ban kiadott munkája.

⁸² A domonkos apácák könyvei Érsekújvárra kerültek. A vándorlás összefoglalása: *Thewrework kódex* 13–14.

⁸³ *A premontrei kódexirodalom*, 143.

⁸⁴ BÁN Imre: *Az Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Tudományos Könyvtára*. = MKSz 1955. 144–146.

⁸⁵ Kiadása: *Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről*. Közzéteszi, előszó és jegyzetek DÖMÖTÖR Adrienne, MADAS Edit. Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2001. /Régi Magyar Kódexek, 27./ 13–15. A gyakran hangoztatott premontrei eredet mellett magam felvettem, hogy a kódex Somlyóvásárhelyről való és esetleg bencés eredetű. LÁZS: *i. m.* 1991.

⁸⁶ SOLTÉSZ Zoltánné: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*. = MKSz 1995. 144–146. (A továbbiakban SOLTÉSZ); Uő.: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. = OSzK Évk. 1965–66, Bp. 1967. 115–147.

⁸⁷ Ilyen például SOLTÉSZ: *i. h.* 136-on említett mű, amelynek előélete is izgalmas; a könyvnek a pesti Szent Antal konvent és a veszprémi konvent volt a korábbi tulajdonosa.

hatunk, és erre már van is példa. Egy possessorkutatásból tudjuk például, hogy Szegedi Erzsébet margitszigeti perjelnö⁸⁸ 1603-ban Nagyszombatban Peresztegi Mártonnak ajándékozta a *Summa theologica* 1487–1488-ban megjelent kiadását.⁸⁹

Függelék⁹⁰

Missale Romanum	1
Alterum Missale eius gris	1
Breviarium	1
Graduale ex pegameno	1
Alter gradualis liber ex pergameno de transfiguratione Do. Inscriptus	1
Graduale magnum ex pergameno	1
Item unum graduale ex pergameno laceratum antiquum	1
Monstrantia kychin araniozot rez hitvan veres taffota rayta	1
Liber Corona beatae Marie Virginis intitulus	1
Gradualis in pergameno, antiquus liber	1
Missalis divinorum officiorum Liber	1
Breviarium 2-dum chorum Almae Ecclesiae Patavien.	1
Rubrica generalis breviary lib.	1
Liber gradualais in parva quantte	1
Liber prologus in Bibliam in magna quatte	1
Liber Missalis	1
Psalterium Romanum dilaceratum	1
Missale 2-dum chorum Almae Ecclae Strig.	1
Liber gradualis in pergameno, in folio 4-o	
Missale antiquum in quarto folio	1
Liber gradualis in quatte parva	1
Liber in pergam. compactus epistolarum et quarundem thematum nullius momenti	1
Liber horarum B. Mariae Virginis par.	1
Officium Romanum in parva quatt.	1
Simile officium dilaceratum	1
Liber Psaltery 2-dum Romanum	1
Alter Liber Psaltery eius generis	1
Liber Hungaricus manu scriprus de rebus gestis Apostolorum	1
Breviarium antiquum	1
Liber rudimentorum pro pueris	1
Libri aly duo incerti authoris dilacerati	2

⁸⁸ A perjelnőről röviden megemlékeznek: KIRÁLY Ilona: *Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Bp., Szent István társulat, 1979. 164.

⁸⁹ Érdeemes volna megvizsgálni a Szegedi Benedek könyvét (SOLTÉSZ: *i. h.* 135), a nagyszombati és sümegi bejegyzésű könyveket (SOLTÉSZ: *i. h.*). Találtam olyan érdekes bejegyzést is, amely arról tesz említést egy 1490-ből származó Szentírásban, amely azt közli, hogy „1536 szent Lőrinc napján nagy jégeső volt Sz. György hegyen” – KAISER Nándor: *Index librorum saeculi XV. et XVI. Bibliothecae PP. Franciscanorum Gyöngyösinii*. Bp. 1930. 17.

⁹⁰ Csak a könyvek jegyzékét közlöm, BÁLINT: *i. m.* 128.

SÁNDOR LÁZS

Le Codex de Pozsony et l'Antiphonale de Szeged retrouvés, ainsi que deux manuscrit perdus

L'étude présente les déplacements de deux codex du 16e, longtemps connus, mais latents depuis le début du siècle dernier, retrouvés et identifiés par l'auteur, ainsi que les causes et méthodes de l'augmentation de leurs textes. *Le Codex de Pozsony* a été retrouvé en 1982 au couvent franciscains de Esztergom, tandis que *l'Antiphonale de Szeged* en 2004 au couvent franciscains de Szombathely.

Le Codex de Pozsony était en possession des religieuses des prémontrés de Somlóvásárhely, *l'Antiphonale* en celles de Mórighida. Les soeurs, fuyant devant le danger turc, se sont démenagées dans le couvent Porta Coeli (Himmelpfort), à Vienne, où elles ont emmené leurs chartes, autant que la majeure partie de leurs objets de valeurs. A leur rituel les religieuses avaient utilisé leurs propres manuscrits, comme les prières ultérieurement y notées en témoignent. A Vienne – avec une seule exception – des textes en latin sont notés. Les séquences du *Codex de Pozsony* parlent des saints qui avaient un autel dans Porta Coeli: Anne, André et Nicolas. Lorsque les augustines ont pris possession de Himmelpfort, alors une soeur inconnue avait recopié dans *l'Antiphonale de Szeged* même l'Antiphone de Saint-Jacques. *Le Codex de Pozsony* s'est augmenté à Vienne même d'une prière hongroise, de laquelle la recherche supposait, qu'elle est une traduction indépendante, mais d'après un analyse de texte nous devons l'estimer une copie d'un manuscrit perdu.

Jusque 1586 les religieuses hongroises se sont éteintes dans le couvent de Vienne, Katalin Palásti, restée seule, est rentrée. L'abbesse, avec ses compagnes, restées en Hongrie a dû de nouveau fuir devant les Turcs, d'abord à Nagyszombat plus tard à Pozsony, chez les clarisses ont-elles trouvé de l'asyle. *Le Codex de Pozsony* au 17e siècle s'est augmenté de nouveaux textes hongrois. Le modèle était *Le codex Thewrewk* Dominicain. Une fois une prière a été recopiée par une soeur inconnue dans les deux codex d'un manuscrit – vraisemblablement perdu à nos jours, – du 16e siècle. Les copies montrent bien, comment les religieuses avaient traités les textes: elles se sont efforcées à la fidélité de texte, mais elles les avaient transcrites à leurs idiomes.

Les deux codex des prémontrés sont déposés de Pozsony dans des bibliothèques franciscaines hongroises après le détachement de la Haute-Hongrie. Nous n'avons pas de nouvelles des autres livres manuscrits et imprimés des religieuses des prémontrés, seule un inventaire de la forteresse de Sümeg de 1597 mentionne le codex des soeurs de Somlóvásárhely, y déposé. De la Haute-Hongrie quelques livres des prémontrés auraient pu être transmis dans la bibliothèque franciscaine de Gyöngyös; la révision de ses fonds de ce point de vue – malgré les recherches antérieures – paraît indispensable.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Az 1595-ös rejtélyes csillag*

Csillagászati jelenségek és történelmi események összekavarodásának egyik legjellegzetesebb 16. századi példája Illésházy István nádor¹ és az ő írását felhasználó Vizkelety Tamás báró² naplója, s a benne szereplő állítólagos új csillag. A följegyzésekben megemlítettek mind a ketten egy új égitestet, amelyet kapcsolatba hoztak Báthory Zsigmond Szinán nagyvezír elleni 1595-ös őszi hadjáratával a következőképpen: „azonban ahol hiányzik az emberi segítség, ott kezdődik az isteni. Egy új csillag is láttatott vala az égen.” A jól ismert antik toposz Quintus Curtius Rufus római történetíró Nagy Sándorról szóló munkájában is megtalálható. Itt az égitest Vespasianusra vonatkozik, mivel Curtius a római császárt tartotta feltűnő új csillagnak (novum sidus).³ „Ezért joggal és méltán vallja a római nép, hogy császáranak köszönheti megmenekülését, aki új csillagként ragyogott fel akkor, amikor már úgy hittük, örök éjszaka borult ránk. Bizony, az ő csillagának feltűnésével a napkelte árasztott új fényt a homályba borult világra, amikor a fej nélküli végtagok vizálytól marcangolva reszkettek.”⁴ Két évtizeddel korábbról ismerünk már példát arra, hogy a 16. század embere számára hogyan fonódott össze egy új csillag feltűnése az éppen aktuális politikai eseményekkel. Az 1572 novemberében észlelt szupernóva esetében az is megtörténhetett, hogy belpoli-

* Az 1595-ös csillag történetére Ötvös Péter hívta fel a figyelmemet. Hasznos tanácsaiért, kritikáiért és önzetlen segítségéért külön köszönettel tartozom. A kézirat elkészítésében nyújtott fontos segítséget Bakos József, Balázs Mihály, Barsi János, Bene Sándorné, Boross Klára, Csuti Elemér, Font Zsuzsa, Keserű Bálint, Keserű Gizella, Kruppa Tamás, Kulcsár Péter, Lauf Judit, Monok István, Soproni Ferenc és Szvorényi Róbert, akiknek halálával tartozom. A csillagászati és csillagásztörténeti kérdésekben Zsoldos Endre kiegészítései és magyarázatai pótolhatatlanok voltak számomra.

¹ *Illésházy István följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával.* Közli KAZINCZY Gábor. Pest, 1863. /MHHS 7/ 20. „Azonban ubi deficit humanum auxilium, incipit divinum. Egy új csillag is láttatott vala az égen. Az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond, ki igen iffju, 20 esztendőös vala, praktikát indéta az moldvai és havaseli Mihály vajdával, és elhajlának az török császártul, és hajlának Rudolphus római császárhoz.”

² EK, Kézirattár G 676. VIZKELETY Tamás: *Naplója.* p. 57. „Azonban, ubi desinit esse auxilium humanum Divinum incipit. Ej uy czillagis latatatott wala az égen”. A margón nehezen olvasható megjegyzés vörös tintával: „NB. Et Deus est propeior quam sentiras sequens(?)”.

³ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni.* X. 9,1.

⁴ CURTIUS Rufus, Quintus: *A makedón Nagy Sándor története.* Fordította KÁRPÁTY Csilla. Bp. 1967. 306.

tikai fordulatokhoz igazították előbbre vagy későbbre az adott égi objektum észlelését a valóban bekövetkezett időponthoz képest.⁵ A politikai manipulációkat tükröző 16–17. századi források a legváltozatosabb képet mutatják a mai olvasóknak. Megtalálható bennünk születés, halál, koronázás és gyilkosság egyaránt. Tehát a történet szerkesztői, nem egyszer évtizedekkel később, valóban megtörtént eseményekhez rendeltek vélt vagy csakugyan észlelt csillagászati, illetve légköri jelenségeket. Ez történt a krónikaírók ügyeskedése révén Báthory Zsigmond születésével,⁶ II. Zsigmond Ágost lengyel,⁷ illetve IX. Károly francia király halálával,⁸ a Szent Bertalan éji mézszárlással,⁹ Rudolf magyar,¹⁰ vagy Valois Henrik lengyel királlyá koronázásával.¹¹ Mivel ezeknek a téves azonosításoknak, vagy homályos asztrológiai interpretációknak jelentős része az antik-keresztyén irodalmi-képi hagyományból táplálkozott, így minden esetben nagyon óvatosan kell bánnunk egy-egy korabeli asztronómiai esemény vagy atmoszférikus jelenség azonosításával, legyen szó írott forrásról vagy fa- és rézmetszetről. Problematikus ugyan-

⁵ BARS János–FARKAS Gábor Farkas: *Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról.* = MKSz (121.) 2005. 435–442.

⁶ *Erdélyi Történelmi Adatok I–III.* (ETA) Szerkesztette MIKÓ Imre. Kolozsvárt, 1858. III. 21. „II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik 25. 7-bris Pozsonyban. Somlyai Báthori Zsigmond e tájban született. 28. 7-bris új csillag láttatik.”

⁷ MISOCACUS, Wilhelm: *Prognosticon, az wy cometa felöl valo iövendülés, mely ez el múlt 1577. esztendőbe Sz. András hauában tetzet meg iövendöletöt Dantzkába az Vilhelmus Misocacus mester által, és dedicáltat az felséges és hatalmas Istuán királynac, Lengyel ország kirallyánac.* Colosuárát: Heltaj Gaspárme, 1578. B_{4v}, „1572. Esztendőben Sigmond Lengyel Király halála után wy Czillag tetzéc meg nagy, Sz. András hauában, üsteke nem vala, soc fele színbe változot, mert sárge szint, neha feyért, néha vereset mutatot.” Facsimiléjét kiadta MOLNÁR József. In: *ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium.* 3. Bp. 1976.

⁸ MISOCACUS: *i. m.* 1578. (7. jegyzet) C_{1r}, „Mutata ereyét ez az Czillag Királyokra is, és ország változassara à mint meg is kostoltuc, mert Frantziai Királynac Carolus nonusnac halalát iedzi vala, és Henricusnac az ő Öczénéac az Lengyel Királyságtól el szökésset, ezkeppen feiedelem nélkül orszagunkba nagy viszsza vonásokat Wrac közet iöendül vala, ki meg is lön (...)”.

⁹ EK, Bar. Ga 6052 CAMDEN, William: *Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum regnante Elizabetha.* Amstelodami: apud Dan. Elzevir, 1677. 256–257. „Theodorus Beza ad stellam illam quae Christo nascenti praeluxit, et interneconem infantium sub Herode, ingeniose accommodavit, Carolumque Nonum Galliae regem qui se Parisiensis lanienae authorem fassus erat, ut timeret, hoc versiculo monuit. Tu vero Herodes sanguinolente, time. Nec vana quidem fide. Mense enim post stellae huius disparitionem quinto, ille sanguinis profluvio inter longos et graves dolores expiravit.”

¹⁰ EK, RMK I. 253a Uj és O Kalendarium E' Christus Urunk születése után való 1671. *Mellyet most-is Magyar és Erdély Országgra, és egyéb szomszéd helyekre alkalmaztatott Neubarth Christoph Theologus és Astrologus.* Lötshén: Brevér Samuel által, 1671. E_{1r}, „2572.(!) II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik. Új csillag támad 25. Septemb.”

¹¹ DREYER, John L. Emil: *Tychonis Brahe Dani scripta astronomica.* Hauniae, 1916. T. III. 403. „[une étoile] qui fut le propre iour que le feu Roy Henry de Valois feist son entree en Cracouie, auquel iour precisément elle faillit, et la perdit-on de veüé en France.”

is, hogy valóban azt látták-e a laikus megfigyelők, amit leírtak, sok esetben jóval az események után, vagy csak gazdag képzeletük, esetleg kézzelfogható politikai indíttékuk miatt írtak új csillagokról, vagy ábrázoltak hosszú farkú üstökösöket.

Történetünk több szempontból is ellentmondásosnak látszik. A naplóírók húsz-évesnek nevezték az erdélyi fejedelmet, aki már huszonhárom is elmúlt hadjárata idején. Ám ismerünk olyan rézmetszetet, ahol a lovon ülő Zsigmondot jóval fiatalabbnak ábrázolja valódi koránál.¹² Illésházy feljegyzéseinek más helyén pedig 22 éves fiatalembernek nevezte a gyurgyevói győzöt.¹³ Bartholomäus Keppeler augsburgi metsző híres képe alatti versben viszont 23 évesnek írja le a fejedelmet.¹⁴ Kérdéses az is, hogy milyen csillagról lehetett szó azon az októberi napon, mivel ebből az évből csak részleges, kortársak számára rémisztő nap- és holdfogyatkozásról van magyar asztronómiai adatunk. Ugyanis Simon Czauck brassói polgár először egy április 24-i borzalmas holdfogyatkozásról számolt be, amelyet két órán keresztül láttak.¹⁵ Ugyanakkor naplójából ismert, hogy a nevezetes napfogyatkozást Báthory hadjárata kezdetén figyelték meg Erdélyben: „Ez év október 3-án ismét elsötétedett a Nap és megállt másfél órára.”¹⁶ Hasonló leírását találhatjuk meg ennek a csillagászati eseménynek a Bibliában is.¹⁷ Ráadásul az év elején több földrengés rémítette meg az erdélyieket, s hatásuk kiterjedt a Balkánra,¹⁸ tehát ez az esztendő nemcsak nagy horderejű hadi eseményekben, hanem természeti

¹² CENNERNÉ Wilhelmb Gizella: *Báthory Zsigmond moldvai hadjáratainak egykorú grafikus emlékei.* = Folia Historica (2.) 1973. 60. 21. kép Báthory Zsigmond lovon, Alitenius Gatti metszete. MNM, Történeti Képcsarnok, T. 749. Rézmetszet, lapméret: 276×219 mm. Cennerné szerint a metsző korábbi portré után dolgozhatott.

¹³ ILLÉSHÁZY: *i. m.* 1863. (1. jegyzet) 26. „Az időben mintegy 22 esztendősf ifju legény vala.”

¹⁴ OSZK, App. Metszet 32. KEPPELER, Bartholomäus: *Eygentliche bildnuß des Hochgebornen Fürsten und Herzen, Herzen Sigismundi Batori Fürsten Sibenburgien, Wallachey, und Moldaw.* Zu Augspurg: Bartholome Keppeler, [1596?]. „Sigmund Batori Hochgeboren / Sibenburgischer Fürst erkoren / Het dise bildnus und gestalt / Da er war zweintzig drey Jar alt.”

¹⁵ *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge).* Hrsg. Eugen von TRAU-SCHENFELS. Kronstadt, 1860. 91. „Idem den 24 Aprilis kurtz fur auffgang der Sonnen ist eine erschrecklige Feinsterniss den Monden geschehen wnd von villen leuten gesehen 2 stund.”

¹⁶ TRAU-SCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „Idem 3. Oktobris eben ihn diese jar ist die Son verfinstert, wnd anderhalb stund gestanden.”

¹⁷ Józs 10,13 „És megállá a nap, és vesztegle a hold is, a míg bosszút állá a nép az ő ellenségien. Avagy nincsen-é ez megírva a Jásár könyvében? És megállá a nap az égnek közepén és nem sietett lenyugodni majdnem teljes egy napig.”

¹⁸ EK, RMK II. 233a MILES, Mathias: *Siebenbürgischer Würg-Engel.* Herman-Stadt: In Verlegung H. Andreae Fleischers, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1670. 170–171. „Im angehenden drauff folgendem Jahr würden drey harte Erdbebungen, nicht nur allein durch gantz Siebenbürgen, sondern auch durch die 2 Wallachische Länder vnd Türckey biss in Graecien hinein gespühret welches auch die Türcken selbst nebenst andern Astrologis für ein verderhliche Andeüttung des Mahometischen Reichs gehalten haben.”

katasztrófákban illetve nyugtalanító égi jelenségekben is bővelkedett.¹⁹ Czauck naplójában például arról számolt be, hogy április 22-én 12 óra körül Brassóban földrengés volt.²⁰ Matthias Miles erdélyi szász történetíró pedig leírt egy ragyogó fényű üstökösöt is 17. századi krónikájában az 1595. évnél, ami egy órán keresztül volt látható a keresztyén tábor felett. Ez megerősíthetné Illésházyék állítását, ám nemcsak a szóban forgó csillagászati eseményről, hanem egy csodajelről is beszámolt a szász krónikás, több korabeli forrásban megemlített mesés sasról, ami a fejedelem sátrára szállt le és Zsigmond havasalföldi győzelmét jósolta volna meg előre.²¹ Mielőtt ezt a legendás történetet alaposabban megvizsgálánk, két lehetőséget még ki kell zárnunk, hogy biztosak legyünk abban, hogy nem elírás vagy nyomdahiba okozhatta a zavart.

Az 1596-os *Mira Ceti*

Időről-időre felmerül a csillagásztörténeti szakirodalomban, hogy különböző mitológiai történetekben és történelmi eseményekben, mint például Perszeusz mítosza vagy a betlehemi csillag megjelenése, a változócsillagok valamilyen szerepet játszhattak.²² Bár nem valószínű, de természetesen nem lehet kizárni azt sem, hogy a David Fabricius német evangélikus lelkész által 1596-ban felfedezett változócsillaggal, a *Mira Ceti*vel azonosította tévesen utólag Illésházy a feljegyzéseiben leírt égi jelenséget, hiszen ha tévedett a fejedelem korát illetően, akkor nem biztos, hogy az új csillagra olyan pontosan emlékezett.²³ Ugyanakkor Miles hetven évvel később egy üstökösről, s nem egy csillagról tudósított az 1596-os évnél, bár számos korabeli forrás példája mutatja, hogy a csillag (stella) és az üstökös

¹⁹ TRAUSCH, Franz Josef: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici*. Coranae. 1847. 120. „Die 22. April. denuo terra Barcens. ingenti concussa est motu.”

²⁰ TRAUSCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „Ihm Monat Aprilis am 22. tag ist ein Erdbeben geschehen wmb 12 whr.”

²¹ MILES *i. m.* 1670. (18. jegyzet) 171. „Ehe man angriff kam ein Adler aus der Luft geflogen und setzte sich auff Sigismundi Zeltens Knopff unnd diss gutte Zeichen des zukünfftigen Siegs machte die Unsern so hertzhaftt, dass Sie begehrtten alsbald dass Zeichen zum Angreifen zugeben. Auch wurd ein heller Comet ein ganze Stund lang über der Christen Läger gesehen.”

²² WILK, R. Stephen: *Mythological Evidence for Ancient Observations of Variable Stars*. = Journal American Association of Variable Star Observers (JAAVSO) (24.) 1996. 129–133. – SIGISMONDI, Constantino: *Mira Ceti and the Star of Bethlehem*. = Quodlibet Journal (4.1) 2002. A tanulmány letölthető a következő honlapról: <http://www.quodlibet.net/sigismondi-mira.shtml>.

²³ HOFFLEIT, Dorrit: *History of the Discovery of Mira Stars*. = JAAVSO (25.) 1997. 115–136. – ZSOLDOS Endre: *Mira, a' Tzethal' Tsudása*. = Meteor (28.) 1998. 7–8. sz. 62–70. – MARSCHALKÓ, Gábor: *Visual Light Variation of Mira Ceti*. = Publications of the Astronomy Department of the Eötvös University (PADEU) (14.) 2004. 245–250. – Az elsőként felfedezett változócsillag ún. o (omikron) Ceti egy vörös óriás, amely 332 napos periodicitással változtatja a fényerejét, amelyet csupán jóval a felfedezése után, 1639-ben ismertek fel. Körülbelül 100 napig látható szabad szemmel, utána csak távcsövel figyelhető meg.

(cometa) felcserélhető fogalmak voltak.²⁴ A források alapján mégis két objektumról lehetett szó: az 1596 júliusában feltűnt üstökösről, s az ugyancsak ez év augusztusában felfedezett változócsillagról. Az első égitestet július 20-án éjfél tájt látták meg Erdélyben, s nagy rémületet keltett, mint az eljövendő borzalmas csaták hírnöke.²⁵ A 17. század utolsó harmadából visszatekintve a 15 éves háború második szakasza talán még több szenvedést hozott a fejedelemségnek, s már a kortársak is borzadva figyelték az üstökös feltűnését az égen. Így Czauck szintén beszámolt a brassói magyar templom felett július 25-től feltűnő üstököséről, amit több mint egy hétig figyeltek meg.²⁶ A nyári hónapokból néhány rövid beszámolót ismerünk, amelyek megemlégték ezt a kométát.²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy az egyik erdélyi megfigyelő meglehetősen korán, júniusban észlelte a csillagászati jelenséget.²⁸ Ez azért is fontos, mert Tycho Brahe írta le az elsők között számára július 24-én feltűnt kométát,²⁹ vagyis ha a forrásunk pontos az időpontot illetően (mense Iunio), akkor Erdélyben hetekkel előbb látták meg az üstökösöt. Ennek ellentmond, hogy Czauck július végén figyelte meg az objektumot Brassóban.

A csillagászat történet Fabriciust tartja az első ismert változócsillag megfigyelőjének, aki augusztus 3-án fedezte fel az objektumot egy olyan kvadránssal és szextánssal, amelyet a dán csillagász rajzai alapján készített neki Joost Burgi svájci matematikus és órásmester. A német lelkész a Jupiter 'szomszédos' csillagoktól való távolságát kívánta megmérni, amikor a Cet csillagképben egy szokatlan, addig nem látott csillagot figyelt meg. Az égitest helyzete és hirtelen megjelenése miatt először üstökösnek vélte; megfigyeléseiről levélben számolt be Tycho Brahénak.³⁰ Mivel 1609-ben ismét volt szerencséje látni a kérdéses objektumot, egyértelművé vált előtte, hogy ez csak csillag lehet. Fabricius levelezésben állt kora nagy csillagászaival, a már említett dán asztronómus mellett kapcsolatot tartott Michael Mästlin tübingeni professzorral és Johann Keplerrel is. Ez utóbbi kiváló tudósak tartotta a német lelkészt, bár Fabricius elutasította Kopernikusz elméletét, s a Tycho-féle modellhez maradt hűséges, így meg is szakította a dán

²⁴ HELLMAN, C. Doris: *The Comet of 1577: its Place in the History of Astronomy*. New York, 1944. 66–117. – METHUEN, Charlotte: *This Comet or New Star. Theology and the Interpretation of the Nova of 1572*. = *Perspectives on Science* (5.) 1997. 499–514. – WEICHENHAN, Michael: «*Ergo perit coelum...*» *Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*. Stuttgart, 2004. 363–445.

²⁵ MILES: *i. m.* 1670. (18. jegyzet) 173. „Den 20 Julij wurd ein Comet kegen Mitternacht gesehen ein fürbott der zukünfftiger grewliger Schlachten.”

²⁶ TRAUSCHENFELS: *i. m.* 1860. (15. jegyzet) 91. „1596. ist am 25. tag July ein Comett gestanden uber der wngerischen Kirchen 8 oder 9 tag werendtt.”

²⁷ BIELZ, E. A.: *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1862. 25. „Die 14. Julij flagrat Cometa plaga septemtrionali, cauda retorta ad orientem.”

²⁸ TRAUSCH: *i. m.* 1847. (19. jegyzet) 126. „Mense Junio (...) Cometa lucet Septemtrionem versus.”

²⁹ KRONK, W. Gary: *Cometography. A Catalog of Comets*. Vol. 1. Cambridge, 1999. 329–330.

³⁰ ZSOLDOS: *i. h.* 1998. (23. jegyzet) 62–70.

tudós utódjával, a prágai csillagással a kapcsolatot.³¹ Nincsen olyan korabeli magyar forrásunk, amelyik egyértelműen a Mira Cetiről tenne említést, de talán erről a különös, pislogó csillagról számolt be Stanislaus Adam Uhrbeiger szebeni polgár kéziratban maradt krónikájában. Fényes nappal, déltájban volt látható a csillag, amelyik pislákoltt egészen napkeltétől napnyugtáig. A következő napon napnyugta előtt tűnt fel ismét, éjfélig, napkeltéig figyelték meg és még három alkalommal lobbant fel. Először éjfél felé, majd eltűnt, másodsor reggel felé és ugyancsak eltűnt, harmadik alkalommal dél felé figyelték meg, aztán újra eltűnt az égi objektum.³² Ám a szövegben említett fényes, nappali megjelenés eleve kizárhatja a megkérdézt csillagászok szerint azt, hogy ez az objektum valóban a Mira Ceti lett volna. Úgy tűnik tehát, hogy a változócsillag első hazai említése továbbra is Apáczai Csere János nevéhez fűződik.³³

Az üstökös történetének van még egy nyomda ördöge által szőtt szála is. Bocatius János kassai polgármester alkalmi verseinek és leveleinek gyűjteményében szerepelt egy '1595'-ös üstökösről szóló költemény, viszont a költő megemlítt egy évvel későbbi hadi eseményeket, például Eger elestét is.³⁴ A kritikai kiadásban már az 1596-os évszám szerepel talán filológiai megfontolásokból, ám nem jelzi a címváltozást.³⁵ A versgyűjtemény keletkezésében szerepet játszott, hogy a költő figyelmeztesse a Nyugat népeit a török magyarországi hódításainak következményeire, tudniillik ők lesznek a következő áldozatok, így olyan katonai vereségekről is szó esik mint Eger eleste és a mezőkeresztesi ütközet. Ezért került bele az 1596-os üstökösről szóló vers a *Hungaridos* c. gyűjteménybe, a „Martialia vel bellica”, vagyis a hadi tárgyú költemények közé. Bocatius egy másik, későbbi művében is megemlíttette ezt a csillagászati jelenséget, de itt már 1596-os üstökösről beszélt, ami megerősíti azt, hogy az előző munkájában nyomdahiba történhetett. A nyomtatvány egyleveles, háromhasábos magyar, latin és német nyelvű röplap, amely a *Hornus cometa 1618* címet viseli, s a lap tetején egy hosszú cső-

³¹ VOELKEL, R. James: *The Composition of Kepler's Astronomia Nova*. Princeton, 2001. 170–210.

³² Nagyszeben, Brukenthal Múzeum. BIELZ: *i. m.* 1862. (27. jegyzet) 25. „Eben umb diese Zeit ist ein Stern umb den Mittag am hellen Tag gesehen worden von Auffgang der Sonnen schiel laufent bis tzum Nidergang. Und am folgenden Tag eben umb die Zeit wie tzufur vom Nidergang wieder tzuruk, etwa bis an die Mitel kegen den Auffgang gelaufen und alda auff 3 Stück tzersprungen: das erste Stück kegen Miternacht und also verschwungen, das ander Stück kegen Morgen gesprungen und auch verschwungen, dass dritte Stück kegen Mitag und auch verschwungen.”

³³ APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia (1653)*. Sajtó alá rendezte BÁN Imre. Bp. 1959. 147. „I. A Cethal. Ebben 1638-ban őszkor hirtelenséggel egy csudálkozásra méltó csillag tetszett fel és a mindjárt következő tavaszon eltűnt, mely attól fogva mindeddig úgy történik.” – KESZTHELYI Sándor: *A Mira Ceti első hazai említése*. = *Meteor* (20.) 1990. 1. sz. 35–36.

³⁴ EK, *RMK II.* 37. BOCATIUS, Johannes: *Hungaridos libri poematum V. Barthphae: Excudebat Iacobus Klöss, 1599.* 63–64. „Cometa Anno M.D.XCV. in Hungaria conspectus.”

³⁵ BOCATIUS, Ioannes: *Opera quae exstant omnia poetica, prosaica*. Edidit Franciscus CSONKA. Bp. 1990–1992. *Poetica* 1990. 357. „Ecce venit propius, dominamque pererrat ad arcem: / Heu Agriae forsan stella minatur atrox.”

vájú hatágú üstökösöt ábrázol.³⁶ A szöveg különlegessége, hogy írója megemlékezik röviden az előző időszakokban, tehát Ferdinánd, Miksa, Rudolf és Mátyás idején megfigyelt új csillagokról, illetve üstökösökről, s kitér arra, hogy ezek milyen katasztrófát hoztak, többek között, a magyar népnek. Bocatius, az eperjesi iskolamester számára ez az égi jelenség, hasonlóképpen az 1599-ben megjelent költeményében, Eger elvesztését és a mezőkeresztesi csatavesztést jósolta meg.³⁷ A latin szöveg végét disztichon zárja, amely az ismert antik toposzról szól: az üstökösök hozzák a nagy emberek halálát, háborút, pestist és az éhínséget.³⁸ Ez mindössze egy példányban maradt fenn a Lőcse városi levéltárában, mivel a szövegét felségsértőnek találta a kassai városi tanács. A városi jegyzőkönyvből kiderült, hogy Dóczy András felső-magyarországi főkapitány 1618 decemberében a nyomtatvány egy példányát átküldte a városi bírónak. Tekintettel arra, hogy a kiadvány a városi tanács engedélye és tudta nélkül jelent meg, s tartottak az uralgó neheztelésétől, elrendelték az összes példány elkobzását és megsemmisítését.³⁹ Azonban a háromnyelvű röpirat nagyon sikeres lehetett a piacokon, mert Johannes Festus kassai nyomdász a következő tavasszal, 1619 márciusában arra kérte a tanácsot, hogy az elkobzott példányokat visszaszolgáltassa, mert a vásári árusok gyakran keresték a művet. Am kérését elutasították a fenti, politikai okok miatt, hiszen maga a főkapitány kérte a nyomtatvány elkobzását.⁴⁰

Baranyai Decsi János és az antik toposzok

Visszatérve a 17. századi szász krónikás történetére, jól látható, hogy itt nem történhetett félredatálás vagy nyomdahiba. Maga a legenda természetesen nem Miles leleménye, hanem antik toposzok felhasználásával először Baranyai Decsi János históriájában találkozhatunk vele a legrészletesebb formában.⁴¹ Az erdélyi történetíró szintén megemlített egy legendás fehér sast, amelyik október 4-én jelent meg a magyar tábor felett, amikor Báthory Zsigmond sátrát állították fel, s nagy

³⁶ RMNY 1157. BOCATIUS, Joannes: *Hornus cometa 1618*. Cassoviae: typis Joannis Festi, 1618.

³⁷ BOCATIUS: *Prosaica i. m.* 1992. (35. jegyzet) 47–48. „Soha bizonyára, edes keresztene, soha büntetlen az éghe iegy fel nem tettet. Mi nekünk, kik magyar kenyeret észünk és historiákat olvasunk, hog' egyéb tartományokról ne szolyak, böven példa lehet Ferdinand, Maximilian, Rudolphus és Matthias idejeben, kinek hosszú élete mi meg maradasunk, az uy csillagok, avagy borzas üstökös csillagok mit hoztak magokal. Egy példa legyen sok helyet, az 1596. esztendei grier üstökös csillag Egret tölünk el veszté és az Keresztesi veszedelmet hozta, mely még mostan is szégyen az kereszténekek.”

³⁸ BOCATIUS: *Poetica i. m.* 1990. (35. jegyzet) 836. „Mors magni captis, bellum pestisque famesque. / Quattuor haec semper (crede) cometa trahit. I.B.” – HAJNÓCZY Iván: *Bocatius János műve: Hornus Cometa 1618*. = MKsz (65.) 1941. 186–189.

³⁹ KEMÉNY Lajos: *Hornus Cometa*. = MKsz (16.) 1892. 380.

⁴⁰ KEMÉNY Lajos: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez*. = MKsz (25.) 1901. 65.

⁴¹ BARANYAI DECSI János: *Magyar históriája (1592–1598)*. Fordította és a bevezetőt írta KULCSÁR Péter. Bp. 1982. 261–263.

termete és öregsége miatt könnyedén elfogták a fejedelem testőrei. Kezdetben baljós előjelnek tekintették, hiszen a Római Birodalom címerállatának fogságba esése szomorú véget jósolt az erdélyi hadaknak. Ám az antik történelemben járatosak egy sor példát említettek meg, amelyekben a sas megjelenése kedvező előjelnek bizonyult.

„Felhozták, hogy Aristander az ellenséghez átröpülő sas jóslata alapján jövendölte Sándor győzelmét. Amikor Tarquinius Priscus kalapját egy sas lekapta a fejéről és magasba emelte, majd visszahelyezte, királyságot jósolt neki. Nem sokkal később csakugyan a rómaiak királlyá választották.”⁴²

Az egyik fő vitázó, aki bizonyára jól ismerte Decsi által ismertetett ókori történeteket, talán éppen Hunyadi Ferenc, Báthory István és Zsigmond orvosa lehetett, akinek *Trója veszedelméről* szóló verses históriája 1577-ben jelent meg Kolozsváron.⁴³ A Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát bejárta humanista műveltségű orvos egyébként is Decsi egyik legfőbb patrónusa volt.⁴⁴

A sas toposzának legkézenfekvőbb példája Curtius Nagy Sándor históriájában⁴⁵ és Titus Livius római történetének első dekádjában⁴⁶ szerepelt. Az ötödik etruszk uralkodó, Tarquinius Priscus Jupitertől kap sas formájában égi jelet.

„Épp a Ianiculumhoz érkeznek, s Lucumo előtt, aki felesége mellett ült a kocsin, leereszkedik egy kitárt szárnyú sasmadár, könnyedén lekapja és elviszi a férfi sapkáját, majd hangos vijjogással kering a kocsi fölött, és mintha isteni megbízatást teljesítené, visszateszi szépen a fejére, azután eltűnik a levegőégben. Azt mondják, Tanaquil boldogan fogadta ezt a csodajelet, mert – mint általában az etruszkok – járatos volt az égi jelek magyarázatában. Férjét megölelve közli vele, hogy különleges nagy szerencsét remélhet: mivelhogy ilyen madár jelent meg, erről az égtájról, ennek az istennek a küldöttéként; jóslatát a legfontosabb emberi testrészt körül jelezte; és vajon nem azért vette-e le az ékességet egy ember fejéről, hogy égi rendelésből helyezze rá vissza?”⁴⁷

Curtius pedig a következőképpen meséli el a sas történetét:

„Egyébként, akár káprázat volt, akár valóság, a Nagy Sándor körül állók közvetlenül a király feje fölött egy békésen repkedő sast véltek látni, amely nem riadt meg sem a fegyvercsörgéstől, sem a halálhörgéstől, hanem a király lova fölött időzött sokáig, inkább lebegve, mint röpködve. Bizonyára a jövendőmondó, a talpig fehérbe öltözött,

⁴² DECSI *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁴³ OSZK, *RMK I.* 130. HUNYADI Ferenc: *Az regi es hires neves Troia városának tiz esztendeig való meg szallasáról és rettenetes veszedelméről*. Colosvarot: Heltaj Gasparné, 1577.

⁴⁴ Hunyadi Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak (1596). In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. A válogatás, a szöveg gondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor. Bp. 1982. 301–803.

⁴⁵ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni*. IV. 15,2.

⁴⁶ LIVIUS: *Ab urbe condita*. I. 6,34.

⁴⁷ LIVIUS, Titus: *A római nép története a város alapításától*. Fordította KISS Ferencné. Bp. 1982. 60–61.

kezében babérágat hordozó Arisztandrosz hívta fel a harcra készülő katonák figyelmét a madárra, győzelmük napnál világosabb csodajelére.⁴⁸

Ám az égi jelek rosszat is jelenthettek a jósoknak, hiszen a história másik helyén egy holló készítette Nagy Sándor seregét a visszavonulásra.⁴⁹

„Napkeltekor, mielőtt felvonultatta seregét, az istenek segítségével fohászokodva ősi szokás szerint áldozatot mutatott be. Ekkor egy éppen arra röppenő holló a karmai közt tartott földrögöcskét hirtelen eleresztette, a rög a király fejére hullott, és szétmorzsolódva lepergett, a madár meg rátelepedett a legközelebb álló toronyra. Szárnyaival azonban odaragadt a szurokkal és kénnel bekent fához, és hiába erőlködött, hogy felröppenjen; ekkor a körülállók megfogták. Az eset érdemesnek látszott arra, hogy a jövődömondót kifaggassák felőle, mert Nagy Sándor gondolkodása nem volt mentes a babonától. Így tehát Arisztandrosz, a legszavahihetőbb jós kijelentette: e csodajel a város pusztulását jövendöli ugyan, de félt, hogy egyúttal a király is megsebesül. Ezért óva intette attól, hogy aznap bármit is kezdeményezzen. A királyt bosszantotta ugyan, hogy már csak ez a város állja útját Egyiptomba való biztos bevonulásának, mégis szót fogadott a jósoknak, és jelt adott a visszavonulásra.”⁵⁰

Decsi harmadik forrása a későantikvitás történeti munkája, Prokopiosz Justinianus császár háborúiról szóló görög nyelvű műve lehetett.⁵¹

„Martianus, mielőtt császárrá lett volna, a vandál háborúban Gensericus fogságába esve megígérte, ha császár lesz, nem visel hadat a vandálok ellen; Gensericus ugyanis, a vandálok királya, megszemlélve a foglyokat, látta, hogy miközben nyáron a mezőn alszik, egy sas takarja el fejét, ne bántsa a napsugár; e látványra elbocsátotta őt, megsejtve, hogy császár lesz belőle.”⁵²

A történetíró negyedik forrását nem sikerült megtalálni.⁵³

„A kánya által fészkestül széttépett pelyhes sasfiókok Tarquinius Superbusnak a királyság elvesztését jelentették.”⁵⁴

Az ötödik forrása feltehetően Plutarkhosz görög történetíró Diónról szóló életrajzából származik.

⁴⁸ CURTIUS: *i. m.* 1967. (4. jegyzet) 86.

⁴⁹ CURTIUS: *Historiae Alexandri Magni. IV.* 6,2.

⁵⁰ CURTIUS: *i. m.* 1967. (4. jegyzet) 55–56.

⁵¹ PROCOPIUS: *De bello Vandalico.* I,4. – EK, Ant. 4750. PROCOPIUS: *Iustiniani Augusti historia, in qua Bellum Persicum, in Asia, Bellum Vandalicum, in Africa, Bellum Gothicum, in Europa.* Lugduni: apud Franciscum Le Preux, 1594. 156–157. A görög nyelvű eredeti szöveg helyett egy 16. századi latin fordítást használtam.

⁵² DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁵³ [BARANYAI] BARONYAI DECSI János: *Magyar története 1592–1598.* Közli TOLDY Ferenc. Pest, 1866. /MHHS 17./ 213. „Foetus aquilarum implumes a vulturibus cum ipsis nidis conceperit, Tarquinius Superbo amissionem regni portenderant.”

⁵⁴ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

„Mondják, hogy az istenek Dionüsziosznak is sok baljóslatú előjelet küldtek. Így egy sas elragadta egyik testőre lándzsáját, a magasba emelkedve magával vitte, és a tengerbe ejtette. (...) A sas Zeusz szolgája, a lándzsa az uralom és a hatalom jele, a lándzsa eltűnése tehát azt jelzi, hogy a legnagyobb isten az önkényuralom megszűnését akarja.”⁵⁵

Decsi következőképpen meséli el ezt a történetet:

„A szirakuzai Dionysius számára a királyságból való kiűzetést és borzalmas csapásokat jelentett, hogy egy sas csatolói kezéből kiragadta a nyilat és a mélybe ejtette.”⁵⁶

Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi történetíró valamilyen korabeli szöveggyűjteményt használhatott, bár *Adagia*-gyűjteményében nem szerepel ez a szöveg semmilyen formában.⁵⁷ Mégis ezt a változatot erősíti meg Jacob Masen, 17. századi német jezsuita emblematicus kötetének gazdag példatára, ahol Prokopioszét kivéve mindegyik szövegváltozat olvasható.⁵⁸

Ez az öt történet áll össze egyé Zsigmond táborában a sorsfordítónak gondolt ütközet előtt. Végül arra jutott a keresztyén sereg, hogy a sas alázatos megadása inkább a gögös Szinán közelgő vereségét, s Zsigmond győzelmét jelzi előre. Nem véletlenül említette meg Gyulafy Lestár erdélyi történetíró feljegyzéseiben, hogy az 1577-ben feltűnt nevezetes Tycho-féle üstökös rossz óment jelentett a babonás törököknek.⁵⁹

„A fejedelmet jókedvre derítette ez az előjel, egy darabig őriztette, etette a sast a sátrában, majd aztán, félve, hogy elpusztul, szabadon eresztette. Isten a keresztyének igaz ügye felé hajolván, nem csapta be az embereket ez az előjel.”

Majd a történetíró megjegyezte:

⁵⁵ PLUTARKHOSZ: *Dion* 24. – PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok. I–II.* Fordította MÁTHÉ Elek, a jegyzeteket és az utószót írta HEGYI Dolores. Bp. 2001. II. 772.

⁵⁶ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 262.

⁵⁷ BARANYAI DECSI János: *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque.* Barthphae: Klöss, 1598. Facsimiléjét kiadta MOLNÁR József. In: *ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium.* 5. Bp. 1978.

⁵⁸ EK, Bar. J 149. MASEN, Jacob: *Speculum imaginum veritatis occultae.* Coloniae Agrippinae: sumptibus Joannis Antonii Kinchii, 1681. Caput IX. De auspiciis et auguriis diversis. 93. „Sed tamen Vultures Aquilarum foetus implumes occidisse, nidosque evertisse, ipsosque a pastu et pedibus rostro abegisse, [jegyzet: Iactura vitae et regni.] Tarquinio Superbo vitae et regni amissionem, quae mox secuta sunt, portenderunt. Aquilam Tarquinio Prisco pileum detraxisse in sublimi, deinde capiti reposuisse, [jegyzet: Regni deferendi signum.] regnum ominatum ferunt, sicut Aristander aquilae augurio victorem Alexandrum praedivinavit. Rursus correptum iaculum e manu satellitum abstulisse, et in profundum deiecissee, [jegyzet: Regni amittendi signum.] velut prodigiosum ostentum, Dionysio exilium, et regnum sibi abrogari funestasque calamitates praemonstravit.”

⁵⁹ GYULAFY Lestár: *Följegyzései.* Közli SZILÁGYI Sándor. Bp. 1894. /MHHS 33./ 14. „Hoc eodem anno [1577] cometa visus est (qui malum omen fuit Turcae) intra spatium trium mensium circa festum Martini.”

„Hasonló jellegű volt az a páros, vagyis kettős nap, amit Hunyadi Ferenc, a fejedelem orvosa, a finom szavú költő látott.”⁶⁰

Ez talán az ún. melléknap (parhelia) jelensége lehetett.⁶¹ Lucius Annaeus Seneca római filozófus így írja le ezt:

„Most lássuk, hogyan keletkezik az a ragyogás, amely körülveszi az égitesteket. Feljegyezték, hogy aznap, amikor az isteni Augustus Apolloniából hazatérve bevonult Rómába, a Nap körül színpompás gyűrű volt látható, amilyen a szivárvány szokott lenni. Ezt a görögök *halósnak* hívják, mi nagyon helyesen illelhetjük a korona névvel.”⁶²

Tehát antik toposz volt a jellegzetes légköri jelenség és egy uralkodó győzedelmes bevonulásának összekapcsolása is. A keresztény és buddhista ikonológiában kitüntetett szerepet kapott a halo-jelenség a Jézus- és Buddha-ábrázolásokban, mint a dicsfény, aranyglória, az isteni világosság jelképe.⁶³ Ugyanakkor a sas-toposz korabeli magyar változata megtalálható Háportoni Forró Pálnak, Bethlen Gábor történetírójának Curtius-kiadásában is, s a fordító margón lévő megjegyzése a következő: „Az vitezek Sandornak feje felet sakeselyoet goezedelemnek jelet lattyak.”⁶⁴ Úgy tűnik, hogy az antik hagyományban egyaránt előfordult csillagászati jelenség (üstökös, csillag) vagy fénytöréssel kapcsolatos légköri esemény (halo, parhelia) összekapcsolása egy-egy történelmi személlyel (Vespasianus, Augustus). A korszak időjárásának jellemzői és az adott földrajzi környezet pedig megerősíti annak a lehetőségét, hogy halo vagy parhelia jöjjön létre az erdélyi tábor felett. A 16. század utolsó harmadában kedvezőtlenül változtak meg az éghajlati viszonyok Közép-Európában, így értelemszerűen a hideg őszi hónapokban könnyen kialakulhatott a fent leírt légköri jelenség a Kárpátok déli lábainál.⁶⁵

⁶⁰ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 263.

⁶¹ A latin hālos a görög ἅλωϋς 'szérű' szóból származik. A rómaiak corona szóval jelölték a Nap körül kialakuló légköri jelenséget, az udvart. – A légköri jelenségeket Arisztotelész részletesen tárgyalja meteorológiai művében. ARISTOTELES: *Meteorologia. III. 2–3.: Halo III. 6.: Parhelia.* – ROSS, David: *Arisztotelész. Bp. 1986. 146–147.*

⁶² SENECA: *Quaestiones Naturales. I. 2,1.* – SENECA, Lucius Annaeus: *Prózai művei. II. Természettudományos vizsgálódások.* Fordította KOPECZKY Rita. Bp. 2004. 510.

⁶³ *A keresztény művészet lexikona.* Szerkesztette Jutta SEIBERT. Bp. 2004. 70–72.

⁶⁴ HÁPORTONI FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedonok királyának viseltett dolgairól irattatott históriája.* Jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István, a faksimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 18./ Bp. 1988. 201.

⁶⁵ RÉTHLY Antal: *Időjárásai események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Bp. 1962. 91. A halo-jelenség során a fátyolfelhőkben (cirrustratus) lévő jégkristályok megtörik a Nap és a Hold fényét, s gyűrűk alakulnak ki az égitestek körül. A melléknap a Nap körül kialakuló halo-jelenségeknel esetenként megjelenő égi fénytűnemény.

A sas és a csillag korabeli metszeteken

Az 1595-ös új csillag kérdését tovább bonyolítja, hogy több metszet maradt fenn, amik kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyan, de ábrázolják a sas és a csillag legendás történetét, s némelyiknél készítőik hosszú szöveges magyarázatot is fűztek hozzájuk.⁶⁶ Lucas Mayer német metsző⁶⁷ ábrázolt egy égitestet egyleveles *Neue Zeitung*ájában,⁶⁸ ami 1595. október 5-én tűnt volna fel három sas kíséretében az erdélyi fejedelem sátra felett (1. kép).⁶⁹ A csillag különösen érdekes, mert hatágú sugárzó objektumként tűnik fel a metszeten, s nincs csóvája, holott a szerző szövegében üstökösként írta le. Természetesen az antik hagyományban Seneca óta élt a kétféle üstökös léte,⁷⁰ amelyet így ír le a római filozófus:

„Kétféle üstökös van – mondja Epigenes. – Egyesek mindenfelé kiárasztják izzásukat, és nem változtatják helyüket, mások üstök módjára egy irányba nyújtják el kőszá tüzüket, és elhaladnak a csillagok mellett. Az utóbbiak fajtájából a mi időnkben kettő is megjelent.”⁷¹

A három sas megjelenítése feltételezhetően azt az időtartamot kívánta ábrázolni, amint a sas feltűnt, majd leszállt Báthory Zsigmond sátrára és elfogták a fejedelem testőrei. A sátron a következő felirat olvasható: „F. Sibenbirge”. Egy üstökös avagy fényes csillag jelent meg az erdélyi tábor felett és négy órán keresztül látható volt. Miután eltűnt, a szomszédos hegyről egy sas repült le, körözött a tábor felett, s rászállt a fejedelem sátrára. Mikor erről értesült Zsigmond, megindultan kibújt a sátorból, hogy megnézzze az egész táborat izgalomba tartó

⁶⁶ CENNERNÉ: *i. h.* 1973. (12. jegyzet) 57–65.

⁶⁷ SCHWOB, Ute Monika: *Lucas Mayrs Karte von Siebenbürgen, der Moldau und der Walachei. Ein Nürnberger Drei-Länder-Karte aus der Zeit des Längen Türkenkriegs.* In: *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde.* III. Folge. Redigiert von Anton SCHWOB. Köln, 1976. 44–60.

⁶⁸ *Ein wunderbarliche Neue Zeitung. Wie auff den 5. tag des abgelauffnen Weinmonats in diesem 1595. Jar auff des Fürsten auß Sibenbürger Veldläger ein Comet etlich stund lang erschienen und volgends ein fliegender Adler sich erzeyat welcher auff des Fürsten Gezelt gesessen, nachmalen Ihme selbst genahnet, und ohne widerstreben von demselben sich hat fangen lassen, darauff ihr Fürstl. S. gleich balden Sinan Bassa auß zweyen Vestungen, und uber die Schiffbrucken bey Sanct Georgio getrieben, die Vestungen sampt dem Schloß Georgio eingenommen (...).* Zu Nürnberg: bey Lucas Mayr, [1595?]. Farnetszet, lapméret: 435×355 mm.

⁶⁹ STRAUSS, L. Walter: *The German Single-Leaf Woodcut 1550–1600.* New York, 1975. Vol. II. 718. Strauss, a röplap faksimiléjének közlője nyilvánvalóan tévedett, amikor a metszet helyszínének Erdélyt nevezte meg, az ábrázolt égitestet üstökösként azonosította, s a képen jól kivehető, egy csoport közepén álló erdélyi fejedelmet, s az európai öltözetű katonákat törököknek gondolta.

⁷⁰ ZSOLDOS Endre: *Nagyszombat és a csillagok.* = PADEU (15.) 2005. 1–17. (megjelenés alatt).

⁷¹ SENECA: *Quaestiones naturales.* VII. 6,1. – SENECA: *i. m.* 2004. (62. jegyzet) 677.

Ein wunderbare Neue Zeitung

Die auff den 5. tag des abgelauffnen Wenmonats in diesem 1595. Jar auff des Fürsten auß Sibbiracen Bebläuer im Coeter etc. und lana christinen und wahren ansehender Adler sich erenat welcher auff des Fürsten Be...

Weste der Alimachaelen veld... (The text is dense and difficult to read due to the image quality and the small font size of the original document.)

1. Mayer, L.: Neue Zeitung – 1595 (Strauss 1975, Vol. II, p. 718.)

csodát. Mikor kilépett, a sas szeliden hozzá szállt.⁷² A fejedelem kezén ott pihent a békés sas, s a sátra előtt talán Bocskai István látható lován ülve. A metszeten feltüntetett Szentgyörgyöt (S. Georg) nem lehetett egyértelműen azonosítani, a szóba jöhető helynevek és az 1595-ben zajlott csaták helyszínei nem egyeznek meg vele, s a metsző által ábrázolt táj is eltér a valódi földrajzi környezettől.⁷³

Történetíróink elbeszéléseiből ismert, hogy a magyar tábornok Ručarban,⁷⁴ a Kárpátokon túl állították fel ebben az időben, hiszen Bocskai István által vezetett 40 000 vitéz október elején átlépte a határt Brassónál.⁷⁵ Eszerint Töröcsvártól délre, Podu Dâmboviței (Königstein, Lapis Regius) mellett található, a német keresztes lovagok által 13. században épített várat, s a október 18-án megvívott sikeres tûrgovisței ütközetet ábrázolhatta egyszerre Mayer metszete, bár maga a havasalföldi város lemaradt erről a képről.⁷⁶ A megközelítőleg rombusz alakú erődítmény egy mészkösziklára épült, s nagyjából egy 600 m² területen helyezkedik el. A kb. 5 méter magas kerítőfalának romja ma is látható, a lepusztult nyugati oldalt kivéve. A vár centrumában, észak-déli irányban talán egy lépcső és egy ciszterna

⁷² MAYER *i. h.* 1595. (68. jegyzet) „Wetl dann höchst ernanter Fürst ein Gild des Reichs zu sein begert sich auch dermassen rote angedeut erzetgt vnd mit seinen Ritterlichen Thatten bewisen daß er dessen auch wol würdig hat jme der gütige Gott, mit einer sichugen fundschafft zeugfnus gegeben dann wie auß dem Sibenbürgischen Veldläger gen Prag im Monat Nouembris geschriben worden ist zuvor ehe derselbig Fürst mit dem Synan Bassa ein treffen gethan ein Comet oder scröcklicher Stern auff den Sibenbürgischen Läger erschinnen der vil stund lang gesehen worden. Gleich nach verliering desselden hat sich von dem nechst varbey gelegnen Gebürg ein fliegender Adler herfür gethan welcher ringsweiß auff dem Läger herumb geflogen und sich endtlich auff des Fürsten in Sibenbürgen Gezelt gesetzt welches allem volck seltzam für kommen vnd hat jme mäntgklich mit grosser verwunderung zugesehen. Als nun jre Fürst S. solchs verständiget worden haben sie sich sampt etlichen herzen auß dem Gezelt solchen auch zusehen begeben da nun jre Fürst S. für das Gezelt herauß kommen hat sich der Adler als bald ab dem Gezelt gesehwungen zu jren Fürst S. gantz heimisch geflogen und von dery sich mit dar von zuschwingen begerend gantz willig sahen lassen darab sich alles volck sch: verwundert. Der jenige so diß geschriben meldet das diß so warhafftig als das heilige Evangelium sey.” A fametszet apróbetűs és a reprodukciója nagyon nehezen olvasható.

⁷³ Magyarországot ábrázoló legfontosabb 16. századi térképek on-line adatbázisában hat S. Georg található: Jurjevo (Szentgyörgy, Horvátország), Đurđevac (Gyurgyevác, Horvátország), Svätý Jur (Szentgyörgy, Szlovákia), Tizsaszentimre (Magyarország), Brezno (Brezsnóbánya térsége, Szlovákia), Streisîngeorgiu (Sztrigyszentgyörgy, Románia). Az adatbázis címe: <http://lazarus.elte.hu/%7Eguszlev/lazar/>.

⁷⁴ ISTVÁNFY Miklós: *A magyarok történetéből*. Fordította JUHÁSZ László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SZÉKELY György. Bp. 1962. 407–408. „Maga [Zsigmond] is néhány nap múlva, igen nehéz és sáros úton, nagy fáradtsággal átkelve a hegyeken, Rukár faluhoz érkezett, mely azoknak a hegyeknek a lábánál fekszik.” – DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 261. „[A fejedelem] megérkezett Havasalföldre, ott ütött tábornok október 4-én Racari falu mellett a hegyek tövében.”

⁷⁵ *Erdély története*. Főszerkesztő KÖPECCI Béla. Bp. 1987. I. 526–527. A vonatkozó részt BARTA Gábor írta. – TÓTH Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 165–185. – SZILAS László SJ: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Fordította ÖTVÖS Péter. Bp. 2001. 71–74.

⁷⁶ ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Bp. 1996. 341.

helye látható. A kerítőfal északnyugati oldalába annakidején egy köríves tornyot építettek, amely mostanra majdnem teljesen megsemmisült. A nyugati oldalt kivéve sziklába vájt majdnem 10 méter széles és helyenként 3 méter mély árok veszi körbe a várat. Nyugatról a meredek szakadék jelentette a természetes védelmet. A vár déli oldalán, egy kiemelkedő mészkősziklán egykoron megfigyelőhely, talán fatorony állhatott.⁷⁷ Esetleg Gyurgyevó (Giurgiu) és az egész Európát bejáró hadi esemény sikere keverhette meg a metszőt, de a Duna bal partján fekvő város igencsak messze van a képen ábrázolt magas hegyektől. Mindenesetre a fametszet szövegében a metsző megemlékezett Zsigmond gyurgyevói győzelméről is. Az október 25-i ütközetet, mikor a menekülő Szinán átkelt a Dunán, s az utóvédet Bocskaiék szétverték, egy másik, nevezetes képen ábrázolták.⁷⁸ Azonban általánosságban elmondható, hogy míg a hírlapokban megjelenő szövegek többé-kevésbé pontosan írtak le egy-egy történelmi eseményt, addig ennek képi ábrázolásmódja, néhány kivételtől eltekintve sztereotip volt.⁷⁹ Egyébként Szinán hadjáratai alatt volt már arra példa, hogy valamiféle csodajel jelent meg a vitézeknek, hiszen 1593-ban három nap és három kereszt tűnt fel az égen.⁸⁰ A novemberben létrejött halo-jelenség, amit a forrás leírásából gyaníthatunk, mély benyomást tehetett mindenkire, mivel a Prágában egy évvel később megjelent tudósítás címlapján ábrázolták is különleges formában.⁸¹ Beszámol egy különös történetről Giorgio Tomasi, az erdélyi fejedelem volt titkára is. Egy borzalmas jel tűnt fel az égen Esztergom ostroma alatt, amely megrémítette a babonás törököket. Bíborvörös és vérszínű sugarait szórta széjjel minden irányba s egy sor

⁷⁷ A magyar történelemben szerepet játszó, nemcsak a Kárpát-medencében található várak, így Királykő teljességre törekvő leírását megtekinthetjük az alábbi honlapon: <http://mars.elte.hu/varak/>.

⁷⁸ EK, Ant. 2818. coll.2. *Pannoniae historia chronologica*. Francf[ort]: [Theodore de Bry], 1596. 121. Itt a következő formában tűntette fel a metsző Gyurgyevót: „Sinan a S. Georgio elabitur per pontem”.

⁷⁹ L. erre hasonló példaként Szigetvár 1664-es fiktív ostromát G. ETÉNYI Nóra: *Szigetvár 1664. évi ostroma. Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány.* = Történelmi Szemle (41.) 1999. 215–220.

⁸⁰ OSZK, App. H 1896. *Neue Propheceyung, von dem ... Stern, welcher in Ober Hungern ... ist gesehen worden: Item, von ein Kindlein, welchs der Vezier Sinam ... in der Weissenburgischen Ode ... gesehen. Auch von drey Creutzen, ... so 93 ... in Hungern erschienen sein.* [Praha]: Gedruckt bey Danyel Sedlcansky, 1594. A_{2v} „Nemlich ein sehr schöner Stern von weisser Farb gleissend wie ein Christall mit einem langen doch nicht sehr Breiten Strahl auch von weisser farb stehend in Oriente und lencket sich nach Mittag daraus ist erfolget das.”

⁸¹ Uo. A_{3v} „Neben diesen grossen Wunderzeichen hat Gott viel andere erschreckliche Blutzeichen sehen lassen und seinen Himmel mit Blut vberzogen. Weil dann die Türcken nicht zu dem heiligen Creutz haben wollen fliehen sondern ihnen die Blutfahnen ausserwelt hat die Erde mit jhrem Blut auff anderhalb Meylwegs vberzogen müssen werden.”

judíciumot kötöttek az objektumhoz.⁸² Ismerünk még egy 1595-ös Mayer metszetet, amely ezúttal Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet, illetve különböző ütközeteket ábrázolt. Ezen nem szerepelt a sas és a csillag története, illetve Tîrgoviszte bevétele, hanem csak az 1594 végi események, mint például Aron Tiranul moldvai vajda hadisikerei, mikor felégette Bender, Kilija és Bjelgorod Dnyesztrovszkij városát.⁸³

Egy másik, immár Theodor de Bry flamand művész által készített rézmetszeten (2. kép) is feltűnik a csillag, amelyet új üstökösként határozott meg a kötet szerkesztője, s mellette a másik csodajel: a rejtélyes sas.⁸⁴ A metszet részletesen ábrázolja az ismert történelmi és mitikus eseménysort egy képen, a sas és az új csillag történetét, valamint a tîrgovisztei győzelmet.⁸⁵ Az égen hosszú csóvájú, hatágú üstökös jelenik meg, illetve a jobb oldalon arról a sziklaszirtról száll le a sas, amelyet Királykőnek neveznek. Majd láthatjuk Ručar falvát, ahol először megszálltak Havasalföldön, ahol tábornok vert Báthory Zsigmond, s láthatjuk a sátrát, illetve a támadó erdélyi sereget, amely Tîrgoviszte bástyával megerősített városát támadja éppen meg. Aztán a város diadalmas bevétele ábrázolta a metsző a kép bal oldalán, fölötte Szinán táborát és a basa sátrát, majd szégyenteljes menekülését a vár eleste után. Majd négyezer török harcos menekül az elrabolt zsákmánnyal.⁸⁶ A metszet viszonylag pontosan ábrázolja a történelmi eseményeket, s a földrajzi környezetet, a Kárpátok egyik legszebb, 2238 méter magas Király-

⁸² OSzK, 226083. TOMASI, Giorgio: *Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Ungaria e della Transilvania*. In Venetia, 1621. 140. „Perseuerando lo assedio, apparì nel Cielo fra Strigonia, et Essercito Turco vn segno horibile, il quale durando buon spatio spargeue raggi vermigli, et di colore di sangue per diuersi lati, cosa apportò stupore et occasione de vari giudici, massime fra Turchi, che sono peculiari osseruatori di cotai portenti.”

⁸³ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 189. „Áron két részre osztotta seregét az ellenség földjére vezette, szélétébe-hosszába dülta Tegeninát, Kiliját, a régi Achileát és Nyesztoralbát, meg ami a Dunán innen és túl feküdt (...)”. – SCHWOB: *i. h.* 1976. (67. jegyzet) 56–57.

⁸⁴ *Pannoniae 1596*. Rézkarc, lapméret: 105×147 mm. 112. „Figura haec ob oculos ponit duo insignia miracula, alterum quidem terreste, sed coeleste alterum, Cometam videlicet novum in coelo ardentem: et praegrandem Aquilam, quae supra Serenissimi Principis Transylvani castris in aere se libravat.”

⁸⁵ Uo. 113. „Cometa supra castra. Interea dum Transylvaniae Princeps de itinere suo, quod directe in Sinanem intenderet minime remitteret, iamque ad sex horarum spacium a Tergovista abesset, cometa ardens supra castris Transylvanicis astitit ad 15. Octobris diem, qui sole jam orto ultra horam integram coelo conspectus fuit.”

⁸⁶ Uo. 112–113. „I. Cometa novus coelo sereno apparens. II. Rupes populariter Lapis regius der Königstein dicta, de qua se Aquila volatu demisit. III. Aquila viribus et mole corporis praecellens. IV. Pagus qui primus in Valaquia occurit. V. Castra Principis Transylvani. VI. Tentorium eiusdem. VII. Exercitus Transylvani. VIII. Urbs et arx Tergovista. IX. Milites Transylvani expugnant Tergovistam. X. Sinanis Bassae tentorium et castra. XI. Sinan Bassa sua fuga deserens Tergovistam contendit. XII. Quatuor millia Turcarum, qui praedatum exierant, reversi cum praeda armentorum numerosissima, ex Transalpina abactorum, se ad Sinanum suum redire putant; sed in Transylvanum incidentes ad unum omnes pereunt.”

2. EK, Ant. 2818. De Bry, T.: *Pannoniæ historia chronologica* – 1596.

kőnek nevezett fehér mészkőhegyét, ám a keresztes lovagok által emelt, a Törcsvári-szoros túloldalán található apró várat nem látjuk. Pellérdi Péter, a fejedelem udvarmesterének egykorú beszámolójában is részletesen olvashatunk a csata helyszínéről.⁸⁷ Sajnos a havasalföldi város, Türgöviszte legrégebbi megmaradt építmé-

⁸⁷ OSzK, RMK I. 285a PELLÉRDI Péter: *Bathori Zsigmondnak, Erdely orszagh feiedelmének győzhetetlen nyeresegeről Thergouistia, Bukares es Girgio alat, s azoknak meg veteleről Istennek akarattyabul, mikent az vitezlő Pelérdi Peter által meg irattatoth az egez historia egy magyar orszaghi fő urhoz leuele által*. Nimet Vyvarat: Manlius, [1596]. A_{3v} „Tizenhatodik napan Octob. Iuttottunk Tergouistia vara ala, ki oly szép helyen vagyon, hogy annal immar szép nem lehet, egy fellől az nagy szép zölő hegy fezkik touab egez merfölnel egy vegben, az felot sok szép tolgy Erdo, ala szép foliouiuz, Domboriza vize, piztragall es sok egyeb szép halal benne, mas fellől az nagy szép sik mezo kit az ember szemeuel be nem foghat (...)”

nyét, a fejedelmi udvar egyik kapujának védelmére épített nevezetes 25 méter magas óratornyot (Turnul Chindei) nem tudtuk biztosan azonosítani a képen, talán a kép bal szélén látható épület lehet, amelynél betörték a székely vitézek a városba.⁸⁸ Elképzelhető, hogy fölötte a 16. században épült Sfintul Nifon templomot ábrázolhatta a metsző.⁸⁹

A történet német változata szintén fellelhető egy korabeli röplapban is.⁹⁰ A metszet (3. kép) és a szöveg apró eltérésekkel ábrázolja és ismerteti a történetet.⁹¹ A képen jól látható a fényes üstökös, amelyik a tiszta égbolton tűnt fel a török tábor fölött. A jobb felső sarokban Királykő szirtje, amely arról nevezetes, hogy innen szállt le a nagy és erős sas. A jobb alsó sarokban a hadjárat első szálláshelyét Ručart láthatjuk. A fametszet alsó részén Zsigmond táborát és a fejedelem sátrát ábrázolta a metsző. A kép közepén az erdélyi sereg, tőle balra Tîrgoviște városa található. A bal szélén az erdélyi zsoldosok rohama, majd a város bevétele tűnik fel. Aztán Szinán tábora és sátra látható a bal felső sarokban, míg legfelül a nagyvezír menekülése Bukarest felé. Végül itt is a négyezer török harcost és záskmányukat ábrázolta a metsző.⁹² Az üstökös leírása szintén szerepel németül,

⁸⁸ *Székely felkelés 1595–1596 előzményei, lefolyása, következményei.* Szerkesztette BENKŐ Samu, DEMÉNY Lajos, VEKOV Károly. Bukarest, 1979. 106–107.

⁸⁹ VERESS Endre: *Campania crestinilor in contra lui Sinan Pasa din 1595.* Bucuresti, 1925. 56. „Ha tre torrioni piccoli ritondi, et il quarto fianco fa la porta inverso levante, piccola et coperta da lame di ferro, et due altre minori sono a tramontana inverso il fiume, la ripa del quale rende più forte quella piazza.”

⁹⁰ OSZK, Röpl. 387. *Neue sybenbürgische Victoria ... Beschreibung, welcher massen den .... Sigismunden, Fürsten ... in Sybenbürgen ... Synam Bassa von seinem Lager vor Tergovist ... geflohen ... Auch wie hochermelter Fürst ... Tergovist ... erobert.* Nürnberg: bey Leonhard Heussler, in Verlag Joachim Lochners, 1596. Fametszet, képméret: 76×105 mm. A_{4v}. „Als aber bey dem ersten Dorff an der Walachey deß Fürsten vnd andere Gezellt auffgeschlagen ist von einem grossen in der nehen gelegnen hohen Felsen der Königstein genannt ein starcker grosser Adler vber das Lager geflogen vnd sich bey deß Fürsten Gezellt so sehr herab vnd nidergelassen also daß er gefangen vnd biß dahero gespeist vnd erhalten worden.”

⁹¹ Uo. A_{4v}. „Dise Figur helt in sich die zwey grossen Wunderzeichen himlisch und jridisch als den hellen Cometen am Himel vnd fliegenden grossen Adler vber dem Lager Fürst: Durch leuchtigkeit in Sybenbürgen bey Tergovist wie denn hernach folget.” A metszetén a következő feliratok olvashatók: „F.D. 7 Birgen Gezl. – Tergovist – Königstein – Sina Bassa”.

⁹² Uo. A_{4v}. „1. Der helle Comet am klaren Himel. 2. Der Felß Königstein genannt davon der Adler geflogen. 3. Der grosse starcke Adler. 4. Das erste Dorff in der Walachey. 5. F.D. in Sybenbürgen Lager. 6. F.D. in Sybenbürgen Gezellt. 7. Das Sybenbürgisch Kriegsvolck. 8. Die Statt und Vestung Tergovist. 9. F.D. Kriegsknecht stürmen vnd gewinnen Tergovist. 10. Synam Bassa Gezellt vnd Lager. 11. Synam Bassa Flucht auß seinem Lager auff Buccarest. 12. Die 4000. Türcken so mit dem grossen hauffen Haubwiehes so sie in der Walachey geraubet widerkommen vermeynen den Synam Bassa noch zu finden aber von dem Fürsten in Sybenbürgen aller schlagen worden.” A 8. és a 11. szám lemaradt, talán nyomdahiba miatt a fametszetről.

Diese Figur helet in sich die zwoy grossen Wunderzeichen/ Himn-
lisch vnd irdisch/ als den hellen Cometen am Himmel / vnd stiegen
den grossen Adler vber dem Läger/ Fürst: Durchleuchtigkeit in
Sybenbürgen bey Tergovist/ wie denn hernach folget:

1. Der helle Komet am klaren Himmel.
2. Der Fels Königstein genant/das von der Adler geflogen,
3. Der grosse starke Adler.
4. Das erste Doiff in der Walachey
5. F. D. in Sybenbürgen Läger.
6. F. D. in Sybenbürgen Gezelt.
7. Das Sybenbürgisch Kriegsvolk.
8. Die Statt vñ Bestung Tergovist,
9. F. D. Kriegsknecht/ führen vnd gewinnen Tergovist.
10. Synam Bassa Gezelt vnd Läger.
11. Synam Bassa Flucht auß seinem Läger/ auß Buccarest.
12. Die 9000. Türckē/ so mit dem grossen hauffen Haubwieses/ so sie in der Walachey geraubet / widerköffen/ vermeynent den Synam Bassa noch zu finden / aber von dem Fürsten in Sybenbürgen all erschlagen worden.

Dies

ám a de Bry-féle metszettől eltérően az oldal középső harmadán egy hosszú csóvájú kométa fametszetes képe is látható.⁹³ A történetet megörökítette Hieronymus Ortelius is nevezetes kronológiájában.⁹⁴

A mítosz képi változatai

A negyedik metszet (4. kép) viszont az előbb említett *Chronologia* első kiadásában található meg. A mű egyébként a nikápolyi csatától kezdődően mindenféle várostrom, csata és hadjárat kronologikus feldolgozása német nyelven, Hans Siebmacher gyönyörű rézmetszeteivel.⁹⁵ Érdekes, hogy az F betű a Dunát jelölné, holott minden bizonnyal ez a Ialomița folyó lehetett.⁹⁶ Itt is a Duna partján fekvő Gyurgyevó okozhatta a zavart. Ráadásul a képen valóban feltűnik a gyurgyevói ütközet sematikus ábrázolása, mivel a menekülő török had egy része az összeomlott híddal együtt a folyóba veszett, ám a magas hegyek, s gyurgyevói erőd ábrázolásának hiánya kizárja azt a lehetőséget, hogy itt valóban a nevezetes átkelést metszette volna a művész. Az összes kép közül az asztronómiai jelképei miatt talán ez a legfurcsább. Három objektumot láthatunk a kép felső részén, a Na-

⁹³ Uo. B_{1r} „Dieweilm aber der Fürst in Sybenbürgen mit seiner Käiß entlich gegen dem Synam Bassa fortzufaren nit ablest vnd nur bey vngefahrlich ein halbe Tagreiß von Tergovista ist den 15 Octob. zu auffgang der Sonnen ein Comet vber dem Sybenbürgischen Läger erschienen vnd lenger dann ein ganzte Stund am hellen Himmel sich sehen lassen.”

⁹⁴ EK, Bar. 00250. ORTELIUS, Hieronymus: *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen*. Nürnberg: Durch Johann Lantzenberger, in Verlegung Johann Sibmachers, 1603. 291. „Als nun die Sibenburgischen zum ersten Dorff an die Wallachey kommen deß Fürsten und andere Gezelt allda auffgeschlagen ist von einem grossen in der nähe gelegenen hohen Berg unnd Felsen der Königsberg genannt ein grosser Adler herab geflogen kommen unnd sich auff deß Fürsten Gezelt gesetzt welchem man alsbald Speiß dargereckt und zu essen gebotten hat die er angenommen und sich dermassen erzeiget daß keines hinweg begerens bey ime ist gespüret worden. Wie er sich dann auch von ihnen willig hat fangen lassen. Gleich darnach den 15. Octobris bey der Nacht hat sich ein grosser Comet schröcklich anzusehen gegen dem Orient unnd gemelten Gebürg zu erzeiget welcher von allem Volck im gantzen Läger mit grosser verwunderung ist gesehen worden darvon man mancherley deutung unnd außlegung untereinander gehabt. Der Fürst in Sibenburgen aber hat solch Wunderzeichen in guter acht unnd für ein warnung Gottes gegen seinen Feinden genommen und in seinem Läger besser Wach zuhalten angestellt worden.”

⁹⁵ OSzK, Hung H. 1840. ORTELIUS, Hieronymus: *Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen*. Nürnberg: Sibmacher, 1602. Rézkarc, képméret: 168×273 mm. A kép alatt 17. századi kézzel: „Teygouist megh salasa”. A kép alatti szöveg: „Abris der Belegung Tergovist und der Schlacht so vom F. von Siebengurgn. Gesechen anno 1595. mense Octob.” A magyarázó feliratok: „A. Die Statt Tergouist. B. F. von Sibenburg; Leger. C. Das Gebürg Königstain. D. Das Gebürg dardürch der Türck kommen. E. Der Türcken niderlag vnd flücht. F. Die Thonau. G. Der Adler so in des Sibnpürg Leger g[e]fogen.”

⁹⁶ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „Majd Rukárból elindították táborukat, s a Dambovica folyón – ez a hegyek gerinceiből lezúdulva, s felvéve a Jalomnica folyót, a Dunába ömlik – gázlón átkeltek s arra a helyre érkeztek, ahol Mihály tábort ütött.”

pot és a Holdat bal és jobb oldalon, s közötté feltűnő hosszú csóvájú üstököst. A kép bal felső részében a három nap történéseit sűrítette egybe a metsző, legfőlü l látható a menekülő Szinán hadaival, alatta Tŕrgovište megerősített városa, s talán az óratorony, ahol a székelyek betörték. A kép jobb sarkában pedig Zsigmond táborát láthatjuk, s azt a pillanatot, mikor a sas lebukott Királykőről, majd a fejedelem táborában tartják fogva. A lalomița jobb partján a törökök veresége és menekülése tűnik fel. A zavart tovább fokozza, hogy a kép felső harmadában milyen hegyeket láthatunk. A metsző szerint, amelyeken átkelve jöttek a törökök, ám ez csak a Balkán-hegység lehetne. Ugyanakkor a Királykő lábánál fekvő Ručar települést, bár nem tünteti fel a magyarázó szövegben, jól bemutatja. A zavaros ábrázolásra magyarázat lehetne, ha a tényleges távolságokat és az arányokat figyelmen kívül hagyjuk, s azt feltételezzük, hogy a metsző a hadjárat egész történetét kívánta egy képbe sűríteni. Így a jobb alsó sarokból indulva, október 4-től, Ručar melletti táborveréstől, a sas és az új üstökös október 15-i feltűnését, Tŕrgovište kétnapos ostromát, az október 18-i bevételt, s végül az egy héttel későbbi, október 25-ös gyurgyevói győzelmet. Érdekes még továbbá, hogy az állítólagos csillagászati jelenséget, a képen feltüntetett üstököst nem magyarázza meg, mint az előző metszetek. A Nap és a Hold közös megjelenítése esetleg utalhat Decsi parheliá-leírására, amit Hunyadi Ferenc látott a tábor felett.

Alexander van der Mair augsburgi metsző nagyon szép és hatalmas rézmetsetes térképen (5. kép)⁹⁷ feltűntette az ütközetet, dátummal. A képi ábrázolás híuen követi a legendás történetet, a Királykőről lebukó sast és a csata színhelyén, az égen feltűnő, hosszú csóvájú üstököst. A Dunába ömlő Jalomița folyó bal partján magasodik a hegy, a jobb partján láthatjuk feltehetően az erdélyi fejedelem sátoztáborát és Tŕrgovištét, bár jellegzetes épületei nem beazonosíthatóak. A csata színhelyét jelzi a keresztben lévő S betű, amely a győztes Zsigmondra utal.⁹⁸ A térkép részletesen feltűnteti a korábbi, nagy visszhangot kiváltó összecsapásokat a törökökkel, így például az 1444-es várnai csatát, Nádorfehérvárnál megjegyzi a rajzoló az 1456-os Hunyadi-diadalt és az 1521-es elvesztését, Zsigmond 1428-as vereségét Galambóc váránál, amit félredatált (1409). Rejtélyes a Silistra körzetében zajlott 1595-ös ütközet, ami a térképpel szerint Zsigmond csatája lett volna, ám a terület a mai Bulgáriában található, s Gyurgyevótól északkeletre, s nem a térképen ábrázolt délnyugatra. Talán Mihály vajda 1594-es dunai hadjáratának helyszíneit (Brăila, Hârșova és Silistra) jelölte. Ugyancsak egyértelmű tévedés a nikápolyi csata dátuma, amelyet majdnem kétszáz évre későbbre datált a metsző, akit megteveszthetett Luxemburgi Zsigmond, mivel Báthory Zsigmond győzelmi jelétette a térképre. Természetesen itt is megtörténhetett, hogy Mihály 1595-ös si-

⁹⁷ OSzK, App. Metszet 126. MAIR, Alexander van der: *Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, vicinarumque Regionum nova descriptio, Anno MDXCVI ineunte*. Rézkarc, lapméret: 514×992 mm. „Tergovista 18. Octobr. 1595.”

⁹⁸ „Hoc signo notata, capta sunt a Principe Transyluaniae anno 1595.”

5. OSzK, App. Metszet 126. Mair, A.: Transylvaniae – 1596.

kereinek (Vidin, Plevén, Nicopolis és Babadag) híre zavarta meg a metszőt.⁹⁹ Megtalálhatjuk még Horvát Márton kapitány katonai akcióját is, mikor csapatával egészen Szófiaig jutott el.¹⁰⁰ A többi 1594–1595. évi eseménnyel már pontosabban bánt Mair. A térképen jelölte Borbély György nyári-őszi hadjáratát, mikor

⁹⁹ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 195. „Mihály vajda, akkor már Zsigmond fejedelem vazalusa, vezetésével tüzzel-vassal feldúltak mindent Nikápolyig.”

¹⁰⁰ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 195–196. „De mindezek között az első helyet Horvát Mártonnak, a szabad gyalogok kapitányának, ama dús haszonnal járó vállalkozása tartja, melyet kevés emberrel vezetett: átkelt a Haemus [Balkán]-hegységen, nem messze a thráciai Szófia városától, és kifosztott egy állami kincstárat.”

például Lippát bevette. Bukarest elfoglalását október 20-ra, a gyurgyevói ütköztet október 30-ra datálta. Majd itt is, mint az előbb említett Mayer-féle térképen, feltűnik a moldvai vajda téli hadjáratának sikeres színhelyei Nyeszter és a Duna-delta között. Ismerünk még olyan térképet is a korszakból, amelyen az egyesített erdélyi-havasalföldi hadak menetelnek Gyurgyevó felé 1595 őszén.¹⁰¹

A térkép képi üzenetei a politikai propaganda kézenfekvő megnyilvánulásaiává váltak. A jobb szélén egy sor fontos jelképet jelenít meg, Rudolf és Zsigmond szövetséges portréja egymás mellett, fölöttük jobbra Duna, Tisza, Pannónia és Dácia allegóriája, a másik oldalon a birodalmi sas glóbuszon, s Zsigmond virtusát jelképező villámok. Alatta a Báthory-családfát (Stemma Bathoreum) láthatjuk az erdélyi fejedelem és lengyel király Istvántól, a frissen házasságot kötött Zsigmondig, s egy horatiusi szállóige elejét olvashatjuk: „Hős nemzedék csak hős ivadékok ad.”¹⁰² A címerben szereplő három nemzet (magyar, szász és székely) illetve az erdélyi, havasalföldi és moldvai szövetség kötelékére utal a Vulgátából származó locus: „Ha az egyiket megtámadja is valaki, ketten ellene állhatnak annak; és a hármas kötél nem hamar szakad el”.¹⁰³ A középben elhelyezkedő kétfejű sas-címerben ugyancsak idézet olvasható a latin Bibliából: „Fogai, mint az oroszlán fogai, és agyarái, mint a nöstény oroszláné.”¹⁰⁴ Már Decsi forrásai kapcsán is megemlítettük, hogy Nagy Sándor milyen nagy mértékben lehetett követendő minta Zsigmond számára.¹⁰⁵ A metszet jobb alsó sarkában egy impozáns diadalívét láthatunk, amely Kruppa Tamás szerint nemcsak a művészi kiállítású rézkarcon, hanem a valóságban is létezhetett.¹⁰⁶ Zsigmond győztes római császárként tért vissza a havasalföldi hadjáratból, ez jól látható a manierista diadalív felett, ágaskodó lovon ülő, római harci díszbe öltözött erdélyi fejedelmen, amint rátapos a török hadijelvé-

¹⁰¹ RANDA, Alexander: *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen” Türkenkrieg der katholischen Universal-mächte (1593–1606)*. München, 1964. 119.

¹⁰² HORATIUS: *Carmina*. IV. 4,29. „Fortes creantur fortibus et bonis”. – HORATIUS Flaccus, Quintus: *Összes versei*. Szerkesztette BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor. Bp. 1961. GRIGÁSSY Éva fordítása. 273.

¹⁰³ Ecc 4,12. „Et si quispiam praevaluerit contra unum duo resistent ei funiculus triplex difficile rumpitur.”

¹⁰⁴ Jo 1,6 „dentes eius ut dentes leonis et molares eius ut catuli leonis.”

¹⁰⁵ KRUPPA Tamás: *Legitimáció és propaganda Báthory Zsigmond udvarában*. (Ph.D. disszertáció, kézirat) Szeged, 2000. „Fikció és valóság” c. fejezet.

¹⁰⁶ *Documents concernant l’histoire de la Transylvanie, de la Moldavie et de la Valachie*. Publié par André VERESS. Bucarest, 1932. Vol. IV. 310. „Di nuovo questo Serenissimo se ne riterà vittorioso dall’ impresa, et in tutti i luoghi, dove passa per le sue città, come per Corona, Megies, Cibinio, Grosskirch et altre città principali, tutte sue, è ritenuto non solo come Signore e padrone, ma come vittorioso, a guisa d’un’ altro Cesare trionfante et di giorno in giorno si aspetta qui in Alba Giulia, sua residenza, dove noi siamo venuti una giornata avanti per comodità degli alloggiamenti, che qui pur si preparano Archi trionfali, colonne e statue, e meritamente.”

nyekre és egy török katonára. (6. kép) Az ábrázolás különlegességét emeli, hogy Miksa 1563-as illetve Rudolf 1572-es pozsonyi koronázásán kívül nem ismerünk ehhez hasonló diadalkaput (amelyik meg is épült volna) a 16. századi Magyarországon.¹⁰⁷

A kompozíció hasonlít a már említett Gatti rézmetszetéhez, amelyen a vasvértbe öltözött Zsigmond ágaskodó lovával egy fekvő, törött kardú török harcost készül eltaposni. A háttérben a magas hegyek között zajló tŕrgoviŕstei ũtközetet ábrázolta a metszõ.¹⁰⁸ A Mair-féle metszeten látható díszkapu két oszlopán lévõ felirat is azt tanúsítja, hogy a propaganda két tartóoszlopa a két híres ókori hadvezér, hiszen a magyar Scipio (Scipioni Hungarico) és az erdélyi Nagy Sándor (Alexandro Dacico) jelöli Zsigmondot. Bocatius pedig egy 1596-os költeményében erdélyi Achillesnek (Transylvanus Achilles) nevezte az erdélyi fejedelmet.¹⁰⁹ Maga Bocskai István is évekkel késõbb megemlékezett arról, hogy az erdélyi fejedelmet Nagy Sándorhoz, Scipiohoz és Herkuleshez hasonlították.¹¹⁰ Így joggal állíthatjuk, hogy a Nagy Sándor-mondakör magyarországi recepciójának egyik fontos személyévé vált Báthory Zsigmond, a recepció színhelye pedig a gyõztes 1595-ös havasalföldi hadjárata lett.¹¹¹ Jó példa erre még Decsi nevezetes 1596-os Sallustiusfordításának elõszava, amelyben feltűnik a történelemben és a harcművészetben egyaránt jártas világbíró Sándor és Scipio Africanus.¹¹² A hadi sikerek után rengeteg egylapos fametszet, újság és rövidebb tudósítás árasztotta el az európai, az

¹⁰⁷ GALAVICS Géza: *A magyar királyi udvar és a késõ reneszánsz képzõművészet*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 229–230. A metszeten megörökített diadalkapukat Pietro Ferabosco, itáliai származású bécsi építész készítette, aki több magyar erõdítmeny kiépítésében is részt vett.

¹⁰⁸ L. a 12. sz. jegyzetet.

¹⁰⁹ BOCATIUS: *Poetica i. m.* 1990. (35. jegyzet) 357.

¹¹⁰ BOCSKAI István: *Levelek*. Válogatta, a bevezetõ tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította BENDA Kálmán. Bp., 1992. 75. „Ugyan ki ne siránkoznék amiatt, hogy felséged, akit az idegen nemzetek Nagy Sándorhoz, Scipióhoz, Herkuleshez hasonlítottak, s akinek sokfelé szobrot akartak állítani, akit úgy dicsõítettek a keresztyén világot végveszéllyel fenyegetõ viharok közepette, mint Krisztus nevének a törökök ellen az égbõl küldött oltalmazó harcosát (...).”

¹¹¹ KIRÁLY György: *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*. = ItK (28.) 1918. 241–253. – BORZSÁK István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Bp. 1984. – MONOK István: *Olvasmánytörténeti források, értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerkesztette ZOMBORI István. Szeged, 1988. 169–179. – KRUPPA: *i. m.* 2000. (105. jegyzet).

¹¹² SALLUSTIUS Crispus, Caius: *Az Caius Crispus Sallustiusnak két historiája*. A kísérõ tanulmányt írta KURCZ Ágnes, a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla. Bp. 1979. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 10./ Az olvasókhoz „Amaz nag világ biro Alexander nem szegyenlette azt mondani, hogy õ minden hadi dolgokban valo bölcsezetet az Homerus könyueibõl tanult volna. (...) Az Scipiois (...) az Xenophonnac Cyrus kiralyrul irt Historiaiat eiel nappal mond gyac hog oluasta, es minden had viseleset az szerent rendelte volna.”

6. OSzK, App. Metszet 126. Mair, A.: Transylvaniae – 1596.

erdélyi, s a magyarországi könyvpiacokat.¹¹³ Nyilván a történelem során többségük elpusztult, ezért is ritka kincs az a forrás, amely beszámol egy erdélyi könyvhagyatékban fellelhető példányról, amely Mayer előbb tárgyalt *Neue Zeitung*ja lehetett. Martin Schmeizel erdélyi szász történetíró könyvtára 1751-es katalógusában több, a 15 éves háborúhoz kapcsolható hírlap található.¹¹⁴

A többi metszeten már a mitikus történet vagy módosult, vagy eltűnt. Az egyiken (7. kép) Türgovistét és az október 18-i csata lefolyását ábrázolta a metsző.¹¹⁵ A kép követi Decsi leírását, miszerint a hadrendet Zsigmond a várostól nem messze állította fel, hogy másnap megütközzön Szinánnal.¹¹⁶ A metszeten felismerhető jellegzetes formáival a Sfintul Nifon templom. A sárkányfogas zászlókkal díszített erdélyi sereg üldözőbe vette a menekülő török hadakat, akik szekereken viszik a rablott zsákmányt, a kép közepén pedig egy lándzsás lovas ütközet látható. A várost előző nap kezdték ágyúzni, de ezzel kevés sikerrel jártak. A kép bal felső sarkában láthatjuk az eseményt.¹¹⁷ A bal alsó sarokban magát Zsigmondot (il Transilvano) láthatjuk kopjával, ágaskodó lovon, mint a győztes hadvezért, mögötte az erdélyi tábor sátrait. A jobb alsó sarokban a menekülő nagyvezírt és az általa hátrahagyott nehézágyúkat és szekereket metszette.¹¹⁸ A másikon (8. kép) kézzel színezett fametszeten a felirat: „S. Georg”, s Zsigmond oldalról, a korához képest idősebbnek ábrázolta, jogarral a kezében. A történetre csak utal az ablakban a sas, s a türgovistei ütközet egy apró részlete elevenedik fel, a kép alatti német versben pedig nincs megemlítve sem a madár, sem az égitest. A metsző Bartholomäus Keppeler, aki valószínűleg a fejedelmi sátorban tartózkodó, harci díszben lévő Zsigmondot ábrázolja abban a pillanatban, mikor a legendás sas megjósolja a győzelmét és szemléli az erdélyi hadak sikerét. A torony kupoláján lévő félhold

¹¹³ KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600*. Bp. 1880. 262–299. – GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1961. II. Bd. 533–648. Közel száz különböző, 1595–1596 között megjelent nyomtatványt tartanak számon a bibliográfiák, amelyek beszámolnak az 1595-ös hadi eseményekről.

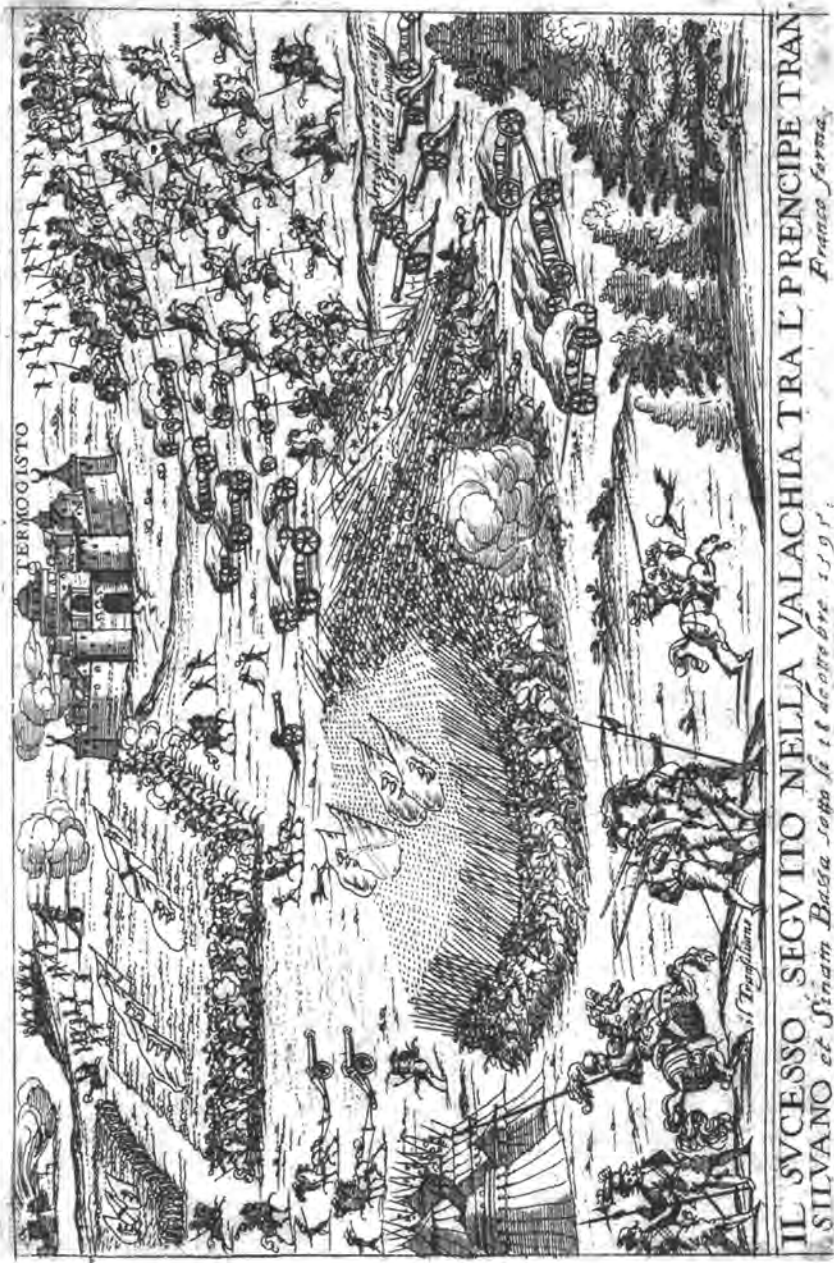
¹¹⁴ *Erdélyi könyvesházak IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1575–1750*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp. 2004. /Adattár 16/4./ 43. (a katalógus facsimiléje a II. kötet végén) „Zwo wunderbarliche Zeitungen, wie auch den 5ten Tag Octobr. 1595. auf des Fürsten von Siebenbürgen Feldlager ein Comet erschienen, u. d. g.”

¹¹⁵ OSZK, App. H. 612. FRANCO, Giacomo: *Teatro delle piu moderne imprese de querra fatte si nell Ungheria come nella Fiandra et altri luoghi*. In Venetia: presso Giacomo Franco, 1597. 20. kép. Rézkarc, lapméret: 130×195 mm. Kép alatt felirat: „Il svcesso segvito nella Valachia tra l’Prencepe Transilvano et Sinam Bassa sotto li 18 de ottobre 1595. Franco forma.” A képből látható rész: „Termogisto – il Transilvano – Sinam – Artoglierie et Cariaggi lasciati da Sinam.”

¹¹⁶ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 267. „Lassú vonulással két táborverés után egy síkságra jutott, mely Türgoviste városától ezer lépésre feküdt; az volt a szándéka, hogy másnap megütközik Szinánnal, aki Türgoviste mellett táborozott.”

¹¹⁷ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 270. „Mindezeket elvégezve, október 17-én a mieink teljes hévvel lövetni kezdték Türgoviste erősségeit, de hiába.”

¹¹⁸ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 273. „A türgovistei várban rengeteg puskaporon és egyéb felszerelésen kívül harmincnégy kisebb és négy tisztes nagyságú ágyút találtak.”

IL SVCESSO SEGVITO NELLA VALACHIA TRA I PRENCIPE TRAN-
 SILVANO et Svizzari sotto le 18 de aprile 1597.

Franco sculp.

7. OSzK, App. H. 612. Franco, G.: Teatro – 1597.

Eygentliche bildnuß des Hochgebomen Fürsten vnd Herzen/Herzen Sigismundi Batorti/Fürsten in Sibenburgen/Wallachey/ vnd Moldaw.

Sigmund Batort Hochgebomen/
Sibenburgischer Fürst ersehen/
Hie dise bildnuß vnd gesalt/
Da er vorwirtslich drey Jar alt/
Vnd lebend hette ohn gefalt/
Regieret weyllich sieben Jar/
Als nun der Türck gang seuenlich
Freibüchlig auch ihet vürn sich/
Vnd wolte das ganz Hungaria/
Vranstlich bringen in sein hand/
Auch ferner in die Galtfand/
Sein Hüß geloben war bereit/

Hat diser Fürst ein Helten mich/
Als küß ihm vnd abschlagen küß/
Wie Moldaw vnd der Wallachey/
Er sich verstandes-losen frey/
Wie Kayserlicher Vogeßat/
Irandtlichen auch verglichen hat/
Da er sich seuen auch zu glich/
Ein Händin vom Haus Österreich/
Dem Fürst sich wider setz/ ein jagin/
Den Hasan Wassi et er sich lagin/
Den Betar Wassi et er müssen
Erzählter was er das Reid wolt lassen/

Als auch der Osman Wassi kam/
Vnd vil der Türcken zu sich nam/
Zer er ihm vnder augen sehen/
Wach ihm anß seinem Lager stühen/
Vnd da er ihm nachruftet daß/
Er vber Thonam stühen maß/
Ist also die gang Wallachey/
Vermacher vnd dem Türcken frey/
Mit Wß zu Wasser vnd zu Land/
Wit wßter er/ mit starkre hand/
Dre Hüß dem Türcken das genommen/
Vere wolt zu hüß im seuen kommen. **E. D.**

In Burg/der Darholme Keppeler Witz/unter im steinen Sackhen gesim.

App. 32

8. OSzK, App. Metszet 32. Keppeler, B.: Báthory Zsigmond

még a győzelem előtti állapotot mutatja. A mellkasán átvetett szalagon egy Krisztus monogramos Nap-medált visel. A kavarodást itt is az okozhatta, hogy a német szövegben szó van a gyurgyevői ütközetről. A csillag eltűnik, a sas csak stilizált jelkép, a szövegben nyoma sincs a mítosznak vagy bármilyen légköri-, esetleg csillagászati eseménynek.¹¹⁹ A harmadik metszeten (9. kép) fiatalon ábrázolják Zsigmondot, szintén jogarral a kezében, háttérben a tŕrgovistei ütközet, ám itt is hiányzik a sas és a csillag története. A Sfintul Nifon templom felismerhető, a tornyon félhold látható. A sárkányfogas Báthory-címer foglal helyet a kép bal felső sarkában, s a jobb felső sarokban két, erdélyi és török zászlókat lobogtató lovascsapatok összecsapását láthatjuk.¹²⁰ Decsi arról számolt be, hogy Szinán, fedezve az utóvédét, őrtüzeket gyújtott.¹²¹ Istvánffy ellenben arról tudósított, hogy magát a várost gyújtatta fel a nagyvezír.¹²² Ugyanezt erősítette meg Pellérdi is.¹²³ Talán ezt jelzi a metszet a bal felső sarokban. Ez jelenet látható egyébként Franco metszetén (7. kép) is. A sas és a csillag ábrázolásoknak egy szép területe a különböző érméken látható jelképek. Például Rudolf császár jelmondata: „ragyog a császár csillaga” (Fulget Caesaris Astrum) olyan érméken is szerepel, amelyeken sást, hatágú csillagot és egy földgömböt szorító halfarkú bakot is ábrázolnak.¹²⁴ Az érmék előlapját minden esetben a Habsburg uralkodó képmása díszíti. A különös halfarkú bakkecske Rudolf hitét és a mágia iránti vonzódását egyaránt megjelenítette, hasonlóan a példaképénél, Augustus császárnál.¹²⁵ A másik érmén felirat: „Ahogy Isten akarja” (Wie Goth will). Hatágú csillag, félhaddal, amelyet a déli

¹¹⁹ OSzK, App. Metszet 32. Fametszet, lapméret: 387×264 mm. – CENNERNÉ *i. h.* 1973. (12. jegyzet) 22. kép szerint a metszet Gyurgyevó várát ábrázolná, ám mivel hegyeket ábrázol a metsző, inkább Királykő lehet a képen. – *Victoria* 1596. B_{3v} Szinán és Zsigmond fametszetes képe, az erdélyi fejedelem kezében jogar, vasvértben, sisakja egy asztalon hever, s a keret talán egy katonai sátor díszítő függőyei adják. A nagyvezír legyőzött pózban, kardja hegyét a földre szegezi.

¹²⁰ OSzK, App. Metszet 417. Rézmetszet, lapméret: 202×135 mm. A kép alatt felirat: „Serenis. Sigismondo Batori, Prencipe de Transilvania, Valachia, Moldavia etc. Franco Forma.”

¹²¹ DECSI: *i. m.* 1982. (41. jegyzet) 268. [Szinán] Akár saját szemével látta pedig, akár kémekektől szerzett hírt, bizony, hogy megijedt, elvesztette a bátorságát, felszedette a sátrakat, megtévesztésül őrtüzeket gyújtatott, és menekülésszerűen elrendelte a visszavonulást.”

¹²² ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 409. „Maga Szinán éjjel seregével Bukarest felé indul, de előbb felgyújtatta a várost, melyben körülbelül húsz templom leégett.”

¹²³ PELLÉRDI: *i. m.* 1596. (87. jegyzet) A_{3v} „(...) az varasa nagy allat volt sok szep kö hazak, Kalastromok benne, azt mind föl gyoitotta es el egette, az mely nap oda iottottunk.”

¹²⁴ EK, Bar. Ga 2° 637. TYPOT, Jacob: *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum*. Praga: [s.typ.], 1601–1603. T. II. 57. „Primo, en Caesaris sydus oppositum, semilunae Turcarum. Ita Deo placuit, horum immanitatem, illius humanitati opponere.”

¹²⁵ TYPOT: *i. m.* 1602. (124. jegyzet) T. II. 57. „Thema suum Caesar Rodolphus utraque facie exprimit, cum diversis, sed notis symbolis, et antem ut apud Tranquillum est, eodem signo signavit nummum Augustus Caesar. Felix huic fulsit, illi felicius fulgeat, Deum, qui astra ut condidit, moderatur, rogo.” – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp., 1986. 30–31. – Csuti Elemér numizmata hívta fel a figyelmemet arra, hogy Augustus (és további császárok) érmein szerepel a halfarkú bak.

APP. M. 417

9. OSzK, App. Metszet 417. Franco, G.: Báthory Zsigmond – 1596.

szél fúj. A harmadik érmén következő felirat olvasható: „A keményeket is megtöri az erő” (Vadunt solida vi). Itt szintén a sas, a hatágú csillag és a halfarkú bakkecske látható, amint a glóbuszt szorítja a két mellső lábával.¹²⁶

A történetírók és a legenda

Annak ellenére, hogy Szamosközy István erdélyi történetíró részletesen beszámolt a harci eseményekről, a légköri vagy csillagászati jelenségről nem tett említést.¹²⁷ Ezzel ellentétben szóról szóra Decsihez hasonló történetet mesélt el Szőlősi István históriás énekében.¹²⁸ Hatalmas hegyeken átkelve, egy mezőn állították fel a fejedelem sátrát, majd a vitézeknek egy csoda jelent meg. Egy sas ereszkedett le egy köszikláról, majd a madarat Zsigmond sátrába vitték. Természetesen két táborra szakadtak a jelet értelmezők, volt aki Szinán, volt aki a ’német’ had vesztét látta az elfogott sas jelében.¹²⁹ Stoll Béla megállapította,¹³⁰ hogy Szőlősi Jacobinus János kolozsvári jegyző, Báthory Zsigmond titkárának latin nyelvű művét használta fel.¹³¹ Feltételezhetően Jacobinus műve volt a forrása annak

¹²⁶ Typot: *i. m.* 1602. (124. jegyzet) T. II. 56.

¹²⁷ SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai 1542–1608.* Kiadta SZILÁGYI Sándor. Bp., 1880. /MHHS 30./ 51–55.

¹²⁸ KRUPPA Tamás: *Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlősi István históriás éneke 1635-ből.)* = MKSz (117.) 2001. 449–453.

¹²⁹ OSZK, RMK I. 647. SZŐLŐSI István: *Rövid historia, melyben megiratik Szenen bassanak török császár ereivel Havasalföldének és Erdély országának pusztítására való ki jövele 1595 esztendőben és ... pogánsagnak az magyarok által meg veretése és szégyen vallása. Annak felette ... Borbély György kapitányságában, Lyppa várával egyetemben, tizen-nyoltz váraknak és kastélyoknak az törököktől való meg vétele.* [Kolozsvár]: [typ. Heltai], 1635. B_{2v} „Altal kelvén nagy sok erőss helyeken, Kösziklás és szoros utú hegyeken, / Sátorát fel vonatá egy mezőben, / Vitézek csudát látának ez helyben. / Köszikláról egy nagy Sas ereszkedik, / Csak közel Vrunck Satorához esek, / Kit meg látván az Vitézek ott lepék, / Fejedelem Sátorába bé vivék. / Ez dolog Táborban ki teriet vala, / Ki egyet ki mást, felölle szól vala, / Ebben értelmek nem eggyezhet vala, / Ha egy iót, más roszzat, magyaráz vala. / Egyik része Szinant gondollya vala, / Hogy kezezből el nem szabadulhatna, / Másik, Német had vesztét érti vala, / Mert Német Császár Czimere Sas vala.”

¹³⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század I.* Szerkeszti KLANICZAY Tibor és STOLL Béla. Bp., 1959. 69–70.; 510–511.

¹³¹ OSZK, RMK II. 262. JACOBINUS János: *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo anno MDXCV gestarum. Authore Ioanne Iacobino, notario urbis Claudio-politanae.* Claudiopoli: typis Heltanis, 1596. C_{2v} „Itaque nonnullis propositis conditionibus Princeps libertatem eis licet invitatus donavit, moxque in Transalpinam eos praecurrere iussit. Ipsemet quoque paucis post diebus castra movens alpebus aegre ob coenosissimi itineris difficultatem superatis ad villam Rukar in ipsis Transalpinæ finibus, et alpium angustiis castra ponit. Ubi dum tentorium eius extenderetur, novum subito spectaculum militibus apparuit. Aquila namque ingenti magnitudine praecipiti volatu ex alpebus delapsa, prope Principis tentorium cecidit, quam conspicati milites praetoriani, qui forte aderant, accurrentes, cum repente humo se tollere prae magnitudine non posset, captam in Principis tentorium deduxerunt. Quod cum in vulgus exiisset, ut sunt varia

a névtelen szerzőnek is, akinek 1596-ban kiadott műve csonkán maradt fenn, s így hiányzik belőle a sas története.¹³² Pethő Gergely történetíró viszont nem említette meg sem az új csillagot, sem a sas történetét, ám isteni segítségben reménykedő erdélyi fejedelemeiről beszélt.¹³³ Istvánffy Miklós történetíró szintén kedvező előjelként szólt az elfogott sasról, bár a csillagról ő sem tett említést.¹³⁴ Illésházy István pedig csak a havasalföldi város gyors bevételéről tudósított.¹³⁵ Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi emlékiró szintén nem hozott szóba semmilyen égi jelet Zsigmond 1595-ös hadjáratával kapcsolatban.¹³⁶ Ezzel ellentétben a teljes legendát ismertette röviden művében németül a Martin Fumée francia történetíró munkáját kibővítő szerkesztő.¹³⁷

Még egy haditudósítást ismerünk az 1595-ös eseményekről: Pellérdi Péter beszámolóját a tŕgovis̄tei és a gyurgyevói győzelemről. Az ismeretlen személyhez írt beszámolóját Gyurgyevónál jegyezte le, 1595. november 1-jén. A szemtanú részletes leírásból viszont hiányzik a sas és az új csillag megemlítése, pedig a történet színhelyét nagyon pontosan lerajzolta.¹³⁸ Pellérdi szemtanúként minden apró

hominum ingenia, alii aliud ex eo omen coniectare, pars ipsum Sinanum per aquilam designari, qui manus nostrorum non esset evitaturus, pars etiam sinistre augurium interpretebantur, quippe cum aquila Romani Imperii sit signum, quod ea in captivitate devenerit, perniciem nostri exercitus, qui eiusmodi uteretur signo praesignificari augurabantur.”

¹³² OSzK, RMK I. 283. *Historia, melyben az felséges Bathori Sigmondnac erdélyi fejedelemnek 1595 esztendőbe valo viselt hadai irattattanac megh.* Colosuárat: Helthaj Gáspár mŕhelyében, 1596.

¹³³ PETHŐ Gergely: *Roevid magyar kronika sok rend-béli fő historiás koenyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és irattott Petthoe Gergelytuel.* Bp. 1993. 140.

¹³⁴ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „A Rukárnál táborozó Báthori Zsigmond sátránál, melyet éppen akkor feszítettek ki, a hegyekből egy hirtelen lecsapó sas telepedett le. Miután nagysága miatt nem tudott a földről felszállni, a katonák elfogták, s ezt, kedvező előjelként magyarázva, a fejedelemhez vitték.”

¹³⁵ ILLÉSHÁZY: *i. m.* 1863. (1. jegyzet) 25. „Az erdélyi fejedelem, mind Tergoviscsa alatt, mind Bukarest alatt látván hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, (felszóval hálákat ada az) úristennek, hogy nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem (az istennek színe előtt. Ezt) az Tergoviscsát is csak gyorsan megvevé.”

¹³⁶ ETA I. 45. „[Tŕgovis̄tét] vakmerőképpen meghágá a székelység és megvevé; mert annak a tapasza nem száradott volt meg, hanem lágy vala.”

¹³⁷ EK, Ant. 2361. FUMÉE, Martin: *Historia von den Empörungen, so sich im Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen, Moldaw, in der Bergische Walachey und andern Örthern zugetragen haben ... biss dieses ... 1596.* Gedrukt zu Cölln, Durch Lambertum Andree, 1596. 77–78. „Als nun die Sibenburgische ans erste Dorff an der Walachey kommen hat sich ein grosser Adler auff F. D. Gezelt gesetzt deßgleichen hat sich ein Comet am 15 Octobris F. D. Gezelt erzeugt.” – Az eredeti francia nyelvű 1594-es kiadásból (OSzK, App. H. 542.) értelemszerűen hiányzik még a történet, s az angol nyelvű változat (OSzK, App. H. 655.) az 1600-as kiadás ellenére sem jut el a tárgyalt időszakig. Így csak a német nyelvű bővítésbe került bele a friss legenda.

¹³⁸ PELLÉRDI: *i. m.* 1596. (87. jegyzet) A_{3v} „(...) így immar edgyot leuen ő fölsege hadaual Istennek segetsegeuel vgy indula el fekete halombol, es onneid nagy lassan vgy mendegeltünk, hogy Tergouistiatal ahun Zinan Bassa volt Taborban, azon inneid chak egy auagy ket kis merföldön szallank Taborban decima quinta Octob. Ezt Zinan Bassa meg ertuen hogy Vrunk ő fölsege imar olyan-

mozzanatról beszámolt, s augusztus 17-től kezdve írta le részletesen Zsigmond hadjáratát. Mivel a csodás égi jelek nem szerepelnek a tudósításában, így csak a metszeten és a jezsuita forrásokban találhatjuk meg mind a két óment. A hosszú csataleírása sok ponton hasonlít Jacobinus és magyar átdolgozója Szőlősi művéhez. Királykőn bevárták a hadiszekereket, amelyekkel nehéz volt az átkelés a Kárpátokon. Eközben folyamatos, kisebb-nagyobb összecsapások zajlottak, s magyarok zsákmányt is szereztek a legyőzött törököktől. Mayer metszete jól adja vissza a különböző időben, más és más helyen zajló eseményeket. Istvánffy szerint a magyar és a török tábor között egy nagy hegy volt, ahonnan maga Szinán pasa figyelte a csatát.¹³⁹ Szinán jól mérte fel a helyzetét, s Bukarest felé vonult vissza, hátrahagyva seregének egy részét utóvédnek. Szőlősi és Mayer hasonlóképpen emlékezett vissza a magyar had felállításán. Az első vonalban négyezer lovas, nagyjából magyar kopjásokkal, Mihály vajda és Csáky István vezetésével. A sereg két szélén Szőlősi szerint német puskás gyalogok, Mayer ábrázolása szerint puskás lovasok álltak. Viszont az erdélyi fejedelem sátra mögötti jobbszárnyon valóban puskás gyalogosok támadtak a törökre, akik már az ágyújukat sem tudták használni. A török balszárny lándzsáin rajta van Szinán monogramja (S.B.), a török félholdas zászló és egy csillag a pajzsukon. A monogram egy menekülő török parancsnok fölött látszik, így könnyen lehet, hogy az ábrázolt lovas maga Szinán pasa. A Mihály vajda vezette főszereg zászlói között ott látható a kétfejű sasos Habsburg és a sárkányfogas Báthory lobogó is. A balszárnyat és vezetőjét, Bocskai Istvánt a hadrendben nem ábrázolta a metsző (1. kép).

Részletesen feltárt Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda kapcsolata.¹⁴⁰ Jó héttel később, október 19-én erről a csodajelről számolt be Alfonso Carrillo jezsuita atya is Cesare Speciano prágai nunciának,¹⁴¹ illetve Claudio Aquaviva rendi generálisnak.¹⁴² Specianonak írott levelében említett nemes valószínűleg Hunyadi Ferenc lehetett, aki egy órán keresztül figyelte meg a kér-

---

kezel szallot hozaja es felesed(?), magaualleis vagyon azon Eiell fel kelt es minden hadaual menten ment, az varban Tergouistiaban hagyot tizen ket szaz embert, Illyen biztatással hogy ötet az rszazar hiuattya (...)."

¹³⁹ ISTVÁNFY: *i. m.* 1962. (74. jegyzet) 408. „A tábortól nem messze volt egy hosszan elnyúló hegy, mely alatt a Dambovica folyik. Azt mondják, hogy Szinán felment erre a hegyre, s messziről megsejmelte a mieink táborát.”

¹⁴⁰ KRUPPA Tamás: *Marciare verso Constantinopoli Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In: Művelődéstörténeti törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* A kötetet szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. /Adattár 35./ 307–325.

¹⁴¹ VERESS Endre: *Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618). I.* Bp. 1906. 166. „Decime vero quinta ad auroram, vidente etiam [hoc] nobili, cometa apparuit supra exercitum Serenissimi amplius quam per horam coelo sereno.”

¹⁴² VERESS Endre: *Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618). II.* Bp. 1943. 205. „15. die Octobris ad auroram cometa visus est per horae spatium supra tentiorum Serenissimi, quem hic idem nobilis vidit.” – *Victoria* 1596. D_{1r}. Az 1596-os röplap latin szövegében eltérések vannak a Veress-féle közléshez képest.

déses légköri (és nem csillagászati) jelenséget. Érdekes, hogy a jezsuita forrás már üstököst (cometa) emleget és nem páros napot (parhelia). Ez persze adódhatott abból is, hogy a forrásközlő számára a két jelenség ugyanaz volt, s összekeveredhetett például a telihold és a napkeltekor megfigyelt különös fénytörés is.¹⁴³ Carrillo egy másik páterre, Ladó Bálintra hivatkozva mesélte el a sas történetét, amelyik Királykőről ereszkedett le a magyar táborba.¹⁴⁴ A történet latin és német változata megtalálható a már említett 1596-os *Zeitungban* is.¹⁴⁵ A sast elfogták, és jó előjelnek tekintették a csata előtt. S ugyancsak megemlítette levelében a Zsigmond sátra felett feltűnő üstököst. Kelemen pápa is értesült a legendás madár történetéről.¹⁴⁶ Szintén erről a csodás eseményről szólt Marcellus Pollardt is, ugyancsak Ladó levelére utalva, ami Szent Zsigmond napján tűnt fel az égen, s egyértelműen isteni üzenetnek tekintették az erdélyi táborban az ütközet előtt. Egy hatalmas sast láttak meg néhány nappal azelőtt, mikor tábort vertek az erdélyiek, s először arra a keresztre szállt le, amit a románok állítottak, majd a fejedelem sátrára repült át. Egy csodás ómen jelent meg az égen, ami megörven-

¹⁴³ *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*. Kiadja VERESS Endre. Bp., 1909. 119. „Per il che si rimise subito l'esercito in ordinanza, et si stette tutta la notte, sino ad un hora di giorno, in punto per combattere, favorendoci assai il lume della luna piena, che pareva di giorno.”

¹⁴⁴ VERESS: *i. m.* 1943. (142. jegyzet) 205–206. „Heri rediens Claudiopoli, a Patre nostro Valentino [Ladó Bálint] concionatore Serenissimi Principis inveni hic literas datas ex castris 6. Octobris, in quibus refert, cum tentorium Serenissimi Principis extenderetur prima vice in ingressu Vallachiae atque in primo pago illius provinciae, advolasse aquilam statim ingentem ex vicina eaque edita rupe, vulgo vocata Lapis Regius, et in tentorio ita consedisse, ut fuerit a nostris capta, quam pro bono omnino servant et alunt in castris. Addit id, quod mihi melius omen est: In castris complures et frequentes esse confessiones, multosque ad fidem nostram converti.”

¹⁴⁵ *Victoria* 1596. D_{1v}-D_{2r}. „Den 15 dito aber zuvor in aller früe ist ein Comet welchen auch diser vom Adel gesehen erschinen vnd lenger dann ein Stund am hellen Himmel vber F.D. Kriegsheer vnd Lager gestanden. (...) Gestern da ich wider nach Clausenburg gelangt hab ich deß Herrn Patris Valentini welchen ich mit jr F.D. für ein Ungerischen Feldpredigern geschickt Brieff vnd Schreiben gefunden darinnen vermeld alls jr F.D. Gezelt bey dem ersten Dorff in der Walachey auffgeschlagen worden sey zu demselbigen von einem hohen Felsen welcher nechst darbey der Königstein genant ein sehr starcker grosser Adler geflogen sich also bey dem Gezelt nider gelassen daß er von den vnserigen gefangen gespeist vnd erhalten auch für ein sonder gut Omen oder glück zeichen erkent worden Aber ich halte es für ein noch bessers vnd glück seligers anzeigen (welches gemelter Herr P. Valentinus hinzu setzt) das in Fürstlicher D. Lager von vilen Soldaten oftinals confitirt andechtig gebetet vnnnd rechtes Catolischen Christlichen Glaubens bekantnussen geschehen.”

¹⁴⁶ VERESS: *i. m.* 1932. (106. jegyzet) 309. „Sua Santitá soggionse non si deve credere' a questi augurii; tuttavia si leggono cose grandi, et fanno grandi impressioni nei popoli, et queste potrebbono giovare al nostro bisogno.”

deztette az erdélyi fejedelmet.¹⁴⁷ Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius elkísérte Zsigmondot a hadjáratába, szintén kedvező előjelként számolt be a csodás eseményről. A sas rárepült a sátrára, majd az őrség elfogta a madarat és megkötözte.¹⁴⁸ A sas és a csillag legendája így belesimul a Báthory-propagandához köthető avvisi politici, a Szentszék által inspirált röpirat mondanivalójába: a győztes havasalföldi hadjárat hőseit, Zsigmondot kell támogatni az új keresztes hadjáratban.¹⁴⁹

Mivel Szamosközy István erdélyi történetében arról is beszámolt, hogy Báthory Zsigmond fejedelem szellemidézéssel csillagiósok véleményét kérte ki a harcok előtt, elképzelhető, hogy bármiféle természeti jelenség, fénytörés, szokatlan esemény kapóra jött az erdélyiek számára a bizonytalan hadi vállalkozás megkezdésére és folytatására.¹⁵⁰ Természetesen van olyan vélekedés is, amely szerint az új csillag valójában a győztes hadvezér, Báthory Zsigmond absztrakt, asztrológiai jelképe lenne csupán. Ez minden bizonnyal egy téves szövegolvasatból adódhatott.¹⁵¹ A kortárs történetírók is kitértek Zsigmond kapcsán az asztrológia és a jellemfejlődés összefüggéseire.¹⁵² A fejedelem születéséhez, igaz utólag, baljós jelet, s zodiákus jegyet kötöttek, hiszen a véres marokkal született későbbi zsarnok uralkodó egy pillanatra hallá (Pisces) változott a fürdővízben, ahogyan erről Szamosközy részletesen be is számolt. Természetesen a gyulafehérvári káptalan levéltárosa egy pillanatra sem hihette el, hogy valaki hallá változhat, s majd később ismét emberi alakot ölthet, így szövege inkább egy asztrológiai judícium, amely-

¹⁴⁷ *Monumenta Antiquae Hungariae 1550–1600*. Edidit Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1987. IV. 162–163. „Aliquot ante diebus, cum nostri castrametati fuissent, avis quaedam magna cani capite (vulture aiebant) primo consedit ad crucem in castris valachorum erectam, inde ad tentorium Serenissimí, a quo tres dies detenta et pasta, dimissa sequebatur sponte nostrum exercitum. In festo S. Sigismundi mane ante auroram apparuit quasi fax quadam ardens in coelo, quam se vidisse ait praefatus Stephanus [Hosszúóthy István]. Et Serenissimus, ubi hoc signum vidit, plurimum exhilaratus est, et statim Illustrissimum Nuntium Apostolicum ad idem videndum vocari curavit.”

¹⁴⁸ VERESS: *i. m.* 1909. (143. jegyzet) 115. „Si è preso anco dall' essercito per buon augurio, che nel primo alloggiamento che fece il principe di qua da' monti, volò un' aquila inanti al suo padiglione, e fu pigliata viva dalla guardia, et Sua Altezza la fa tener legata, et pascere canto al sua padiglione.”

¹⁴⁹ JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Bp. 1996. 151–158. – ERDŐSI Péter: *A vesztes magasztalása. Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv*. Szerkesztette TUSOR Péter. Bp., 1998. 261.

¹⁵⁰ SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Fordította BORZSÁK István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István. Bp. 1963. 41. „Nem hiányoztak a mágusok és szellemidézők sem, akiknek átkozott mesterkedéseivel a gyulafehérvári nagyobb palotában Hunyadi Jánosnak és más, rég halott embereknek az árnyait megidéztette, és tőlük vállalkozásainak kimenetelét tudakolta.”

¹⁵¹ NAGY László: *Erdély és a tizenötéves háború*. = Századok (116.) 1982. 677. – BENDA Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Bp. 1986. 37.

¹⁵² BARTÓK István: *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. 135.

nek eredeti forrása ismeretlen.¹⁵³ Szintén asztrológiai magyarázatot fűzött Zsigmond születéséhez Somogyi Ambrus Belső-Szolnok megyei jegyző történeti munkájában.¹⁵⁴ Az asztrológiai jegy és a naptárreform miatt a születési dátum körüli zavart nagyon nehéz tisztázni. Báthory Kristóf fia születésekor váradi kapitány volt, tehát fel sem merülhetett senkibe se, hogy Zsigmondból fejedelem lesz egyszer. Így a születése körüli bizonytalanságok, s az utólag hozzáfűzött asztrológiai interpretációk is erre vezethetők vissza.¹⁵⁵ Somogyi később megjegyezte, hogy Zsigmond a Mars alatt született, ami mégiscsak a március hónapot erősítené meg, legalábbis Apáczai *Enciklopédiája* szerint.¹⁵⁶ Máshol pedig azt említette meg Szamosközy, hogy Wolfard István kolozsvári polgár az 1580-ban feltűnt üstökösről úgy vélte, hogy az a Báthory család széthullását jelentené.¹⁵⁷ Magáról az üstökösről egy epi-

¹⁵³ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 10. „Zsigmond fejedelem septimestris partus quod satis constat, az markát teli hozta vérrel, mikor született. Egyszer mikor az dajka feresztené, az tekenőben hallá változott volt, melyet nagy hirtelen megmondván az anyjának, ismét gyermek képi-
ben változott; még akkor is változó volt.”

¹⁵⁴ *Erdély öröksége. II. Sárkányfogak.* Szerkesztette MAKKAJ László. Az idézett részt SZILÁGYI János fordította. Bp., 1993. 67. „Ugyanis az összes dajkái – ha igaz a hír – azt mondják, hogy Zsigmond 1572-ben született, április hónapban, majdnem teliholdkor, Mars napján, kedden, s hogy mikor a Bocskaiak nemes családjából származó anyjának hasából kijött, két keze össze volt fonva és vérrel volt tele, később pedig, mikor a köldökszínör elvágása és elkötése után bábaasszonyok szokása szerint meleg vízbe tették, hogy a szennytól megmossák, hallá változott s hátsó részével ide-oda fröcskölte a vizet; minden jelenlévő megrémült a látványtól, ahogy ilyenkor történni szokott, s bámulva várták, mi lehet ennek a vége, de fél óra múlva újra emberi alakot vett fel.”

¹⁵⁵ NAGY Balázs: *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon.* = MKsz (102.) 1986. 63–64. – Somogyi szerint április hónapban született Zsigmond, viszont a Halak jegy február 20. és március 20. közé esik. Esetleg a csúszásra magyarázat lehet az, hogy a Gergely-naptár bevezetését Erdélyben csak az 1590-es országgyűlés rendelte el, így az erdélyi fejedelem születése éppen átcsúszna az április hónapba a hozzáadott tizenegy nap következtében. Ebben az esetben Báthory Zsigmond a julián-naptár szerint 1572. március 20–21. között, a gregorián-naptár szerint március 31–április 1. között születhetett volna.

¹⁵⁶ *Erdély öröksége II.* 67–68. „Később, amikor felserdült és testének vonalait már minden ponton teljesen kiformálta a természet, sokan a fiziognómiából következtették, hogy tavasszal született, a harmadik csillag, a Mars alatt, mert ez mértéktelen a hőségben és szárazságban s ennek megfelelően az alatta születőket befolyásával valami képpen megerzselve és megbarnítva vöröses színűekké teszi, szemüket kicsivé, egész testüket valamennyire görbévé és otrombává, lelküket pedig álnokká, álhatatlanná, szemérmetlenné, hirtelen haragúvá, árulóvá, egyetlenkedések és háborúk előidézőjévé.” – APÁCZAI: *i. m.* 1959. (33. jegyzet) 152. „[A Mars] az embert a fogantatásban kiváltképpen a harmadik holnapba bírja”.

¹⁵⁷ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 12–13. „1580. esztendőben egy igen nagy cometa támadott volt; az farka egyenesen Erdély felé hajlott alá, mintha egy pálca nyult volna alá az égből. Volffard István kolozsvári peritus mathematicus mindjárt megmondotta volt, hogy dissipatio-nem Batoriae familiae significat, atque etiam mortem Christophori Batori principis, quod eventus paulo post docuit; nam non solum princeps sed mox rex quoque Poloniae Stephanus obiit, ac demum Batoriae familiae totius horrenda confusio secuta est: caedes Balthasaris, fuga Stephani, ac fatalis inter eos inimicitia, ac tandem internecio.”

grammát is írt a történetíró.¹⁵⁸ A Kolozsvár főterén álló nevezetes Wolfard-Kakas ház zodiákus díszei, amelyek a boltozatvégek gyámköveire kimetszett állatövek domborművei, az erdélyi későreneszánsz legszebb emlékei közé tartoznak, így nem véletlen, hogy korának elismert matematikusa asztrológiai jóslatokra is elragadtatta magát.¹⁵⁹ Szepsi Laczkó Máté, 17. századi református történetíró pedig az 1572-es szupernóva fellobbanásával kötötte össze helytelenül Báthory Zsigmond születését, amely újabb példa az asztrológia és a történeti toposzok összefonódására, hiszen a fejedelem születésnapja és az új csillag első észlelése között 7–8 hónapnyi különbség van.¹⁶⁰

1595-ből nem ismerünk semmilyen különleges csillagászati eseményt más európai (vagy akár ázsiai) feljegyzésből.¹⁶¹ Sem üstökös, sem új csillag, sem más furcsa vagy szokatlan égi objektumról nincs hír a korabeli forrásokban a már említett részleges nap- és holdfogyatkozáson kívül, ám ezt nehéz lett volna a fejedelemnek és a környezetének új csillagként értelmeznie, s ezek a tárgyalt eseményeknél korábban is következtek be. A legvalószínűbb mégis az lehetett, hogy valamilyen légköri jelenség, Miles szerint egy órán, Mayer változata szerint négy órán keresztül megfigyelt halo, vagy Decsi alapján parhelia következett be a havasalföldi tábor fölött azon az októberi napon, amihez társult a történetíróink, a jezsuita források és több fa- és rézmetsző által is megörökített öreg sas legendás históriája. Bár nehéz lenne erre forrást találni, de érdemes megemlíteni, hogy egy idomított sólyom segítségével akár el is játszhatta Zsigmond ezt a csodás jelenetet. Mayer metszetén (1. kép) éppen olyan pózban láthatjuk a fejedelmet, ahogyan a solymászokat szokták ábrázolni. A német meteorológusok gazdag történeti halo-gyűjteményben nincs 1595-ből származó metszet, amely ezt a légköri jelenséget ábrázolná.¹⁶² Az interneten publikált hatalmas kollekciók között akad olyan gyönyörű atmoszférikus jelenség (kettősnap) fotója is, amely könnyen keltheti egy új csillag, vagy egy hosszú csóvájú üstökös képzetét laikus megfigyelőjében. Hunyadi Ferenc, a humanista költő ehhez hasonló csodálatos fénytörést láthatott 1595. október 15-én, feltehetően a hajnali hideg órákban, a Kárpátok déli lábainál.¹⁶³

¹⁵⁸ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 1880. (127. jegyzet) 425. „Cometa / Formidabilibus suspendor in aethere flammis / Et trepidant crines pallida regna meos.”

¹⁵⁹ VERESS Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Bp., 1905. 38. – BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század*. Bp. 1985. 49–50.

¹⁶⁰ L. a 6. sz. jegyzetet.

¹⁶¹ KRONK: *i. m.* 1999. (29. jegyzet) 295–330. A kézikönyv sorra veszi az 1506–1600. között észlelt üstökösök megfigyeléseit, pályaelemeit. Kitér az ázsiai forrásokra is. Az *Appendix* 526. oldalán felsorolja a bizonytalan objektumokat is 1513–1618. között, de itt sem szerepel semmilyen feltételezett üstökös az 1595. évnél.

¹⁶² *Einblattdrucke von Haloerscheinungen* honlapja elérhető az alábbi címen <http://www.meteoros.de/halo.htm>.

¹⁶³ Pl. *Historic National Weather Service* honlapjáról: <http://www.photolib.noaa.gov/historic/nws/sundog1.html>.

GÁBOR FARKAS FARKAS

L'étoile énigmatique de l'année 1595

A la confusion des événements historiques et des phénomènes astronomiques l'exemple des plus typiques est servi au 16e siècle par la nouvelle étoile qui figure dans les écrits du palatin de la Hongrie István Illésházy et dans le journal du baron Tamás Vizkelety, puisant des écrits du précédent.

Les deux avaient mentionné dans leurs notes un nouvel astre dont ils ont trouvé un rapport avec la campagne d'automne de 1595 de Zsigmond Báthory contre le grandvizir Sinan. L'historiographe saxon de Transylvanie, Matthias Miles avait décrit dans son chronique du 17e siècle, à propos de l'année 1595, une comète de lumière éclatante, qui a été visible au-dessus du camp chrétien pendant une heure. Le chroniqueur saxon a relaté non seulement de cet événement astronomique mais en même temps d'un prodige, notamment de cet aigle fabuleux, mentionné dans plusieurs sources contemporaines, qui se serait posé sur la tente du prince, prédisant ainsi la victoire de Zsigmond en Valachie. Il semble que l'astre en question ne peut être mis en rapport avec l'étoile changeante de 1596 (Mira Ceti). Dans la poésie de János Bocatius se trouve une faute d'impression, en fait, là il s'agit de la comète apparue en 1596. La réinterprétation du topos antique ainsi que son complètement de nouveaux éléments sont liés au nom de János Baranyai Decsi. L'historiographe transylvain avait „pêtri” ensemble les histoires de Tite-Live, de Curtius Rufus, de Plutarque et de Procope avec une cinquième source, non identifiée. On peut même supposer, qu'il a travaillé d'une collection quelconque au lieu des sources originales. L'histoire de l'étoile de 1595 et de l'aigle nous était conservée par plusieurs gravures. L'histoire figure, avec certaines différences sur les gravures de Lucas Mayer, de Theodore de Bry, de Hans Siebmacher, et d'Alexander van der Mair. Justement Mair présente un exemple excellent à l'emploi du topos de Alexandre le Grand dans la Transylvanie contemporaine. En cas des autres illustrations en rapport du campagne du prince de Transylvanie, la légende est déjà beaucoup modifiée, voir disparue. D'autres historiographes ainsi que les sources jésuites de l'époque, relatent également de l'aigle et du phénomène astral énigmatique, le qualifiant soit une comète, soit une nouvelle étoile. Des contributions intéressantes sont autant les événements que des judiciaires astrologiques, possible à relier à la naissance et à la vie de Zsigmond Báthory (la supernova de 1572, la comète de 1580). Mais de l'année 1595, on ne connaît aucun autre événement astronomique d'autres sources européennes ou même d'Asie. Le plus vraisemblable est la parution d'un phénomène atmosphérique: halo ou parhelia, à quoi s'est associée l'histoire légendaire du vieil aigle, notée également par nos historiographes, les sources jésuites et les graveurs. Ce phénomène atmosphérique pouvait facilement faire l'illusion d'une nouvelle étoile ou d'une comète à longue chevelure, pour un observateur non compétent. Ferenc Hunyadi, le poète humaniste a dû voir une pareille réfrigeance fabuleuse le 15 octobre 1595, aux heures bien froides de l'aube, aux pieds du Sud des Carpathes.

KNAPP ÉVA

Ismeretlen források Otrókocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez

Otrókocsi Foris Ferenc (1648–1718) a 17–18. századi irodalom- és egyház-történet egyik talányos és ellentmondásos alakja.¹ Ismeretes, hogy sárospataki tanulmányai után kora elismert tudósaitól (Franciscus Burmann, Andreas Esse-nius, Johann Leusden, Gisbert Voetius) tanult az utrecht-i egyetemen. Rövid rima-szécsi lelkészkedés (1673) után 1676-ban – gályarabságából szabadulva – Velence és Zürich érintésével ismét Utrechtbe, majd Oxfordba utazott. Miközben tovább gyarapította tudását, már fontos tudományos műveket írt. 1679–1681 között Rima-szécsen, 1681. április 18-ától Gyöngyösön, majd 1687-től Kassán volt református lelkész. A kassai katolikusokkal ápolt jó kapcsolatai, irénikus magatartása és a híveivel szemben kialakult feszült viszonya miatt 1690. március 8-án a kassai reformátusok főkurátora, Udvarhelyi István eltávolította a lelkészszékből.

Újabb külföldi útján (Amszterdam, Oxford, Franeker) a prédikátor eleinte a kálvinisták és a lutheránusok megbékélésének előmozdításán fáradozott (*Eirénikon seu pacis consilium [...]*, Franeker 1692),² majd a keresztény felekezetek, első-sorban a katolikusok és a protestánsok közeledését szorgalmazta. Az *Origines Hungaricae* (Franeker 1693) című összehasonlító nyelvészeti munka elkészítése és megjelenése³ után hazatért Kassára, ahol egykori kálvinista hívei elkerülték, a jezsuiták viszont befogadták. 1694-es kassai katolizálását követően Nagyszom-

¹ A „talányos” jelzőt rövid, összegző Otrókocsi-életrajzában Bán Imre használta. BÁN Imre: *Otrókocsi Főris Ferenc*. In: *Otrókocsi Foris Ferenc hálaadó és könyörgő imádsági*. Kolosvárat, 1682. BÁN Imre tanulmányával, Bp. 1940. 29–47, itt: 29; vö. még, BÁN Imre: *Otrókocsi Főris Ferenc házassági tragédiája*. = *Egyháztörténet* (1.) 1943. 229–232; OTROKOCSI FORIS FERENC: *Fenevad diühöngése [...]*. Ford., sajtó alá rend. HERPAY Gábor, előszó CSIKESZ Sándor. Bp. 1928.

² Az *Eirénikon* megírásakor valószínűleg befolyásolták az anglikán egyházzól szerzett ismeretei, s lehetséges, hogy arminianus nézeteket vallott, azaz a predesztináció kérdésében eltért a református tanoktól. Vö. GÖMÖRI György: *Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban*. = *Magyar Könyvszemle* (118.) 2002. 288–292. – Bethlen Mihály útinaplójában Otrókocsit az 1692. decemberi bejegyzésekben úgy emlegeti, mint a kassai egyház prédikátorát, aki a franekeri egyetemen tanult. Bethlen a franekeri egyetemen olvasta „Főris úrnak a magyarok eredetéről írott” munkáját. *Bethlen Mihály útinaplója (1691–95)*. Sajtó alá rend., utószó: JANKOVICS József. Bp. 1981. 38, 41.

³ Ismeretes, hogy a szerző katolizálása következtében e mű tartalma és módszertani újításai rövid időn belül jelentős hatást gyakoroltak a jezsuita történetírókra. Vö. SZABADOS György: *A krónikáktól a gestáiig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 1998. 615–641, itt: 625–627.

batból Rómába utazott. A Sapienza egyetemen teológiai és jogi tanulmányait lezárva doktori fokozatokat szerzett,⁴ majd ezt követően – egy 1714-es újabb, rövid ideig tartó római útja kivételével – holtáig Nagyszombatban élt. 1695. január 19-én Bethlen Miklós már Nagyszombatban beszélgetett Otrókocsi Ferencsel az unióról. 1698-ban elutasította, majd a következő évben elfogadta a jezsuita egyetem jogi professzori kinevezését. A 19. század elejére datálható az a személyéhez kötődő, korabeli források híján bizonyíthatatlan elképzelés, amely szerint halálos ágyán a pusztafödemesi református lelkésznek megmutatta a saját kezével lemásolt II. helvét hitvallást, azaz visszatért volna megtagadott felekezetéhez.⁵ A történet legenda-jellegét látszik bizonyítani az a Rómából Bécs érintésével⁶ Otrókocsihoz küldött, 1718. augusztus 6-án kelt, eddig közöletlen levél,⁷ amelyben Fabritius cardinalis Paulutius továbbította XI. Kelemen pápa atyai áldását és köszönetet mondott a pápa nevében Otrókocsinak a katolikus hit megerősítése érdekében kifejtett munkájáért.

Az Otrókocsi személye körüli „talány” kialakulását a prédikátor nem szokványos életútja mellett jelentősen befolyásolta a 19–20. századi kutatók felekezeti elfogultsága. Katolikus életrajzírói, így Fallenbüchl Ferenc⁸ és Galla Ferenc⁹ megvizsgálták Otrókocsi egész életútját és írói tevékenységét. Fallenbüchl Otrókocsi katolikusokkal való „intim” érintkezését részletezve a „kryptokatolikus” jelzöt használta a saját korában és felekezetében szokatlan személyiség jellemzésére.¹⁰ Galla – nagyrészt egyetértve Fallenbüchl eredményeivel – Otrókocsi Rómában eltöltött éveinek dokumentumai alapján pontosította az életrajzot. Bán Imre az övékétől gyökeresen különböző véleményt alakított ki, s megállapította, hogy a kálvinista prédikátor katolizálását követő sorsának vizsgálata már nem az ő, illetve a protestáns kutatás feladata. „Életének külső keretei, eseményei többé már nem kötnek le bennünket, mert nem tartoznak hozzánk” – írta.¹¹ Ez a vélemény ma már több szempontból is túlhaladottnak tekinthető.

Otrókocsi katolikus hitre térésének mérlegelésekor érdemes figyelembe venni két, eddig kellően nem méltányolt körülményt. Egyrészt a teológiailag kivételesen képzett és tájékozott Otrókocsi – kortársához, a hitvita-író Pósházi Jánoshoz hasonlóan – számolhatott azzal, hogy a 17. század második felében a többnyire

⁴ A hit- és az ezzel összekapcsolt bölcsélet, valamint az egyházi és a világi jog doktora lett. GALLA Ferenc: *Otrókocsi Főris Ferenc gályarab Rómában*. (Galla Ferenc *1888–†1977, kézirat alapján közlése BORÓVI József), http://www.c3.hu/~mev/tartalom/98_1_2/galla.htm, 8.

⁵ BETHLEN: *i. m.* 1981. (2. jegyzet) Vö. BÁN: *i. m.* 1940 (1. jegyzet); FALLENBÜCHL Ferenc: *Otrókocsi Főris Ferencz élete és irodalmi működése*. Esztergom, 1899.; GALLA: *i. m.* (4. jegyzet).

⁶ Georgius Spinula apostoli nuncius értesítése a római levél tartalmáról, 1718. augusztus 24. Collectio Kaprinayana, 2°, tom XLIV, fol. 265v, Budapesti Egyetemi Könyvtár (= BEK).

⁷ Collectio Kaprinayana, 2°, tom XLIV, fol. 265r, BEK.

⁸ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet).

⁹ GALLA: *i. m.* (2. jegyzet).

¹⁰ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 34.

¹¹ BÁN: *i. m.* 1940. (1. jegyzet) 46.

a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó reformátusok széles rétegei még nem ismerték és tették magukévá teljes mélységükben felekezetük hittételeit, s nem érzékelhették pontosan a katolikus tanítástól eltérő jellegzetességeket.¹² Feltételezhető az is, hogy a katolikusok és a reformátusok felekezeti tudata ekkor egészen más volt, mint a későbbi korokban, s másként ítélték meg az áttéréseket is. Tudjuk azt is, hogy Kassa lakosságának tömeges áttérése a katolikus hitre a 17–18. század fordulóján jezsuita hatásra erősödött fel.¹³ Valószínűnek látszik, hogy a református Otrokocsi irénikus megnyilvánulásai és későbbi félelme egykori híveitől nem függetlenek a városban egykorúan zajló, elsősorban a reformátusok és a katolikusok közötti felekezeti és hatalmi harctól, s az előbbieket az utóbbiak összefüggésében is kell szemlélni.

Ismeretes, hogy Otrokocsit az 1687–1690-ben Nagyszombatban, majd 1691–1696-ban Kassán többek között jogot oktató Pethő István jezsuita térítette katolikus hitre.¹⁴ Otrokocsi és Pethő közös érdeklődése (jogtudomány, teológia) feltételezhetően elősegítette kapcsolatuk kialakulását, s ösztönözte Otrokocsi katolizálását. A Bán Imre által Kaprinai István történeti forrásgyűjteményéből közölt, Timon Sámuel által gyűjtött adatok¹⁵ mellett egy másik, korábban ebből a szempontból nem vizsgált, ugyancsak a Kaprinai-gyűjteményhez tartozó kötetben is szó esik Otrokocsi áttéréséről.¹⁶ A dokumentum forrása az 1694. évre vonatkozó, jelenleg lappangó kassai jezsuita *Annuae*.

A dokumentum először „vir magnae eruditionis”-nak nevezve méltatja Otrokocsi személyét, majd 1694-ig összegzi életútját, végül részletezi áttérését. Eszerint Otrokocsi 1694 januárjától három hónapon át rejtőzködve („clandestine”) élt a kassai Kisdi-féle szemináriumban, majd 1694. április 13-án, a Húsvétvasárnapot

¹² Pósházi az 1666-ban Kassán megjelent *Summás válasz-tétel* című hitvitája végére egy todalékot illesztett, s húsz pontban összegezte a katolikus tanítás eltérését református tanoktól. Mint írta: „Mivel az egygyűyek alig tudják, különözve mi tölünk a Pápsták mit hidenek, állassanak vagy tagadgyanak, im vallásoknac fő fő tzikkelyit [...] oktatásnac okáért Laistromban szedem.” (B⁸). Idézi: BORDA Lajos: *Pósházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita.* = Magyar Könyvszemle (116.) 2000. 493–501, itt: 501.

¹³ Vö. KNAPP Éva: *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században.* = Századok (29.) 1995. 791–814.

¹⁴ LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis seu Nomenclator bibliographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1551–1773).* Pars II. Romae, 1988. 1197.; SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. I–X.* Bruxelles–Paris, 1890–1909. itt: VI, 618–619; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. X.* Bp. 1905. 908–909.; SCHMITTH, Nicolaus: *Episcopi Agrienses.* Tyrnaviae, 1768. III, 335; vö. BÁN Imre: *Ismeretlen adatok Otrokocsi Főrís Ferenc életéhez.* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (9.) 1969. 111–113.

¹⁵ *Collectio Kaprinayanae*, 2°, tom XL, fol. 90–91 (208), BEK; BÁN: *i. m.* (14. jegyzet).

¹⁶ *Vita et conversio Francisci Foris Otrokotsi.* Excerpta ex annuis MS. Collegij Cassoviensis Soc. Jesu ad annum 1694. *Collectio Kaprinayana*, 4°, tom XCIX, Nr. XVIII, 27–29, BEK; A kassai jezsuiták 1694. évi diariuma, a rendház napi eseményeit rögzítő feljegyzések sorozata, nem említi Otrokocsi áttérését. Ez érthető, mivel helyszíne nem a jezsuita rendház és templom volt, másrészt titokban, nem nyilvánosan történt. *Diarium Collegij Cassoviensis*, BEK Ab 86/II, fol. 22–45.

követő kedden, életgyónást végzett és „privatim” megáldozott. A kassai kálvinistáktól félve nem vallotta meg nyilvánosan katolizálását, hanem az egri püspök tanácsára Nagyszombatba gyalogolt egy kassai jezsuita kíséretében. A nyolc napig tartó utazást követően három hónapig pihent a Collegium Generalében, s latin nyelvre fordította az ugyanebben az évben Kassán magyarul megjelent művét, amit a nagyszombati Akadémiai Nyomda azonnal megjelentetett.¹⁷ Áttérését ugyanezen év augusztusában Nagyszombatban vallotta meg nyilvánosan. A jezsuita templom dedikációs ünnepén szentelték fel a templom mellett („[...] prope templum nostrum [...]”) az egri püspök által 4000 forintért emeltetett márványból faragott Mária szobrot,¹⁸ s Otrókocsi az ünnepi istentiszteleten a főurak, az esztergomi káptalan és az akadémiai magisztrátus jelenlétében vallotta meg a katolikus hitet. Ezt követően magyarul mondott prédikációt, ami ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.¹⁹

Fallenbüchl állításával ellentétben ez az *Annuae*-kivonat, s a Bán Imre által közölt források²⁰ sem említik, hogy Otrókocsi 1694. augusztus 29-én prédikált a nagyszombati Szent Miklós templom előtt és ott vallotta meg nyilvánosan katolikus hitre térését.²¹ Áttérése után Otrókocsi Nagyszombatban dolgozott a török veszély elől Esztergomból átköltözött főszékesegyházi káptalani levéltárban, archivariusként. Ezt az elfoglaltságát minden valószínűség szerint holtáig, jogi professzorságának ideje alatt is folytatta. A kéziratok rendezése és a könyvekkel való foglalkozás segítette, illetve kiegészítette oktatói és írói tevékenységét. I. Lipót császár 1694. szeptember 30-án évi 100 tallért utalt ki Otrókocsi ellátására, amit 1695-ben évente 150 forint követett „ex cassa parochorum”.²²

A felekezeti szempontok által befolyásolt tudománytörténeti érdeklődés magyarázza, hogy a terjedelmes teológiai, jogi, nyelvészeti és egyháztörténeti életművet létrehozó Otrókocsiról mindössze néhány, katolikus életrajzíróitól származó könyv- és könyvtártörténeti utalás található a szakirodalomban. A legkorábbi adatot Némethy Lajos jegyzetére hivatkozva Fallenbüchl Ferenc közölte. Otrókocsi protestáns felekezeteken túlra mutató korai érdeklődésére és a katolikusokkal való jó kapcsolatára utalva Fallenbüchl megemlítette, hogy rimaszécsi lelkészként 1681.

¹⁷ *A jó lelki isméretnek maga mentő tanubizonysága*. Kassa, 1694. – Jelenleg egyetlen példánya sem ismert. Latinul: *Apologeticum bonae conscientiae testimonium [...]*. Tyrnaviae, 1694.

¹⁸ „De colosso supra memorato haec annotavit R. P. Ladislaus Sennyei Collegii Academici Tyrnaviensis rector in Codice MS. »Ad Ecclesiam nostram refertur etiam colossus Marianus ex marmore eleganti prope templum nostrum, in fundo Collegii [...] D. Georgius Fenesi, Episcopus Agriensis plusquam trium millium florenorum expensas liberali manu suppeditavit.» SCHMITTH: *i. m.* (14. jegyzet) 335.

¹⁹ *A tévelygő juhról való Praedikatzio*. Nagyszombat, 1694.

²⁰ BÁN: *i. m.* (14. jegyzet).

²¹ Fallenbüchl valószínűleg tévedett. Vö. FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 34.

²² FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 35; vö. még, SZIMONIDÉSZ Lajos: *Mit kapott Fekete István dunántúli evangélikus püspök és Otrókocsi Foris Ferenc áttéréséért?* = *Egyháztörténet* 1943. 387–388.

március 11-én kölcsönvett a giczei római katolikus egyházközség könyvei közül egy Nagy Szent Vazul (Basileios) egyháztanító műveit tartalmazó kiadványt.²³

Otrokocsi magánkönyvtárának kötetei Fallenbüchl szerint halála után „nagyobb-részt az esztergomi főegyházmezei, akkor még káptalani könyvtárba kerültek”.²⁴ Ezt az állítást Szinnyei József is megismételte.²⁵ A könyvtár sorsára vonatkozó kijelentés azonban tárgyi bizonyítékok híján csupán feltételezés lehetett. A Nagyszombatból Esztergomba visszaköltözött káptalan könyvtárában ugyanis jelenleg nem találhatók olyan könyvek, melyek tulajdonosa – a bejegyzések tanúsága szerint – egykor Otrokocsi volt.²⁶ Az általa írt művek közül is mindössze néhány van meg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár,²⁷ illetve a Simor Érseki Könyvtár állományában.²⁸

Áttekintve az Országos Széchényi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megfelelő állományrészeit, valamint kigyűjtve a vonatkozó adatokat az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című sorozat megfelelő köteteiből, megállapítható, hogy Otrokocsi művei a 17. század végétől nagy számban jelen voltak a katolikus és protestáns intézményi és magánkönyvtárakban. Az Otrokocsi halála (1718) előtt keletkezett, vegyesen protestáns és katolikus környezetre utaló bejegyzések közül néhány további következtetésre is alkalmas.

Az *Idvességes beszélgetések* (Kolozsvár 1683) Egyetemi Könyvtár-beli példányának első tulajdonosa a franekeri egyetemen 1648-tól teológiát tanult, 1682-től Nagyenyeden egyházi szolgálatban álló Gidófalvi István volt.²⁹ Tőle 1693-ban az ugyancsak Enyeden tevékenykedő Kis-Éri Györgyhöz³⁰ jutott a kötet.

Az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum ejus* (Tyrnaviae 1696) című mű egy példányáról Karancs-Berényi (III.) György, nyitrai megyei – minden bizonyossal katolikus – nemes 1690. szeptember 1-jén készült, a benne szereplő művek

²³ A kötet jelzete Némethy Lajos feljegyzése szerint Esztergomban: D.II.13. E jelzeten azonban jelenleg Nagy Szent Leó pápa művei találhatók, s a kötetben nincs semmiféle bejegyzés. Otrokocsi könyvkölcsönzésre vonatkozó bejegyzésének szövegét közli FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 16.

²⁴ FALLENBÜCHL: *i. m.* (5. jegyzet) 47.

²⁵ SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 8.

²⁶ A magánkönyvtár sorsáról egy másik tanulmány készült.

²⁷ *Theologia Prophetica*. Tyrnaviae, 1705; *Princeps Nadib*. Tyrnaviae, 1716. Kézírtas bejegyzés egyikben sem található. Itt mondok köszönetet Czékli Béla könyvtárigazgatónak az önzetlen segítségért.

²⁸ *Roma civitas Dei Sancta*. Tyrnaviae, 1698. A Simor Érseki Könyvtár példánya 1702-ben az eperjesi jezsuita rezidencia könyvtáráé volt, jelzete: 2-70-1/15613. Itt mondok köszönetet Hege-düs Andrásnak a kollegiális segítségért.

²⁹ Az autográf bejegyzés szerint 1682. december 6-ától Enyeden teljesített szolgálatot. Pélány: BEK RMK I 299:1.

³⁰ Kis-Éri György valószínűleg Kiséri András református író (†1622) leszármazó rokonságához tartozott. Református tanítóként 1690-ben Marosvásárhelyen syntaxist oktatott. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban fejezte be, s itt az oratoria osztályt vezette. 1700-ban Nagyenyedről Marosvásárhelyre, majd innen 1715-ben Fogarasra ment, ahol a schola igazgatója lett.

tanúsága szerint folyamatosan tovább vezetett *Elenchus Librorum*ában található bejegyzés.³¹

Az *Eirénikon* (Franeker 1692) egyik példányának előzéklapjára valószínűleg közvetlenül Otrokocsi katolizálását követően jegyezte be Kiss-széli József könyvrevizor a könyv engedély nélküli olvasását tiltó és a szerző személyére vonatkozó sorokat: „Hic liber, agens contra dogmata Catholica, est prohibitus, neque sine licentia legendus; serpit enim, veluti cancer, sermo haereticorum in corda infirmorum. Ceterum operis auctor de ove perdita sermone³² conversus, factus est Archivarius Archi-Capituli Strigoniensis. Pr. Josephus Calasantius Kiss-széli revisor librorum localis”.³³

Joannes Kristolovecz pálos szerzetes, teológia professzor magánkönyvtárában 1697-től megvolt az 1693-ban Franekerben megjelent *Origines Hungaricae* egy példánya. Kristolovecz hosszú éveken át Lepoglaván élt, 1700–1714 között innen szervezte meg és hagyatta jóvá Rómában 1714–1715 a magyar pálos rendtartománytól elszakadt, önálló horvát rendtartományt. 1710-ben az ő tervei szerint készült el a horvát pálos rendtartomány központjának számító lepoglavai kolostor könyvtárterme. A példány valószínűleg Kristolovecz halála után jutott a lepoglavai pálos könyvtárba, ahol a továbbiakban két különböző jelzetet kapott.³⁴

Egykori lelkészük katolizálását követően a prédikátor sorsát és újabb műveit egyaránt számon tartották Kassán. Erre utal az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum Ejus* (Tyrnaviae 1696) egyik példányában olvasható bejegyzés, amely szerint 1697-ben Kazári István Kassáról elküldte a kötetet pártfogójának, Kaposi Sámuel teológiai professzornak Gyulafehérvárra ajándékként. A református teológus, tanár és csillagász Kaposi könyvtárából ez a példány utóbb a kolozsvári Református Kollégiumba jutott.³⁵

³¹ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1568–1721.* Sajtó alá rend. FARKAS GÁBOR, VARGA ANDRÁS, KATONA TÜNDE, LATZKOVITS MIKLÓS. Szeged, 1992. 132. – A hivatkozott könyvkatalógust sajtó alá rendező szöveggondozó nem tesz említést a katalógus további, folyamatos használatáról.

³² Utalás *A tévelygő juhról való Praedikatióra* (Nagyszombat, 1694.).

³³ Példány: BEK *RMK III* 558a. Későbbi bejegyzés ugyanennek a példánynak a címlapján: „Convent. Mohacsiens.” A mohácsi ferencesek könyvtáráról I.: P. UNYI BERNÁRDIN O. F. M.: *A mohácsi ferencesek története.* Gyöngyös, 1943. 160–161.

³⁴ Címlapon: „Ex libris Fratris Joannis Kristolovez 1697” és „Bibliothecae Lepoglaviens. 1731. L.316. [áthúзва] L.215.” Példány: BEK *RMK III* 562:1. – Vö. BEMBER, Nicolaus: *Annalium Eremitae Coenibitorum Ordinis Fratrum S. Pauli Primi Eermitae [...] ab Anno Christi 1663 usque ad annum 1727.* Posonii, 1743. 430–431.

³⁵ Kaposi Sámuel *1660 Rimaszombat – †1713. június 23. Gyulafehérvár; „Venerabili [...] D[omi]no Samueli Kaposi SS. Theologiae Doctori [...] Alba-Juliano in Tran[silva]nia Professori solidisso fructuosisto Fautori suo benignissimo, mittit Cassovia Stephanus Kazari. A. 1697.” – „E Bibliotheca Samuelis Kaposi S.T.D.” – „III. Coll. Ref. Claud.” – Példány: Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK) *RMK II* 1853.

Pyber László a megjelenés évében, 1698-ban jegyezte be „Ex libris”-ét a *Roma civitas Dei Sancta* (Tyrnaviae) egyik latin nyelvű példányába.³⁶ Pyber esztergomi kanonok, szenttamási prépost, lekéri apát és nagyszombati plébános, majd 1704-től az esztergomi érseki szék megüresedése idején generalis vicarius, később Keresztély Ágost érsek helyettese volt, azaz személyes ismerőse lehetett Otrokocsinak.

A valójában nem Komárom megyei, hanem komáromi származású („tractus Comaromiensis”), tévesen Tatai János (1669–1725) önéletrajzíró prédikátorral azonosított idősebb Tatai János „reverendus dominus” halála után felvett („posthumum annotatoris”), 1704–1708 közöttre datált könyvjegyzékben két műve szerepel Otrokocsinak: „Foris Otrokocsi Theol(ogia) Prophetica” (*Theologia prophetica*. Tyrnaviae 1705), illetve „Francisci Otrokocsi Antiqua Rel(igio) Hung(arorum)” (*Antiqua Hungarorum religio*, Tyrnaviae 1706).³⁷

A református Mikolai Mátyás 1709-es könyvjegyzékében egy cím nélkül feljegyzett, ismeretlen műre történik utalás: „16 [nr.] Otrokotsi”.³⁸ Bél Mátyás 1711-ben készült autográf könyvkatalógusába az *Origines Hungaricae* („Franequerae 1693”) egy példányát jegyezte be.³⁹ Forgách Simon (1669–1739) kuruc tábornagy könyvtárába minden bizonnyal a 18. század elején került be a *Theologia prophetica* (Tyrnaviae 1705) egyik példánya.⁴⁰

A zsolnai jezsuiták 1712-ben három Otrokocsi-kötetet (*Roma civitas Dei Sancta* [...]. Nagyszombat 1698; *Róma Istennek szent városa*. Nagyszombat 1698; *Isten előtt járóknak tökéletessége*. Nagyszombat 1699) őriztek könyvtáruk „Controversistae”-szakjában.⁴¹ Egy-egy művet még a szerző életében tankönyvvé, illetve elolvasásra javasolt „rendi” kiadvánnyá minősítettek a jezsuiták. Így például az 1712-ben Bécsben megjelent *Restitutio Israel* Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányának címlapján a következő bejegyzés olvasható: „Inscriptus Catalogo Colleg: Neosol: Ann. 1715. In usum Patrum 3ae probationis”.⁴² Azaz a kötetet a hármas fogadalmukat letett jezsuiták használatára szánták Besztercebányán.

A váci egyházmegyéhez tartozó Kóka nevű település katolikus plébániai könyvtárában 1716-ban több, közelebről nem részletezett munkáját vették számba („Opus Otrokochianum Unum”, „Controversias Francisci Foris Otrokocsi”).⁴³ Néhány évvel Otrokocsi halála után, 1721-ben készült az „Ex Libris Jos. Lészfalvi

³⁶ †1719; „Ex libris Ladislai Pyber [...] 1698.” Példány: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (= MTAK) RM 289b.

³⁷ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 163, 164.

³⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 180.

³⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 189.

⁴⁰ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (31. jegyzet) 218.

⁴¹ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726*. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Szeged, 2001. 405.; vö. még, EMÖDI András: *A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*. Bp.–Szeged, 2002. 20 (nr. 81), 177 (nr. 815), 199 (nr. 961).

⁴² Egybekötve a *Sanctus Joseph Patriarcha* (Viennae 1711) című nyomtatvánnyal. Példány: OSzK RMK III 4760:coll.1.

⁴³ *Katolikus intézményi könyvtárak... i. m.* (41. jegyzet) 231, 232.

[...]” szövegű bejegyzés az *Eirénikon* (Franekerae 1692) jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példányába.⁴⁴

A felsorolt bejegyzések a történeti Magyarország legkülönbébb helyeiről származnak, s jelzik Otrókocsi műveinek azok megjelenésével közel egyidejű, még a szerző életében történő széles körű, felekezeten túlnyúló használatát, pontosabban birtoklását. Kérdéses, vajon a szerző részt vett-e ebben a folyamatban?

Galla Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor római tanulmányúttjáról Nagyszombatba hazatérve Otrókocsi latinul és magyarul könyvet írt Rómáról (*Roma civitas Dei Sancta [...]*, illetve *Róma Istennek szent városa*. Nagyszombat, 1698), 1698. október 17-én munkájának öt latin nyelvű példányát elküldte köszönetként Rómába. A Sacra Congregatio de Propaganda Fide titkárához, Fabronihoz címzett, könyvekhez mellékelte levél szerint egy példányt XII. Ince pápának, egyet Bernardinus Paulus domonkos rendi pápai hittudósnak, egyet Fabroninak küldött, a fennmaradó két példányt pedig a Hittani Kongregáció érdeklődő bíborosainak szánta. A pápa és a többi megajándékozott nevében 1699. május 30-án kelt a küldeményt megköszönő válaszlévelel.⁴⁵

Második római útjának évében, 1714-ben a Sacra Congregatio de Propaganda Fide-hez címzett levelében Otrókocsi felajánlotta több Nagyszombatban és Bécsben kinyomtatott munkáját (*Restitutio Israel*. 1712; *Antiqua Hungarorum religio*. 1706; *Opusculum de mediis vitae salubriter prolongandae*. 1712; *Sanctus Joseph Patriarcha*. 1711), a Hittani Kongregáció papnevelője és főiskolája, a Collegium Urbanum könyvtárának.⁴⁶

Az említett levelek tanúsága szerint Otrókocsi szabadon rendelkezhetett kinyomtatott műveinek több példányával. Ezt a megfigyelést megerősíteni látszik néhány, eddig közöletlen autográf bejegyzése is. 1690. október 16-án Amszterdamban kelt az *Apocalypticus tuba quinta* (Amstelaedami 1690) egyik példányában a következő bejegyzés: „In usum celebris Academiae Ultrajectinae confert ac mittit Author [...] m[anu] p[ro]p[ri]a”. (1. kép) A kötet jelenlegi őrzőhelye a várakozással ellentétben nem egy utrechti könyvtár, hanem az Országos Széchényi Könyvtár.⁴⁷

A példányból ma ismeretlen, 1694-ben Kassán magyarul megjelent, katolikus nézetekről tanúskodó első munkája (*A lelkiismeretnek maga mentő bizonyága*) latin nyelvű változatának (*Apologeticum bonae conscientiae Testimonium De Pacifico suo studio*) általam ismert példányaiban a következő autográf bejegyzés olvasható az utolsó lapon a záródísz alatt: „Tyrnaviae; die 12. Jun. 1694.”.⁴⁸ (2. kép) A példányonkénti azonos szövegből arra lehet következtetni, hogy egyrészt a szer-

⁴⁴ Példány: MTAK RM III 797.

⁴⁵ GALLA: *i. m.* (4. jegyzet) 8–9, 10–11. jegyzet.

⁴⁶ GALLA: *i. m.* (4. jegyzet) 9–10, 15. jegyzet.

⁴⁷ Jelzete: OSzK RMK III 3604; egybekötve OSzK RMK III 3604-gyel és OSzK RMK III 3605-tel. Azt sajnos nem sikerült kideríteni, hogy a szinte teljesen használatlan példány hogyan jutott Magyarországra.

⁴⁸ Így például: BEK RMK II 374; OSzK RMK II 1789.

APOCALYPTICA TUBA QUINTA,

Ortum, Progressum, & Interitum,
LOCUSTARUM,

Aculeis & omni stratagemate armatarum, pandens; in Ecclesiæ Dei multis persecutionibus jactatæ consolationem, contra magnos & præcipuos Antichristi Satellites,
An. D. 1687. explicata.

Per

FRANCISCUM FORIS OTROKOCSI,

Minimum Christi Servum, e Triremibus
Neapolitanis, ante aliquot annos
liberatum.

Nunc autem in lucem edita, Cum *Dedicatione* ad Sereniss. M. Britanniæ REGEM; in qua, *deplorandus* ECCLESIE HUNGARICÆ
Status compendiosè delineatur.

AMSTELÆDAMI.

Excudit GERARDUS BORSTIUS, 1690.

*In usum celeberrimi studii Ultrajectinae confertur ac mittitur
Auctore. Jussu. 16. Oct. 1690.
J. H. v.*

internos tum externos, quorum

h. in cordibus pax Divina sit gubernatrix; qui omnes suos i. sermones Col. 3. 15. coelestis sapientiae sale condiant, & qui k. veritatem ac iudicium P. A. zsch. 8. v. 16. GIS traudent suis in Confessibus.

Amen.

(Psal. 122. (al. 121.) v. 6. 7. 8. 9.
juxta lect. Hebr.)

Regate pacem Jerusalem; sint tranquilli (Jesu proferri) amantes tui. Sit pax in antemur ali tuo; tranquillitas in palatiji tuis. Propter fratres tuos, & amicos meos, loquar nunc pacem de te. Propter domum Jebora Regis tui, quaram bonum tibi.

M. D. G.

*Tymara, de 12
Jun. 1694.*

2. Franciscus Foris Ottrokcsi: Apologeticum bonae conscientiae testimonium de pacifico suo studio [...].
Tyrnaviae 1694, az utolsó nyomtatott oldal autográf szerzői bejegyzéssel

ző ennek az életmű egésze szempontjából kivételes jelentőségű munkának példányaiba tudatosan írta be a nyomtatás befejezésének dátumát. Így módosításra szorul a korábbi állítás, mely szerint a fenti munka latin nyelvre fordításához három hónapra volt szükség.⁴⁹ Másrészt ez a dátum egy nap híján két hónappal későbbi, mint Otrókocsi kassai katolikus hitre térése (1694. április 13, a Húsvétvasárnapot követő második nap), s az Úrnapját követő második napra utal, azaz mindenképpen jelentős időpont lehetett a frissen katolizált szerző életében.

A budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 402 jelzetű kötetében a címlap alján újabb autográf szerzői bejegyzés olvasható: „Pro conventu S. Mart. S. Mont. Pann. Ord. S. Ben. una cum Laet. Nunc. et Rom. Sanct.”. A bejegyzés arról tanúskodik, hogy az újrakötéskor körülvágott nyomtatványt (*Examen reformationis Lutheri et sociorum*. Tyrnaviae, 1696) a szerző két másikkal (*Laetum ad Lugentes Sion Nuncium*. Tyrnaviae, 1696; *Roma Civitas Dei Sancta*. Tyrnaviae, 1698) együtt ajándékozta Pannonhalmára. Az „una cum” kifejezéssel a kolligálás tényét jelezte Otrókocsi: az *Examen reformationis* e példánya jelenleg is egybe van kötve a *Laetum ad Lugentes Sion Nunciummal*.⁵⁰ A *Roma Civitas Dei Sancta* című mű szerző által ajándékozott példányával azonosítható példány ma is önálló kötet.⁵¹ Az utóbbiban feltehetően azért nincs kézíratos bejegyzés, mert erre is vonatkozhatott a szerző 1698-ban vagy ezután keletkezett közös ajándékozó bejegyzése. A három mű együtt került a pannonhalmi bencés könyvtár 1786-os abolíciójakor a budapesti Egyetemi Könyvtárba, s ott maradt a pannonhalmi Főkönyvtár visszaállítása után is.⁵² A *Roma Civitas Dei Sancta* ma az Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának és az Otrókocsi által egykor Pannonhalmára ajándékozott példány azonoságát közvetve bizonyítja, hogy Pannonhalmán jelenleg nem őriznek példányt e nyomtatványból.⁵³ Ebben az esetben Otrókocsi három, két különböző évben megjelent könyvének példányaival rendelkezett szabadon.

A fentihez hasonló szerzői ajándékozó bejegyzést őriz egy másik Otrókocsi mű jelenleg is Pannonhalmán őrzött példánya. Az 1705-ben Nagyszombatban nyomtatott *Theologia Prophetica*ban⁵⁴ ez olvasható: „Venerabili Conventui Ord. S. Bened. Sacr. Montis Pannoniae, debito cum honore, mittit autor”. A kötetben megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtár pecsétje, azaz az 1786-os abolíció után oda, a bencés rend visszaállítása után pedig ismét Pannonhalmára szállították a kötetet. Itt jegyzem meg, hogy Pannonhalmán több mint tíz Otrókocsi-nyomtatvány található, köztük egy bejegyzés nélküli példány az *Examen reformationis*

⁴⁹ L. 16. jegyzet.

⁵⁰ BEK RMK II 403.

⁵¹ BEK RMK II 438:1.

⁵² Vö. Kiss Domonkos: *Régi magyarországi könyvek a pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*. Pannonhalma, 1996. 23–24.

⁵³ Kiss: *i. m.* (52. jegyzet) 31–101.

⁵⁴ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b B 3/a.

*Lutheri et sociorum ejus*ból⁵⁵ és több, 1786 után beszerzett példány a *Laetum ad Lugentes Sion Nunciumból*.⁵⁶

A szakolcai jezsuiták könyvtárára vonatkozó, 1713-ban keletkezett bejegyzés olvasható az *Isten előtt járóknak tökéletességének* (Nagyszombat 1699) a jezsuita rend feloszlata után a Nagyszombati Egyetem államosított könyvtárába, a mai budapesti Egyetemi Könyvtárba szállított példánya címlapján. A kötet előzőklapjára azonban a szakolcai bejegyzés előtt tizenhárom évvel a következőket írta a szerző: „Pro Residentia Soc. Jes. Comaromiens. Mittit Author, m[anu] p[rop]ria Tyrnav. D. 26. Febr. 1700. Ad manus Reverendi Dn. Patris Páhi.”⁵⁷ (3. kép) Az utóbbi sorok egyrészt ismétellen bizonyítják a nyomtatványra vonatkozó szabad szerzői rendelkezést. Másrészt jelzik, hogy a katolizált Otokocsi jól beilleszkedett és eligazodott a katolikus egyházhoz tartozó intézmények és az ott tevékenykedők világában.

Nagyszombati archivariusként az esztergomi főszékesegyház káptalani levéltárának rendezése mellett Otokocsi tevékenyen részt vehetett a török veszély elől Nagyszombatba és Pozsonyba menekülő esztergomi érsekség könyvgyűjteményének gondozásában. Ezt látszik bizonyítani az esztergomi érsekség könyvtáráról készített utolsó 17. századi katalógus, amelyet 1718, azaz Otokocsi halála előtt már nem követett újabb.⁵⁸ A betűrendes katalógust csaknem végig egy kéz készítette. Kivétel néhány, a katalógus,⁵⁹ a könyvtár és a művek⁶⁰ használatát elősegíteni igyekvő, másik könyvtárosi kézre valló későbbi bejegyzés. Az alapkatalógus készítőjétől különböző személy kézírásából és az általa beírt kötetek gondos címléírásából⁶¹ arra lehet következtetni, hogy a katalógus eddig azonosítatlan kiegészítője, illetve folytatója Otokocsi volt. A kiegészítések között ő írta be az 'O' betű végére egyetlen sorozatba a saját műveit is.⁶² (4. kép) Az egymást követő

⁵⁵ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b G 5/b: 5/1

⁵⁶ A példány jelzete Pannonhalmán: Ph 123b G 23; 123b G 5/2; 123b G 5/b; 123b G 5/c

⁵⁷ Jelzete: BEK *RMK I 376*.

⁵⁸ *Index Alphabeticus Bibliothecae et Venerabilis Capituli Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis concinnatus per R. D. Joannem Henricum Hungerum SS. Th. et J. V. Candidatum Regis Hungariae Apostolici Missionarium, Celsissimi Principis Archiepiscopi Strigoniensis olim a sacris et libris nunc strenae loco oblatum, dicatum consecratum. [...]. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS I 291; A katalógusról készült mikrofilm jelzete: MTAK Mf 1529/IV. – Hibás szövegkiadása téves jelzettel és a forrásról készült mikrofilm jelzetének elhallgatásával: *Katolikus intézményi könyvtárak... i. m.* (41. jegyzet) 90–165. A katalógusra vonatkozó jelzetek adatainak kiderítésében nyújtott segítségért Czékli Bélának mondok köszönetet.*

⁵⁹ Így például a 'P' betűnél, „Piscatorius vide post Pistorius infra”.

⁶⁰ Így például az 'L' betűnél, az „a Lapide Cornelius in Pentateuchum Moysis” utáni megjegyzés: „desunt duae partes”.

⁶¹ Így például Illyés András két művének bejegyzése az 'S' betűnél: „Stephani Illyes Canonici et Custodis Strig[oniensis] Cathechismus H[ungarice] [...] Stephani Illyés Cano[nici] et Custodis Strig[oniensis] Cancionale Hungarice”.

⁶² A birtokos esetben álló „Otokocsi (Francisci)” szerzői név után nem kronologikus rendben követik egymást a művek.

XLIII. / —

Tuldo

ff

Pro Residentia Soc.
 Jes. Somaromiens.
 mittit Aut hoc.

ff

Hyrnav.
 d. 26. febr.
1700.

Ad manus Reve.
 vendi Dn. Patris Páhi.

3. Otrókocsi Foris Ferenc: Isten előtt járóknak tökéletessége [...]. Nagyszombat 1699, címlap előtti előzéklap autográf szerzői bejegyzéssel

<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	F.	9.	26.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	56.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	F.	9.	27.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	57.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	F.	9.	28.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	F.	9.	29.
<i>[Faint handwritten text]</i>	4 ^o	F.	9.	30.
<i>[Faint handwritten text]</i>	4 ^o	F.	9.	31.
<i>[Faint handwritten text]</i>	12 ^o	G.	2.	58.
<i>[Faint handwritten text]</i>	12 ^o	G.	2.	59.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	60.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	61.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	61.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	62.
<i>[Faint handwritten text]</i>	8 ^o	G.	2.	63.

4. Index Alphabeticus Bibliothecae [...] Strigoniensis [...].

Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS I 291, szerzői autográf bejegyzés az 'O' betű végén a könyvtárban megtalálható Otrókocsi-művekről

tizenhat kötet összesen tizennégy művet jelöl, mivel az *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum ejus* és a *Laetum ad Lugentes Sion Nuncium* című művekből két-két példány állt rendelkezésre. A szerző protestáns és katolikus alkotói korszakából származó művek minden megkülönböztetés nélkül keverednek egymással.⁶³ Szembetűnő ugyanakkor Otrokocsi protestáns teológusi munkásságának következetes mellőzése. Így például még az *Eirénikon seu pacis consilium* (Franeker 1692) című műből sincs példányjelzés a katalógusban. Otrokocsi könyvtárosi tevékenységéhez tartozott az állománygyarapítás feladata is. Nagyszombatban 1717. június 2-án vásárolta meg például azt az 1575-ben Velencében nyomtatott *Missale Romanumot*, amellyel a Főszékesegyházi Könyvtár állományát gyarapította.⁶⁴

Otrokocsi jogi professzori, levéltárosi és könyvtárosi munkássága – műveinek tanúsága szerint – jól kiegészítette egymást. A magyar jogi szaknyelv megteremtése érdekében végzett tevékenysége – nyelvtudományi működéséhez hasonlóan⁶⁵ – a 18. századi, elsősorban jezsuita tudományosság részévé vált. Ezt bizonyítja többek között az a nyelvészeti szempontból még nem vizsgált latin nyelvű kézirat-kivonat, amelyben az ismeretlen, feltehetően jezsuita szerző értelmezi az Otrokocsi *Breve specimen Introductionis in Jurisprudentiam Methodicam* (Tyrnaviae 1699) című művéből származó magyar nyelvű jogi szakkifejezéseket.⁶⁶

Otrokocsi levelezése tanúsítja, hogy egyik munkája nem látott nyomdafestéket. A *Sacra Congregatio de Propaganda Fidéhez* címzett, 1714-ben kelt már hivatkozott⁶⁷ levelében kéziratai közül kiadásra ajánlotta fel a „*Historia Ecclesiastica Hungarorum*” című munkáját. Ez a kézirat Schmitth Miklós szerint még 1768-ban is kiadatlan volt.⁶⁸ A levélben említett kézirat⁶⁹ máig fennmaradt, viszonyát az 1706-ban Nagyszombatban megjelent, *Antiqua Hungarorum religio vere Christiana et Catholica* című nyomtatványhoz azonban nem vizsgálták. A „*Historia Ecclesiastica Hungarorum*” eredetileg összesen kilenc kötetből állt, s a reformáció előtti magyar egyháztörténettel foglalkozott. Egykori szövegét részleteiben (a 347-től 1333-ig terjedő időszak anyagát) a *Collectio Kaprinayana* két ívrétű köteté őrzi;

⁶³ Protestáns korszakból származó nyomtatvány: *Origines Hungaricae*. Franekerae, 1693.

⁶⁴ KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai*. = Magyar Sion (7.) 1869. 729.; KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. 49.

⁶⁵ 4. jegyzet.

⁶⁶ Excerptum Ex experimento Reductionis juris Hungarici ad suo fontes in aliquot exemplis a Francisco Foris Otrokocsi Tyrnaviae impresso 1699. In: *Collectio Kaprinayana*, 4°, tom. XXIX, nr. XLVI, (105–107.), BEK.

⁶⁷ 46. jegyzet.

⁶⁸ „[...] *Historia Ecclesiastica Hungarorum nondum typo excusa*.” SCHMITTH: *i. m.* (14. jegyzet) III. 335.

⁶⁹ Vö. KULCSÁR Péter: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Bp. 2003–2004., OTROKOSCI FORIS Ferenc: *Historia Ecclesiastica Hungarorum*. 347–1473, Ms. Wien, BN Cod. 8591–8600; Uez, 347–1333, Ms. BEK Coll. Kapr. A/XIX–XX; Uez, 347–XIII. sz. Esztergom Bibl., vö. Magyar Könyvszemle 1882. 335.

a másolásról Péterffy Károly gondoskodott.⁷⁰ A kézirat-együttest Pray György is fontosnak tartotta, mivel Otokocsi ebben feldolgozta az esztergomi káptalani levéltár vonatkozó anyagát. Nem véletlen, hogy Otokocsi egyháztörténetének egykorúan fellelhető köteteiből összesen negyvenhét dokumentumot másoltak össze a *Collectio Prayana* részére.⁷¹ A dokumentumok forrás-jelzéséből megtudható, hogy a Pray György részére kivonatoló személy az I–III., az V. és a VIII–IX. kötetet forgatta. Az első öt kötet a 14. század elejéig dolgozta fel a magyar egyháztörténet eseményeit, a VIII–IX. kötet pedig a 15. századi eseményeket tárgyalta. Egy megjegyzés azt tanúsítja, hogy a kézirat IV. kötete ekkor hiányzott.⁷² Itt jegyzem meg, hogy Otokocsi nyomtatott műveinek kéziratai valószínűleg nagyobbrészt szétszóródtak. A *Sanctus Joseph Patriarcha* (Viennae 1711) című munkájának autográf kézirátát Szinnyi József szerint az Országos Széchényi Könyvtár őrizte.⁷³ Néhány további munkájának 17–18. századi másolatai szintén ott találhatóak.⁷⁴

Összegezve elmondható, hogy a könyvbejegyzések és „szövegkörnyezetük” elemzése művelődés-, irodalom- és könyvtörténeti szempontból egyaránt tanulságos. Az autográf szerzői bejegyzések tanúsága szerint Otokocsi szabadon rendelkezhetett műveinek jelentős számú példányáról. A könyvtörténeti összefüggésben eddig nem vizsgált jelenség egyrészt összefügghet könyvtárosi és archiváriusi tisztségével. Másrészt nyilvánvaló, hogy – amint például az utrecht-i akadémiának szóló bejegyzés tanúsítja – már korábban is szívesen ajándékozott műveiből, s figyelmet fordított kinyomtatott munkáinak további sorsára.

A művek széles körű, egyenletesnek tűnő korai recepciója rávilágít arra, hogy a katolikus hitre térés jelentős mértékben hozzájárult Otokocsi tudományos pályájának kiteljesítéséhez. A vázolt jelenség révén árnyaltabban értelmezhető katolizálása és pontosabban magyarázhatók e tény életműre gyakorolt hatásai. A nagyszombati adottságoknak megfelelően levéltárosi, könyvtárosi és oktatói tevékenysége szorosan egymásra épült. Emellett jobban kirajzolódik a szerző jog-

⁷⁰ *Historia Ecclesiastica Hungarorum*, a Francisco Foris Otokocsi, converso ministro Calviniano, ac postea praebendato ecclesiae Strigon., olim compositam, et a Patre Carolo Péterffy describi curatum In: *Collectio Kaprinayana*, 2°, tom XIX–XX.

⁷¹ *Supplementa ex Hist. MS. Eccles. Hung. Otokocsi* In: *Collectio Prayana*, tom. I. nr. 57, (fol. 61–80.), BEK.

⁷² „Ex Tomo V. Otokocsi, nam IV. est perditus.” *Collectio Prayana*, tom. I. nr. 57, (fol. 61–80.), BEK.

⁷³ Otokocsi latin nyelvű munkáinak kéziratairól és azok jelzeteiről 2006 januárjában az Országos Széchényi Könyvtárban a Kézirattár folyamatosan épülő elektronikus katalógusához iránítottak, melyben mindössze egyetlen, téves utalást találtam a Quart. Lat. 323 jelzeten. Az illetékes szakreferensek ismételt kérésemre sem tudtak felvilágosítást adni a jelzett kézirat hollétéről. Vö. SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 12.

⁷⁴ *Furor bestiae* [...] – 17. századi másolat jelzete: OSzK, Quart. Lat. 1187; 18. századi másolat jelzete: OSzK, Quart. Lat. 2117; *De morte crudeli* [...] – 17. századi másolat, OSzK, jelzeteről nem kaptam felvilágosítást. Vö. SZINNYEI: *i. m.* (14. jegyzet) 12. A *Furor bestiae* [...] további másolataira l. KULCSÁR: *i. m.* (68. jegyzet). – Itt jegyzem meg, hogy az OSzK nyilvántartásában jelenleg csupán egyetlen Otokocsi által írt levél található, jelzete Quart. Hung. 1043, IV. kötet, f. 40.

tudósi, nyelvészi, teológusi és történészi elhivatottságának eszmei háttere, amelyhez a nagyszombati jezsuita tudományos műhely és az esztergomi érsekség megfelelő ösztönzést biztosított.

ÉVA KNAPP

Sources inconnues relatives à la conversion de Ferenc Otrókocsi Foris

Ferenc Otrókocsi Foris (1648–1718) est une des figures énigmatiques de l'histoire littéraire et ecclésiastique du 17e–18e siècles. L'intérêt d'histoire de sciences, influencé par des points de vues confessionnels, peut expliquer le fait que la littérature spéciale ne connaît que quelques rapports d'histoire de livre et de bibliothèque, provenant des biographes catholiques de Otrókocsi, qui avait laissé pourtant une oeuvre bien étendue, dans le domaine de la théologie, de la linguistique, des droits et de l'histoire ecclésiastique. Archivaire de Nagyszombat, à côté du classement des archives capitulaires de la cathédrale de Esztergom, il a participé activement dans l'arrangement de la collection de livres de l'archévêché de Esztergom, sauvé à Nagyszombat et Pozsony à cause du danger turc. Son activité de professorat de droits ainsi que de bibliothécaire et archivaire, après sa conversion au catholicisme (1694), se sont bien compléter – ses ouvrages en témoignent. L'examen des notes et des contextes de ses ouvrages donnent beaucoup d'intérêts, de point de vues d'histoire de civilisation, littéraire ou de livres. D'après les notes autographes de l'auteur, Otrókocsi pouvait disposer librement d'un grand nombre d'exemplaires de ses ouvrages.

La réception visiblement large et uniforme dès le premier temps de ses ouvrages prouve que la conversion au catholicisme de Otrókocsi avait contribué en grande mesure à l'étendue de sa carrière scientifique. Ainsi nous pouvons interpréter de manière plus détaillée sa conversion, aussi bien que les effets exercés à son oeuvre. Due aux donnés de Nagyszombat, ses activités d'archivaire, de bibliothécaire et d'enseignant se rattachent étroitement. L'examen précise l'arrière-fond idéologique de la vocation de juriste, de linguiste, de théologue et d'historien de l'auteur, à quoi l'atelier savant des Jésuites de Nagyszombat et l'archévêché de Esztergom assuraient une incitation adéquate.

BALÁZS ATTILA

A Nemzeti Újság és szerkesztői

Ahhoz, hogy jelen dolgozat tárgyát, a *Nemzeti Újság*ot kellően tudjuk értékelni, és megfelelően elhelyezni az 1840-es években, először át kell tekintenünk az újság előéletét. Ugyanis a *Nemzeti Újság*ot nem 1840-ben alapították, akkor csak egy névváltás eredményeképpen vette fel ezt a nevet egy már meglévő és tekintélyes múltra visszatekintő hírlap, a *Hazai és külföldi Tudósítások*.

Nagy örömmel és lelkesedéssel fogadta a magyar értelmiség Kultsár István kezdeményezését, hogy új, magyar lapot indít Pesten. 1806. július 2-án jelent meg az első szám, akkor még *Hazai Tudósítások* címen. Ez volt az a lap, aminek a 19. század elején elsőként sikerült részt ütnie a bécsi udvar minden újdonsággal szembe-helyezkedő politikáján. Kultsár István régóta szeretett volna saját folyóiratot, azonban a kor adottságai miatt nem lehetett néhány száz előfizetőnél többre számítani. Ezzel szemben egy újságot ezernél is többen járattak.¹ Ezért döntött úgy Kultsár, hogy a kultúra híreit politikával vegyíti, és hetente kétszer, újság formában jelen-teti meg. Támogatást kapott az úttörő kezdeményezéshez Széchényi Ferencről és Festetics Györgytől is.

A Kancellária nem adott engedélyt, hogy külföldi híreket is közzétegyen a lap. Ennek a feltételnek meg is felelt működése első két évében. 1808-tól kezdve azonban elárasztották az újságot a külföldi hírek. Ezért májustól módosult a lap címe is *Hazai és Külföldi Tudósításokra*.

Kultsár István azonban soha nem adta fel folyóirat-indítási szándékát. Többszöri kérvényezését rendre elutasították. Ezért döntött úgy 1817-ben, hogy a *Hazai és Külföldi Tudósításokat* mellékklappal egészíti ki. Itt kaptak helyet az irodalmi és ismeretterjesztő írások, a hírlap pedig ettől kezdve csak aktuális eseményekkel foglalkozott. A melléklap *Hasznos Mulatságok* címen látott napvilágot.

Azonban, mint a történelem során oly sokszor, ebben az esetben is egy ember tehetsége hozta meg a sikereket, és halála után a többiek akármennyire igyekeztek, nem tudták méltóan folytatni az 1828-ban elhunyt Kultsár rájuk hagyományozott magas szintű örökségét. Özvegye folyamatosan cserélgette a szerkesztőket (Kovács Tamás, Galvácsy László, Apostol József, Nagy Pál), mert tudta, hogy a lappal gondok vannak. Nem tudott kitörni abból a stílusból, ami még megfelelő volt

¹ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 241.

az 1810-es 1820-as években, de unalmassá vált a reformkorban, Kossuth és Széchenyi írásai mellett. A *Hazai és külföldi Tudósítások* tehát egyre konzervatívabb és – mivel elvesztette olvasótábora nagy részét – egyre jelentéktelenebbé vált.²

A Nemzeti Újság első szerkesztője: Nagy Pál

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztését 1839. november 2-án vette át Nagy Pál. Nyugalmazott nagyváradi akadémiai tanár volt. Az ő vezetése alatt kapott új nevet a lap: *Nemzeti Újság*. 1840. január 1-jétől jelent meg ezen a néven egészen az 1848-as forradalmat követő hónapokig. A címváltozás egy újság életében általában belső változásokat is szokott jelenteni; változik a lap irányultsága, célkitűzései, esetleg a szerkesztőség tagjai is. Ez nem történt meg a *Nemzeti Újságnál*. Minden maradt a régiben, egyedül az 1841-es évben tűnik fel, hogy Nagy Pál újítani akart, azért, hogy Kossuth liberális újságjának, a *Pesti Hírlapnak*, legyen egy olyan ellenfele a politikai hírlapok között, amelyik nem fél vállalni a katolikus egyház értékeit és az ezzel járó konzervatív irányvonalat.

Az első szám címlapján a következő olvasható:

„Nemzeti Újság melyet Hazai s Külföldi Tudósításokból a magyar nemzet közjára alapított néhai Kultsár István táblabíró. XXXV-ik évi folytatását kiadja özvegye: született Perger Anna Mária. 1840. Szerkesztő: Nagy Pál, bölcselkedés doktora, a Pesti Magyar Kir. Tud. Egyetem philos. kar tagja, Magyarország és a közönséges nemzetek történeteinek nyugalmazott kir. professora, T. NS. Esztergom [!] vármegye táblabírája. Első félesztendő. Pesten nyomtatja Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István cs. kir. priv. könyvnyomató intézete, Úri utca 612.”

A szokott beosztásban, minden szerdán és szombaton megjelenő *Nemzeti Újság* minden megjegyzés nélkül közölte a cenzúrától közlésre engedélyezett, nem nagy hírértékű információkat.⁴ Melléklapja megtartotta a Kultsár István által adott címet, a *Hasznos Mulatságokat*. A melléklet továbbra is kulturális témákkal foglalkozott. Nagy Pál szavaival: a „Hasznos Mulatságokban felvételnek mindennemű tudós értekezések, a népnevelési, alapítványi, művészeti, mesterségi, literatúrai és más mulatva oktatói körből”⁵ származó írások. A fejléc alatt, a rendes szövegnél apróbb betűkkel szedve rövid tartalmi ismertetés állt.

A négy oldalas *Nemzeti Újságban* nem volt meghatározott bel- és külföldi rovat. Attól függően kaptak teret, hogy honnan érkezett több, vagy fontosabb hír. Előfordult, hogy a magyarországi hírek csak egy fél oldalt töltöttek meg, míg olyan is volt,

² A magyar sajtó története I. Szerk.: KÓKAY György. 1979. 248.

³ Az 1840-es években állandó vita tárgyát képezte, hogy hogyan kell írni a város nevét. 1846. április 28-i, 272. számában a *Nemzeti Újság* az Esztergom forma mellett teszi le a voksát.

⁴ DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság 1840–1848*. = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1940/41. Bp. 1941. Stephaneum Nyomda, 314.

⁵ Minden, Nagy Pál által szerkesztett, *Nemzeti Újság* fejlécében szerepelt ez a mondat.

hogy ez az arány megfordult. Az azonos helyekről származó híreket csak bekezdésekkel választották el. A külföldi híreket országonként tagolták.

Az egyes országok között feltűnően szűkszavúan és keveset ír Ausztriáról. Pedig a korabeli olvasóközönséget biztosan jobban érdekelte volna, hogy mi történik a „szomszédban”, ahol a magyar király is székel, mint esetleg egy kínai tűzvész. Ausztriával kapcsolatban csak kinevezésekről és gazdasági eseményekről írtak, míg más országoknál, például Nagy-Britannia esetében beszámolnak parlamenti felszólalásokról és költségvetési részletekkel is szolgálnak. Tehát a szigorú cenzúra szinte semmiféle lényeges információt nem engedett eljutni az olvasóközönséghez.

A hírek nagyon lassan áramlottak a világ távoli pontjairól a szerkesztőségbe, ez természetesen minden más újságra is vonatkozott. Egy brazíliai hír májusból még a januári eseményekről tudósít.⁶ Ugyancsak a hírek terjedésének milyenségére mutat rá a következő rövid hír, ami „legújabb” címszó alatt jelent meg: „A most szállongó hírek között figyelmet érdemel a török császár Abdul-Meschid halála, mely kereskedői levelek által híreszteltetik; mindazonáltal hivatalos tudósítások még nem érkeztek.”⁷

Az utolsó oldalon, a hirdetések előtt, alkalmanként, bekeretezve gabonaárak, lottószámok, vízállás-jelentés, vagy pénzárfolyamok szerepeltek. Ezek azonban olyan ritkán, és esetlegesen jelentek meg, hogy akit komolyan érdekelt a téma, annak máshonnan kellett beszereznie az információkat.

Érdekes elolvasnunk azokat az egymás utáni évekből származó előfizetési felhívásokat, amelyek egyben a lap irányvonalát és célkitűzéseit tartalmazzák. 1840. novemberében jelent meg a következő:

„A magyar nyelv iránt annyira buzgólkodó magyar olvasó közönség vágyára a közelgő 1841. évi újságfolyamra érdekes lapjaink korszerűleg, külsejére nézve is csinos öntetű újbetűkkel ellátva, léte[!] 36. évére, mint eddig jelent meg. [...] Több törekvésünk, a minden honból vetélkedve tóduló nagy morgalmak[!] mellett ezentúl is oda alapuland, hogy a társas élet csendes vágyai ízlését érdekelve, a magyarral született erényes nagy lelkűséget s nemzeti nyíltságot méltólag hirdethessük. Szerette jó királyunk s kedves hazánk iránti forró szeretetett s tántoríthatatlan hívséget, mellyel magát, a borongó viszonyok közepette, lelkesen, mások bámulatára kitüntette, örökre követendő példát derítsünk. Míveltségünk delihaladásával[!] erkölcsi és polgári jólétünk valóságát szerényen terjesszük. Mi egyedül csak az által lehet eszközölendő, ha tisztelt olvasóink kegyes pártfogásaikkal segéd s ápoló kezeket nyújtván, alapos iparunkat számos előfizetéssel gyámolni és a hazában történt érdekes dolgokkal bérmentes levelek által a szerkesztőséggel minél előbb tudatni szíveskedjenek, melylyeket külföldi tudósításainkkal együtt rögtön közleni, a legkitelhetőbb gyorsasággal fő kötelességünk leend.”⁸

⁶ Nemzeti Újság 1840. május 2. 36. sz.

⁷ Nemzeti Újság 1840. szeptember 9. 73. sz.

⁸ Nemzeti Újság 1840. november 25. 95. sz.

Nagy Pál tehát egy konzervatív, csendes hírlapot ígér az olvasóknak, politikai irányultságot nem találunk benne. Egy évvel később már nyíltan állást foglal katolikus elkötelezettsége mellett:

„... valamint eddig, úgy jövőre is, józan haladással párosult irányul a politikai és egyházi érdekek kiemelését tűznénk ki. E szilárd vezérelvünkre támaszkodva, minden illy irányú, s Hasznos Mulatságunkba iktatandó értékeléseket hálaköszönettel fogadunk.”⁹

Tehát már a *Nemzeti Újság* második évfolyamában nyíltan felvállalják az egyházi értékrendet. Ez pedig olyan időkben, amikor a katolikus egyházra, mint a maradiság szimbólumára tekintettek, egyet jelentett a reformmozgalommal való szembehelyezkedéssel, ami magától értetődően sok olvasótól fosztotta meg a lapot. Hiszen abban a korban vagyunk, amelyet Eötvös József regényében a következőképpen jellemzett: „A méltóságos földesúr, kiben a megye egyik legfelvilágosodottabb s szabadelvűbb táblabíráját tisztelé, ki soha templomba nem ment...”¹⁰

Nagy Pál szerkesztői állásból való elbocsátásának azonban nem a kevés előfizetés, és nem is a konzervatív irányultság volt az oka. Az indok amiért át kellett adnia az újság irányítását, a *Nemzeti Újság* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent cikk volt, amit még csak nem is ő írt. Először azonban nézzük meg, milyen volt a *Nemzeti Újság* melléklapja!

Míg a *Nemzeti Újság*ban csak hírek szerepeltek, addig a *Hasznos Mulatságok* helyt adott véleményeknek, ismeretterjesztő cikkeknek és az irodalomnak is. Tulajdonképpen hasonló, de önálló folyóiratot képzelt el annak idején Kultsár István, de engedélyt nem kapott rá, ezért kellett ilyen formában megjelentetni. A legváltozatosabb, a kor emberét érdeklő témákkal foglalkoztak, jól mutatja ezt az az összefoglaló, amit repertóriumként minden évfolyam végén közöltek. Az alábbi témakörökbe csoportosították a megjelent írásokat: magyar nyelv, felszólítások és régiségek, szép mesterségek, új találmányok, történelmi tárgyak, életrajz, intézetek s megyék ismertetése, statisztikai és helyleírási jegyzetek, természettudomány és tünemény, hazai mezei gazdálkodás s kereskedelem, költészet, tréfás történetek, aforizmák, rejtett szavak.

Azt, hogy egyházi irányultságú a lap, a *Nemzeti Újság*ból nehéz lett volna következtetni, lévén, hogy csak híreket közölt, azonban a *Hasznos Mulatságok* hasábjain sokat foglalkoztak a katolikus egyházzal. Írtak a budai irlalmasrendi kórházról, ismertették a váci püspöki megyét, elmagyarázták, hogy a vasárnapot miért fontos megtartani, és még számtalan más egyházat érintő témáról. Ezeknek a cikkeknek a szerzői főleg katolikus papok voltak.

Kossuth Lajos *Pesti Hírlap*ját utánozva Nagy Pál is bevezette a vezércikkírást. A *Hasznos Mulatságok* első oldalán kapott helyet, korántsem olyan előkelőt, mint a *Pesti Hírlap*ban a címlap. Először 1841. november 10-én jelent meg vezércikk, a rovatnak a Kis Tükör címet adták. Állandó szerzője Nagy Ferdinánd volt, aki

⁹ *Nemzeti Újság* 1841. november 27. 95. sz.

¹⁰ EÖTVÖS József: *A falu jegyzője*. Szekszárd, 1996. Babits Kiadó, 65.

már korábban is írt a *Hasznos Mulatságok*ban, és néhány verse is megjelent. Az első vezércikket felvezető, ugyancsak Nagy Ferdinánd által írt szöveg nyíltan bevallja, hogy a többi hírlap mintájára döntöttek az új rovat mellett:

„Valamint többi hírlapjainkban az első cikk mintegy bevezetésül tétetik a többi cikkek és tudósítások között, úgy Nemzeti Újságnak, Hasznos Multság melléklapjaiban szándékunk van efféle „vezércikkeket”, melly az okos haladást, mérsékletet elvül tartván, mintegy tükörből láthassa a nemzet, mi szép, mi üdvös, mi czélszerű, és ellenben”.¹¹

Nagy Ferdinánd azonban nem tudta hosszú távon tartani amit vállalt, hogy az okos haladást és mérsékletet tartsa szem előtt. Személyeskedő hangnemben támadta meg a *Pesti Hírlapot*, aminek súlyos következményei lettek. Először is a hangnem felháborította az egész magyar újságolvasó-társadalmat, beleértve még a *Nemzeti Újság* saját táborát is. Másrészt pedig tettelegesséig fajult az ellentét, amikor Kossuth szolgálja egy este megverte a *Nemzeti Újság* segédszerkesztőjét, Hindy Jánost.

„K. L. úr ellenben agitál, elfelejtkezőn arról, hogy már izgatások nélkül is ébren van a nemzet. Ő halad, de cél nélkül, szabadság után sóvárog, de nincs fogalma a szabadsághoz, és nem a közép utakat választja céljainak elérésére” –

írta Nagy Ferdinánd.¹² Rákövetkező év januárjában is Kossuthon köszörüli a nyelvét:

„Ha nyilvánosságot akarunk, czélszerűnek látnám, hogy mind a jó, mind a rossz tettekben nyilvánosak legyünk; mert különben a részlehajlás bélyegzi tetteinket. Egyiknek kis hibáját ne nézzük nagyító üvegen, míg másnak szemszűrő tetteit ujjaink közt vizsgáljuk. Ez az igazság, ez a nyilvánosságnak a jobbik oldalról ösmért jelleme.”¹³

Nemcsak a *Nemzeti Újság*ban megjelent cikkeket vizsgálva, hanem egyéb sajtótörténeti szempontból is érdekes lehet, ha elolvassuk, hogy Nagy Ferdinánd miként vélekedett a jelentős konkurens hírlapokról. A 40-es évek öt legmeghatározóbb lapját értékeli a *Hasznos Multságok* 1842. február 9-i számában, néhány soros terjedelemben. A *Pesti Hírlapot* veszi természetesen előre:

„A vezércikkek már nem a régiak, és kevés fontosságúak, sőt nagyon kitűnik belőlök, hogy nagy megerőltetésbe kerülnek, de nem csak a cikkek, hanem még a cikkek címjeit is ugyan ez bélyegzi. Csak a hatalmas szóár az, mi némi kis fontosságú irányt ad az egésznek.”

A *Világ* című hírlapról is meglehetősen negatívan nyilatkozik:

„A Világ igen jól hasonlítatik egy könnyű fregáthoz, mellyet ügyes kormányzói kényök szerint forgathatják, és a terhes tengeri gályát néha néha tetemesen megrongálja.”

¹¹ Hasznos Multságok 1841. november 10. 90. sz.

¹² Hasznos Multságok 1841. november. 10. 90. sz.

¹³ Hasznos Multságok 1842. január 15. 5. sz.

Ezután a Széchenyi István által indított *Jelenkor* következett:

„A Jelenkorról az a közvélemény, hogy elvében ingadozik, én ugyan meg nem egyezhetek ezen véleményben. [...] Hogy sok jeles írója elpártolt a Jelenkornak, a pesti laphoz, az igaz, de ennek 99 oka van. A 99 okok közül első: az érdek!”

A *Hírnök*, annak ellenére, hogy kormánypárti, konzervatív lap volt, nem tudta meggyőzni Nagy Ferdinándot, hogy kitarthat meggyőződése mellett:

„A *Hírnök* hasonlít az áprilisi időhöz, és a változatosságot nagyon szereti. Ennek elvét ki tudni nem lehet, mert szerkesztője¹⁴, hol ezt, hol amazt védi.”

Végezetül a *Nemzeti Újságról* írt néhány sort:

„A *Nemzeti Újság* felébredt, és az egyházi érdekek tárgyalatását teljes igyekezettel a szerkesztő ígérete szerint elvül tartja. Az egyháziak részéről szép cikkek jelennek meg melléklapjaiban.”

A Kossuth Lajos elleni kirohanásával botrányt kavarázó ügyet azonban sikerült felülmúlnia Nagy Ferdinándnak. Egyik cikkében méltatlannak nevezi Kölcsey Ferencet arra, hogy szobrot állítsanak neki. 1842 májusában jelent meg az írás „Szózat Kölcsey emléke ügyében” címmel:

„Azt kérдем itt, vallyon van é oly nagy ember, ki akár tábori, akár hazafiságban tett híre miatt 4 év alatt szobrot érdemelne? Szóljanak a honfiak elfogultan, valljon mi hát Kölcseynek az a nagy érdeme, mi által őt emlék-szoborral halhatatlanítsuk? Azt mondja a deák: de mortuis aut bene, aut nihil, de mind ezen mondat ellenére is azt mondom, hogy egy megye szolgálatja alatt 20-30 éveket töltött, s kor görbítette hajdú is jobban megérdemli a szobrot. Engedelmet őszinteségemért, de ha végig futom boldogult Kölcseynek tetteit, néhány az ország gyűlésein mondott, de csak némelyek előtt helyes szónoklatain, egy pár kiadott szinte szellemi könyvein és érthetetlen versein kül nem volna egyébért miért a szobor felállítandó.”¹⁵

A cikk végén Nagy Ferdinánd azt javasolja, hogy a Kölcsey emlékalapítványhoz befolyt összeget inkább egy új református főiskolára kellene költeni, ami Kölcsey nevét viselné. Tudni kell azonban százhatvan év távlatából, hogy a kortársak Kölcseyben nem csupán a Himnusz szerzőjét tisztelték, hanem, mint politikusra tekintettek fel rá. Munkásságát úgy értékelték, mint aki radikális elveivel Wes-selényi Miklós és ezáltal közvetve Kossuth Lajos eszméinek alakulására hatott. Az ezt követő felháborodást már nem nézhette tétlenül Kultsár István özvegye sem, aki elbocsátotta Nagy Ferdinándot, és vele együtt Nagy Pált is.

Érdekesége az ügynek, hogy Nagy Pál korábban már jelentetett meg Kölcseyről egy cikket a *Hasznos Mulatságokban*. Akkor egészen más hangnemben írtak a költőről:

¹⁴ A *Hírnök* szerkesztője Orosz József volt, aki korábban az *Országgyűlési Tudósítások* társszerkesztőjeként dolgozott.

¹⁵ *Hasznos Mulatságok* 1842. május 11. 38. sz.

„Ki ne akarná megörökíteni a nevet, mellyhez a legszentebb emberi s polgári erények, a legfényesebb szellemi tulajdonok valának kapcsolva? [...] Kőlcsey tiszta elméje világával, érzelmei szent hevével megszünt emlékeztetni bennünket arra, hogy ha dicsőbbet, mint ő számosat látott is a világ; de lélekemességre hozzá hasonló kevés van a földön.”¹⁶

Ezt követően felhívást tettek közzé, hogy adakozzanak az emberek Kőlcsey „emlékezetének megörökítésére”.

Feltehető, hogy Nagy Pál, mint szerkesztő, nem olvasta Nagy Ferdinánd cikkét, és ez okozta bukásukat. Ugyanis aligha változhat meg a véleménye ennyire egy elhunyt költőről egy év alatt.

Az utolsó *Nemzeti Újság*, amit Nagy Pál szerkesztett 1842. június 4-én jelent meg. Ebben nem esik szó lemondásáról, semmi nem utal a változásra. A *Hasznos Multságok* utolsó száma 1842. december 31-én jelent meg. Több évfolyamot már nem élt meg, mert Nagy Pál utóda megszüntette a melléklapot.

Megújul a lap: Kovacsóczy Mihály

Nagy Pál kényszerű távozása után Kultsár István özvegye – már-már rutinszerűen – új szerkesztő után nézett. Ezúttal azonban egy tehetséges akadémiai tanárra, színikazgatóra, irodalmárra, Kovacsóczy Mihályra esett a választása. Kovacsóczy Kassán kezdte pályafutását, ahol két irodalmi almanachot szerkesztett, *Nefelejts* és *Árpádia* címmel. Ő indította el a *Szemlélő* című folyóiratot.¹⁷ 1841-ben költözött Pestre, ahol lapját továbbra is megjelenteti *Közlemények* címmel. Az is jelzi, hogy Kovacsóczy nem fél az újításoktól, hogy a *Közlemények* a magyar folyóirat-irodalomban elsőként jelenik meg hetente hatszor. 1841 nyarának elején érkezik meg hozzá a felhívás, hogy vegye át a *Nemzeti Újság*ot. Bele is egyezik, és június 8-tól az ő szerkesztése alatt lát napvilágot a hírlap.

A szerkesztése alatt megjelenő első *Nemzeti Újság* címlapján Szerkesztői szózat címmel ismerteti határozott elképzeléseit a lap vezetéséről.

„Lapunk a „Nemzeti Újság” címet viseli homlokán, mi feladatul tűzzük ki magunknak azon valódi tiszta nemzeti szellemet önteni belé, mellyel azt a dicső emlékü Kultsár István szerkeszté.” – kezdi Kovacsóczy Mihály. „Vallás, trón s alkotmány tehát lapunk védelke s vezéricsillaga. [...] E három ellen fondorkodó ármányt és jogtalanságot kérlelhetetlenül üldözendjük, minden esetre meggyőződésből és nem szolgálólelkkel. Elvünk: kormány és alkotmányyszerű izgatás nélküli haladás, vallással és törvénnyel. [...] Mi nem vetjük meg a régit azért, mert régi. Elfogadjuk ellenben az újat, ha az a nemzet és kor érdekeivel megegyeztethető.”¹⁸

¹⁶ Hasznos Multságok 1840. február 5. 11. sz.

¹⁷ DEZSÉNYI Béla: *Nemzeti Újság 1840–1848.* = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1940/41. Bp. 1941. Stephaneum Nyomda, 318.

¹⁸ *Nemzeti Újság* 1842. június 8. 46. sz.

A lap irányelvei tehát nem változtak, továbbra is konzervatív, katolikus érdekeket segítő újság maradt. Minden más azonban változott Kovacsóczynek köszönhetően.

Korszerűbb formát kapott a lap. Ennek egyik lényeges eleme, hogy a vezércikk a melléklapból a főlap élére került. Kis Tükör helyett a Korunk ügyei címet kapta a rovat. Az első, ebben a formában megjelenő vezércikk június 15-én jelent meg. A *Hasznos Mulatságok*at pedig lassan leépíti és az 1843-as évfolyamban már teljesen mellőzi. Újjításai közé tartozott, hogy új beosztást adott a híreknek; rovatokat vezetett be. A magyarországi híreket a Hazai Napló, a külföldieket a Külföldi Napló cím alatt helyezte el. A rovatokon belül is átláthatóvá tette az információkat. Nem ömlesztve közölte a híreket, hanem minden egyes hír első pár szavát vastagon szedve jelentette meg. Egyre ritkábban jelennek meg távoli vidékekről érkező jelentéktelen és több hónapos információk. A külföldi hírek összeállításában előnyt élveztek az Európából érkezők. Látszik az újságon, hogy igyekeztek úgy összeállítani, hogy minél szélesebb körű olvasóközönseget nyerjenek meg. Nem közöltek többé oldalakon át terjedő felsorolásokat a friss kinevezésekről, vagyis Kovacsóczy megválogatta a híreket, nem adott mindent közre, csak azért mert a bécsi udvar és cenzúra azt látta volna szívesebben nyomtatásban.

Közel félévnyi szerkesztői munka után újra olvashatjuk Kovacsóczy Mihály „hitvallását”. Ezúttal egy előfizetési felhívásban írta le a *Nemzeti Újság* eredményeit:

„Vallás, trón és alkotmány vala jelszavunk, midőn a múlt félév végével e lapok t. cz. tulajdonosnéja bennünket ezeknek a szerkesztésével megbízni szíveskedett. Jelszavunk szerint haladtunk, és 4 naponként folyvást melegebben nyilatkozó részvét élénk tanúja, hogy a nemzet életében gyökerező elveket hozánk lapjaink szőnyegére, s így közszavazat, de mind meggyőződésünk által is megerősítve nézeteinkben, ezentúl is rendíthetetlen szilárdsággal csatlakozunk hozzájuk. Nyíltan kimondván, hogy alkotmányunkkal hasonlókorú catholicismus és vallásosság leend az aranyfonál, melly előadásainkból kiragyogland.”¹⁹

Ezen írásban jelenti be a szerkesztő, hogy a *Hasznos Mulatságok*at meg fogja szüntetni, és új rovatokat ígér, amelyek helyettesítik a melléklapot. Kovacsóczy tényleg megerősítve érezhette magát, hogy jól viszi az újságot, mert az előfizetők száma olyan jelentősen gyarapodott, hogy fel kellett rúgni a szokásos féléves előfizetési formát, és meg kellett hirdetni negyedéves előfizetést is.²⁰

Szemben elődjével, Kovacsóczy Mihály állandóan közölte a gabonaárakat, pénzárfolyamot, vízállást és a lottózszámokat. Az olvasóközönseég tehát egy megbízható információforrásra tehetett szert a *Nemzeti Újságra* való előfizetéssel. Az 1843-as évfolyam mind külső megjelenésében, mind tartalmilag teljesen megújult. Kovacsóczy Mihálynak sikerült úgy megszüntetnie a *Hasznos Mulatságok*at, és

¹⁹ Nemzeti Újság 1842. november. 12. 91. sz.

²⁰ Nemzeti Újság 1842. szeptember 3. 71. sz.

áthozni a *Nemzeti Újság* hasábjaira az ottani témákat, hogy az összevonás a lap színvonalát emelte.

Számos új rovattal jelentkezett a szerkesztő az új évfolyamban. A Hazai Naplótól elkülönült az olvasói levelekből válogatott Vidéki levelezések rovat, valamint a Rövid közlések, ahol elemzések és értékelések nem, csak rövid hírek szerepeltek. A Külföldi Napló is kapott egy Rövid közlések alrovatot. Újdonságnak számítottak a Sajtó-ór, a Lapvizsga és a Társalgási Terem rovatok. A Társalgási Teremben kaptak helyet a kulturális hírek: színházi előadásokról, hangversenyekről olvashatott itt az 1840-es évek polgára. Nagy népszerűségnek örvendett az Ikervárosi Hírnök című alrovata, amit Kossuth riportjai mintájára alakítottak ki. A Lapvizsgában szemlézték a hírlapokat, és főleg a vezércikkeket boncolgatták alaposan, valamint reagáltak a felvetett aktuális kérdésekre.

1843 márciusában a *Pesti Hírlap* hasábjain még Kossuth is elismeri, hogy a *Nemzeti Újság*ot sikerült érdekessé tennie Kovacsóczynek.²¹

„Még az olly avatatlan kezek közt lévő lapban is, minő a *Nemzeti Újság*, nem egyszer tűnnek föl teljes figyelmet érdemlő dolgozatok, melyek a napi kérdések tisztábazatalát dicséretesen elősegítik.”²²

Pár nappal az elismerő sorok megjelenése után a *Nemzeti Újság* Lapvizsga című rovatát vezető Déry (Mráz) Mihály élesen támadja a *Pesti Hírlapot*. Kossuth ezt olyannyira rossz néven vette, hogy párbajra hívta Kovacsóczyt, aki, mivel rövidlátó volt, nem vállalta a megmérettetést.

Valószínűleg azért váltott ki ilyen heves érzelmeket Kossuthból a támadás, mert az érzékeny pontján érintette, amit már többen, köztük Széchenyi István is kifogásoltak nála, vagyis, hogy csekély jelentőségű és nem minden részletében ismert tényeket Kossuth nagy határozottsággal és érzelmi színezettel dobott a közvéleménybe.²³

Déry a következőket írta:

„A P. H. szerkesztőjének állítása nem egészen alaptalan; t.i. a mit ő fölhord, legalább a mit eddig fölhordott, nagy részben igazán sült, azaz sült hazugság; ellenben a mit mi fölhordánk, mind sületlen, azaz nyers igazság. Kétkedik tán valaki? Íme a nagy tengerből egy csepp: az egyedül tudós (!) szerkesztő még nem rég (P. H. 226. sz.) olly iszonyú tudatlanságot és publicistai járatlanságot árult el, hogy egyenesen azt állítá, miképp a horvátországi törvényhatóságokra nem vetettek ki külön porták országgyűlésünkön, hanem csak összesen az egész országra.”²⁴

Ezután hosszasan magyarázza, hogy Kossuth miben tévedett. Horvátországban valóban külön vetették ki a portákat.

²¹ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 319.

²² *Pesti Hírlap* 1843. március 12. 229. sz.

²³ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 320.

²⁴ *Nemzeti Újság* 1843. március 15. 21. sz.

Nem csupán ez válhatta ki Kossuth haragját. Ha egyből reagált volna rá, nem valószínű, hogy a *Nemzeti Újságnál* megengedték volna maguknak, hogy a hangnem sértőbbé váljon. Ezt követően „drága hírlapi dictator úrnak” és „valóságos idiótának” nevezik Kossuth Lajost. Ez már sokkal inkább sértő a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének személyére nézve. A párbajra hívás március 19-ét követően történhetett, a *Pesti Hírlapban* Kossuth ekkor védi meg saját álláspontját, és fenyegeti meg Kovacsóczyt a kihívással. Kossuth szóvá teszi, hogy a horvátországi téma tekintetében

„a hazugságróli vádat kétszer, háromszor ismétli meg a rágalmozó. Ha ki tudatlannak mond, arra nincs válaszuk, mert tudományunk gyarlóságát igen elismerjük, de legkevésbé akkor, midőn a szemrehányó maga legvastagabb tudatlanságát árulja el, a mi botorul megrohant állításunk pedig a legvilágosabb országos adatokból van merítve. Egyébiránt illy durva emberekkel vitázni szégyellenénk; de csak be akartuk őket a közönségnek meztelenségükbe mutatni. A mi a „hazug” szót illeti: ez nem csak piszkolódás, hanem egyenesen becsületsértés; mert az ember erkölcsi jellemét támadja meg. A ki illyest mer, annak felelni kellend magáért; vagy ha gyáván anonimítása mögé rejtezik, felelni kellend a szerkesztőnek; de ezen felelősség nem hírlapi hasábkon intéztetik el.”²⁵

A *Nemzeti Újság* ezután figyelmezteti Kossuthot, hogy hiteles adatokkal lássa el az olvasóit, és hiába magyarázkodik, ez alól nincs kibúvó. Felszólítják, hogy „adatok ellenében adatokkal vívjon.”²⁶

A Lapvizsga ezt követően minden számban kritizálja a *Pesti Hírlapot*. Ha Kossuth nem nyújt olyan témát, amibe bele lehetett kötni, akkor ilyesmit írtak: „Pesti Hírlap. Ez alkalommal semmi vezércikk nem közöltetik – s így tollunk néma.”²⁷

Fél év múltával sem enyhült a viszony a két hírlap között. „A P. H. szerkesztőjét újságírói első föllépésétől fogva mindig az önkényes elvűek sorába számítottuk, innen eszmeanarchiáján soha nem csodálkoznánk”²⁸ – írták augusztusban.

Míg ezek a viták és szóváltások folytak a *Nemzeti Újság* népszerűsége – nem csak a viták miatt – fokozatosan nőtt. 1843 második félévétől a heti két példányt megduplázták; ettől kezdve, már minden kedden, szerdán, pénteken és szombaton megjelent a lap. A terjedelem is nőtt: négy oldalról nyolcra. Látszik, hogy a megjelent írások mindegyikét átolvassa Kovacsóczy – lehet, hogy nem akart elődje sorsára jutni. Nagyon sokszor lábjegyzetekkel egészíti ki a cikkeket, néha még a külföldi híreket is, ami Nagy Pál szerkesztése alatt nem volt jellemző. Havonta többször találkozhatunk helyreigazításokkal, ami nem csak ténybeli tévedéseket volt hivatott kijavítani, hanem a helyesírásiakat is. Azt pedig, hogy a vallás, a trón és az alkotmány védelmét tűzte ki célul beköszöntőjében, nem volt egyenlő azzal, hogy szolgálai elfogad minden utasítást. Ezt mutatja, hogy néha a Korunk ügyei,

²⁵ Pesti Hírlap 1843. március 19. 231. sz.

²⁶ Nemzeti Újság 1843. március 22. 23. sz.

²⁷ Nemzeti Újság 1843. március 25. 24. sz.

²⁸ Nemzeti Újság 1843. augusztus 8. 91. sz.

a vezércikk, helyett a következő állt: „czikkünk hatáskörünkön kívül fekvő okonál fogva ezúttal meg nem jelenhetik.”²⁹ Ez pedig egyértelműen a cenzúra nyoma. Feltehetőleg könnyebb dolga volt Kovacsóczynek a cenzúrával, mint a többi szerkesztőnek. Ugyanis néhány cenzor az egyháziak közül került ki, sőt Karácson Mihály a *Nemzeti Újság* munkatársa is volt. Eközben 1843-tól, a 250. számtól ő cenzúrázza a *Pesti Hírlapot*, Kossuth pedig sokszor panaszkodott, hogy Karácson a szövegeket eltorzítja vagy érthetatlenné teszi.³⁰ Ez is biztosan közrejátszott a két újság elhidegülésében.

Az 1844-es évfolyam megint új fejlécezt kapott, ami azonban sokkal fontosabb volt, hogy új betűket is használtak a nyomtatáshoz, ami láthatóan tisztább, olvashatóbb lapot eredményezett. A *Nemzeti Újság* Kovacsóczy Mihály szerkesztése alatt egyre nyitottabbá vált, mind a világ, mind a vetélytársnak számító lapok irányában. A Lapvizsga rovatban egyre többször jelennek meg pozitív kritikák, és már nem csak a *Pesti Hírlapot*, a *Világot* és a *Jelenkort* szemlézték, hanem a *Nemzeti Társalkodót*, a *Regélőt*, az *Életképeket*, a *Századunkat*, a *Honderút* és az *Erdélyi Híradót*.

Ez azonban kölcsönös volt, a *Nemzeti Újság* egyre inkább kiharcolta magának, hogy ne csak szürke lapként gondoljanak rá a kortársak, hanem olyanra, amelyre érdemes odafigyelni, és megérdemli a kritikát, még akkor is ha nem értenek egyet az újság egyházi elkötelezettségével. Kovacsóczy is örült ennek a szellemi pezsgésnek, a lapja hasábjain meg is jelentetett olyan kritikus írásokat, amik a *Nemzeti Újságról* szóltak. Ezeket szinte mondatonként kommentálta lábjegyzetekben. A következő írásban, ami feltehetően egy olvasói levél volt, Kovacsóczy lábjegyzetes megjegyzéseit zárójelben közöljük:

„Mi a politikai pártokat illeti, nem merném állítani, hogy van csak egy is, melly a journalisticában tisztán, határozottan képviselve volna: hanem ha a papi párt, de mellynek valamint jelene már alig van, úgy még kevésbé lehet jövőndője. (Kérem, kérem tisztelt művész úr! Mi éppen a jövőre építünk, pedig: először mert nem lesz ez mindig így, másodsor, mert a túl liberális mámor is eloszlik. Ha pedig csalatkozánk – akkora – akkora – bizonyára nem mi lennénk okai.) A „Nemzeti Újság” mind a mellett is, hogy szép erőket egyesítve újabb kezdése körül. (Alázatos Szolgája!) nem fog megfelelni a célnak, mellyre ezen erőket összegyűjté. (Őn tréfálni méltóztatik! Mi mindennap ellenkezőt tapasztalunk, de tessék meggyőződve lenni, szellemestől, lelkestől rajta leszünk, hogy megfelelhessünk a célnak.) Mint politikai lap, vallásos színével melly minden sorát átlengi, (Ismét bók, ismét bók! Tehát programunkkal megfeleltünk. Helyes! Köszönjük alázatosan.) nem fog soha annyira emelkedni, hogy nevezetes, hatásteljes pártot alakítson. A természet őszől visszamegy ugyan kikeletre, de csak a télen át, így az emberi ész is, ha tavaszát elérte (Ugyan őszben van-e vagy tavaszban az öné?) nyarára siet, s nem hanyatlik vissza a nagy bójtbe, a nélkül, hogy előbb advenjét át ne élje. (Már ez osztán új tan, egészen új tan, mellyért szeretnénk ismeretlen quantitas uram fejét megmosni. De hazánk becsületére hisszük, hogy ez új tantól minden igaz magyar megvetéssel és fölháborodással fog elfordulni. A valás az ész fejlődésének és haladásának a gátja?! Illy állításhoz nagy paroximus kell.

²⁹ *Nemzeti Újság* 1843. március 15. 21. sz.

³⁰ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. 1979. 677.

De higgye el, ha e tanra építenénk, rövid idő múlva számos birodalom romjait látnánk.) Nálunk az ész most kezd fejlődni, (E bókot meg nem köszöni önnek a nemzet, hanem ha a nálunk alatt a szerző úr maga – magát érti, oh akkor teljességgel semmi ellenvetésünk sincs, mert állítását eléggé igazolja e jelen opusa.) s a „Nemzeti Újság” hívei már is vissza akarnák azt riasztani a fagypontra alá. (Ezt talán álmolta ön? Vannak nagy gyermekek, kik nappal is kísérteket látnak. Szinte mint népbarátok, kik 10.000 botban találják a liberalizmus bizonyítványait és a népnevelés leghatalmasb eszközét.) Ez nem megy, s valamint óriásnak hiába nevezgetjük intelligentiánkat, (Már ez rágalom, hiszen ön intelligencia óriás közöttünk él. Vagy nem az volna? Egykor olvasnók: túlzott szerénység, elrejtett kevélység.) úgy való más részről az is, hogy fejlődését s férfiasodását elnyomni sem lesz hatalmában. (Főképp ha olly mécssek lobbannak föl, mint e munkában.)”³¹

Függetlenül a *Nemzeti Újsággal* elért sikereitől Kovacsóczy Mihályt is leváltották. 1844. június 12-én, igaz, hogy a hírlap végén még Kovacsóczy neve szerepel, de az előfizetési felhívást, már közösen Gróf Mailáth Jánossal írták alá. Ezt követően fél évig kettejük neve alatt jelenik meg a lap, de Kovacsóczy hátterbe szorult, segédszerkesztői szintre.

A hanyatlás fél éve: gróf Mailáth János

Gróf Mailáth János fokozatosan dolgozta be magát a *Nemzeti Újsághoz*. Nagyon sok közéleti témával foglalkozó vezércikke – ahogy a korban még nevezték: iránycikke, főcikke – jelent meg a Kovacsóczy szerkesztette lapban. A újság hasábjain nem derül ki, hogy miért, de Mailáthnak sikerült az újság szerkesztését magához ragadnia, korábbi szerkesztőjét pedig maga alá rendeltetnie.

Mailáth 1844. második félévétől veszi át a *Nemzeti Újság* szerkesztését. Megint új fejlécezt kapott a lap, ahonnan már kitörölték a négy éve ott lévő feliratot, miszerint a *Hazai és Külföldi Tudósításokból* alakult át az újság. Innentől fogva megint négy oldalra csökken a lap terjedelme, ami igen komoly visszaesésnek tekinthető. Augusztustól elhagyták a Nagy Pál által alkalmazott magyar hónapmegnevezéseket, tehát augusztust írtak a korábbi Kisasszony hava helyett. Mailáth János, minden bizonnyal irodalomtörténeti ambíciói miatt, elhagyja a sikeres riport- és kulturális rovatokat, és helyette irodalomkritikai rovatot vezetett be, ami mind a négy oldalon keresztül, az oldalak alsó negyedében volt olvasható. A magyarázat, hogy erre miért volt szükség, teljesen megállja a helyét, azonban az olvasók tetszését nem sikerült elnyernie a rovattal:

„Politikai lapjaink számos előfizetővel bírnak; jele, hogy a nemzet él. Tudományos és szépirodalmi folyóirataink tengettenek és tengenek; jele, hogy a közönség nem él. [...] Van azonban német divatlapunk, mely számos előfizetővel kérkedik, pedig belsejében sem élet sem erő, olly kevésbé, mint a közönségben, mely sajátját veszni hagyja, míg idegent pártol. Mi ez? Ez szégyen, ez szomorú! [...] Tegye meg hát

³¹ *Nemzeti Újság* 1844. április. 27. 34. sz.

kötelességét a szépirodalom és a művészet. És tegye meg kötelességét a közönség is. Író s közönség egymást fejlesztik. Mi pedig figyelemmel fogjuk kísérni mindkettőt.”³²

Talán azért nem volt sikeres, amit ő maga is észrevett, vagyis, hogy a kevés számú érdeklődő inkább a német nyelvű kiadványokat vásárolja, és nem érdekli a magyar. Azonban fel kellett volna ismernie, hogy ahhoz, hogy ezt a nemes szándékát keresztülvigye, kevés a *Nemzeti Újság* egyetlen rovata. Ehhez egy önálló folyóirat kellett volna, vagy legalább a régi, népszerű rovatokat, és ezáltal az olvasókat is megtartva kellett volna nekikezdenie ehhez a feladathoz.

Az új rovatban helyet kapott szinte minden, ami irodalommal kapcsolatos. Az ókori szerzőktől kezdve egészen a legújabb tudományos és ismeretterjesztő munkákig. Írtak Fényes Elek által írt Magyarország statisztikájáról és Scitovszky János pécsi püspök tollából származó Szentek életéről is. A rovat az *Élet*, irodalom és művészet címet kapta.

Mailáth János azonban fél év elteltével belátta, hogy a *Nemzeti Újság* vezetésére tett erőfeszítései eredménytelenek voltak, ezért a laptulajdonos özvegyaszony közleményben tudatja az olvasókkal:

„A jövő év kezdetével a „Nemzeti Újság” [...] eddigi szerkesztői a szerkesztéstől önkényt lemondván jövő 1845. évi január hó első napjától kezdve Kisfaludi Liphay Sándor úr vezetése s Várallyai Illucz Oláh János úr (Oliver) szerkesztése mellett [...] fog megjelenni.”³³

A politikus Liphay Sándor

„Liphay Sándor vezetése mellett szerkeszti Illucz Oláh János” – állt a *Nemzeti Újság*ban 1845. január 2-ától egészen 1848 márciusáig. Ez is mutatja, hogy a lap korábbi újságírója, rovatvezetője (Lapszemle) Illucz Oláh János, aki Oliver néven jegyezte cikkeit, most is beosztott maradt. Liphay Sándornak pedig nagyon jól megfelelt a vezetői titulus.

Liphay középneemesi családból származott, tehát nem anyagi érdek fűzte a *Nemzeti Újsághoz*, sőt még pénzbeli áldozatot is vállalt érte.³⁴ Ezt tudván, meg lehet érteni, hogy nem akarta magát nemesként olyan állásba „alacsonyítani”, mint amilyen egy hírlap szerkesztése, ugyanakkor szüksége volt a lapra, hogy kifejtthesse politikai nézeteit.

Liphay Sándor a *Nemzeti Újság* hasábjain 1845. november negyedikén jelentette be, hogy megalakult a konzervatív gondolkodású emberek, a politika iránt érdeklődők társasága, a Közhasznú Gyűlde. A *Nemzeti Újság* szempontjából azért fontos a Gyűlde, mert a tagok közül került ki a törzsközönség, sőt a szerzők is.³⁵

³² *Nemzeti Újság* 1844. július 2. 1. sz.

³³ *Nemzeti Újság* 1844. december 11. 94. sz.

³⁴ *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. 1979. 785.

³⁵ Uo. 786.

A *Nemzeti Újság* volt az egyetlen fórum, ami tájékoztatást adott a nyilvánosság részére a Gyűlde ügyeiről, valamint az egyetlen, ami védelmezte azt. A lap hasábjain, a hirdetések között értesítették a tagokat a tisztújító gyűlésekről.³⁶

Még 1844 decemberében, megkereste Kossuth Lajost, akit „meggyőződésből tisztelt”³⁷, hogy nyílt leveleket írhasson hozzá, amire Kossuthnak lehetősége lenne válaszolni a *Nemzeti Újság* hasábjain. Mindez közel fél évvel az után történt, hogy Kossuth már nem dolgozott a *Pesti Hírlap*nál.³⁸ Azonban elutasító választ kapott a volt szerkesztőtől, ezért egy „ellenzéki barátomnak”³⁹ írta a leveleket. Liphay Sándor hosszú és terjedelmes vezércikkeket írt, sokszor folytatásokban közölte őket. Néha több hónapra megszakított egy gondolatmenetet, hogy belekezdjen egy másikba. Nehezíthette a megértését az is, hogy barokkos körmondatokban fogalmazott. Jó példa erre a következő mondat, amely Kossuth bírálata ellen szól:

„A politikai hír lapok vezetője vagy szerkesztője mindig solidaritásban van arra nézve, mit lapbíráló társa ír vagy mond; mert a lap elve, szelleme s iránya egyneműségének utóérésére szükséges egyetértésben működő bíráló, soha sem állíthat mást, mint egyedül azt, minek állítására kölcsönös elvokon nézetek szerint a szerkesztő-től fel van hatalmazva.”⁴⁰

Ritkán, de előfordul, hogy tömören fejezi ki magát. Így tett, mikor meghatározta a *Nemzeti Újság* irányvonalát:

„A *Nemzeti Újság* aristokratai alapon működő progressív lap leend.”⁴¹

Máshol így fogalmazott:

„A mi politikai zászlónk jelképe tehát a közjog; és jelesül a nemesség politikai állásának vagy – mi mindegy – az arisztokráciának védelme; ennek megvitatása után pedig a specialitások.”⁴²

Liphay Sándor új rovatot vezet be Vegyes újdonságok címmel. Ebben pár mondat érdekességek voltak olvashatóak a világ minden pontjáról, azonban éppen e miatt sokszor rég elavult „újdonságokat” jelentettek meg. Liphay ugyan azzal a mentalitással irányítja a lapot, mint ami megmutatkozott a Kossuth felé való nyitási próbálkozásában is. Többször előfordul, hogy más újságokból vesznek át cikkeket, amikhez lábjegyzetben odaírják, hogy a szerkesztő nem teljesen ért

³⁶ *Nemzeti Újság* 1847. november 2. 584. sz.

³⁷ *Nemzeti Újság* 1845. január 9. 5. sz.

³⁸ 1844. július 2-án jelent meg az utolsó Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap*.

³⁹ *Nemzeti Újság* 1845. január 9. 5. sz.

⁴⁰ *Nemzeti Újság* 1845. február 13. 25. sz.

⁴¹ *Nemzeti Újság* 1845. július 18. 112. sz.

⁴² *Nemzeti Újság* 1845. január. 2. 1. sz.

egyét a tartalmával, de közlik, „mert csak ez úton jöhet az őszinte barátságos kibékülés.”⁴³

A *Nemzeti Újság* egyértelműen kiállt a kormány és az egyház törekvései mellett, aminek az lett az eredménye, hogy 1846 májusában, egy Deák Ferencet támadó cikksorozatot követően, a zalai nemesi kaszinó lemondta az előfizetést. Meg is írták véleményüket a szerkesztőségnek, amit Liphay meg is jelentetett. Az indoklás a következő volt: „aljas személyeskedésekre lealacsonyult hírlapot ápolni bűnnek tartván, annak további járatását megszüntetni határozta [a kaszinó]”⁴⁴. Liphay válasza több oldal terjedelmű volt. Ebből egy részlet:

„[...] de ha a conservativok élnek s bennük erély s becsületes politikai pártszellem lakozik – miről soha csak egy pillanatig sem kételkedék – akkor mi százakra menő példánnyal nyomtatandunk többet. mint ha ezen egy példány az oppositio által illy ostentrativóval vissza nem utasítatik. A *Nemzeti Újságnak* vagy olyanná kell lennie kevés idő múlva, miszerint minden politikai színezet által visszautasíthatatlanul s elmellőzhetetlenül olvassassék; vagy ha nem, akkor az hivatásának s rendeltetésének már meg nem felelt és állása a haza ügyeire nézve tulajdonképpen egy veres filéért sem fog érnei.”⁴⁵

Ezt követően az ország számos városából és vidékéről érkeznek levelek nemesektől és egyházi vezetőktől, amelyben biztosítják a *Nemzeti Újságot*, hogy ők továbbra is elő fognak fizetni, és hogy a zalaiak tette csupán kétségbeesésből származik, ami pedig közeli bukásukat jelenti.⁴⁶ Liphay felbuzdulva támogatottságán, biztosítja az olvasóit, hogy „szilárd, számított, rendezett, abstrahált politikai”⁴⁷ elvéből nem fog engedni.

Liphay Sándor egészsége 1846 folyamán megromlott, olyannyira, hogy megjelentetett felhívásokat, amelyben közli, hogy betegsége miatt ideiglenesen nem tudja ellátni teendőit, de legkésőbb a következő országgyűlés befejeztével végleg abbahagyja lapvezetői tevékenységét. 1846. november 6-án Illucz Oláh János hírül adja, hogy Liphay betegsége miatt félbe maradtak cikksorozatok, de szerencsére kezd felépülni, így az írások is folytatódni fognak.

A következő évben kitűnő kezdeményezéssel állt elő a *Nemzeti Újság*, amit már korábban is meg kellett volna valósítania. Visszapillantás címen, a január 10-én megjelent 417. számtól kezdve országonként végigvette az elmúlt év fontosabb eseményeit és azok hatásait. Az, hogy az ötlet Liphay Sándoré vagy Illucz Oláh Jánosé nem derül ki a lapból, azonban biztos, hogy sikere volt. Hiszen a politika iránt érdeklődők mindig szeretik egységesen, összefoglalva megismerni a világ történéseit. Hiányzik azonban a belpolitikai összefoglalás, amit vagy terjedelmi, vagy cenzori okok miatt mellőztek.

⁴³ *Nemzeti Újság* 1846. február. 26. 238. sz.

⁴⁴ *Nemzeti Újság* 1846. május 26. 288. sz.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Nemzeti Újság* 1846. június 30. 307. sz.

⁴⁷ *Nemzeti Újság* 1846. június 18. 300. sz.

Kíméletlen kritikákkal illetik Kossuthot és Széchenyit is, azonban már nem fajul személyeskedésig a vita, mint a korábbi szerkesztők alatt, hanem szigorúan szakmai síkon maradnak. Így amikor Kossuth Lajos a nemesi adómentességet bírálja, a *Nemzeti Újság* tizennyolc pontban összegzi, hogy a nemesek hol és milyen módon fizetnek adót.⁴⁸

1847 tavaszán Liphay Sándor igen érdekes útját választja gondolatai közlésének. Először is felhívja az olvasók figyelmét, hogy kiújult betegsége miatt átmenetileg teljesen Illucz Oláh Jánosra bízta az újságot. A felhívásban szerepel egy mondat arra vonatkozóan, hogy Illucz adjon közre minden hozzá [t.i. Liphayhoz] címzett olvasói levelet.⁴⁹ Ennek az okát könnyen ki lehet deríteni, mert ettől kezdve rendszeresen jelent meg olvasói levél a lap vezetőjéhez, Liphayhoz címezve. A leveleket „egy conservatív” néven írták alá. A szerző minden bizonynyal maga Liphay Sándor volt. A cikksorozatban részletesen kifejti a konzervatív párt nézeteit és véleményét a közvéleményt érdeklő eseményekről, kérdésekről. Ugyancsak Liphay szerzősége mellett szól az is, hogy csupán néhány héttel „visszavonulása” előtt hívta fel mindenki figyelmét, hogy már alig néhány hónap van hátra az országgyűlésig, ahol a konzervatívoknak kell többségben lenniük.

A leveleknek nagy visszhangjuk volt, hiszen több olyan reagálás is érkezett a szerkesztőségbe, melyekben kétségbe vonták, hogy az „egy conservatív” álnevű szerző valóban konzervatív-e.⁵⁰ Illucz Oláh János válaszol ezekre a vádakra:

„A Nemzeti Újság célja [...] a haza boldogságának előmozdítása; vissza nézve szerkesztősége nem egyszer kinyilatkoztatá, hogy lapjában , minden, bármilly az övétől különböző véleménynek helyt ad, s a mennyiben meggyőződésével ellenkezik, azt meg fogja czáfolni. Sőt maga a lap t. vezetője, journalistikai pályára léptekor különösen fölkért egy ellenzéki capacitást [t.i. Kossuth Lajost] – s lapunkban tért ajánlott neki – a kölcsönös vitatkozásra. Hogy ez nem történt nem a mi hibánk.”⁵¹

Ezt követően elismeri, hogy a nyílt levelek írója cikkeit minden igazítás és szerkesztői jegyzettől mentesen kérte közölni. Ez merőben furcsa kérés, és még furcsább, hogy tiszteletben tarják, ha valóban a szerkesztőségen kívülről érkeztek a levelek. Ugyancsak Liphay Sándor sajátkezségét bizonyítja, hogy védelmébe veszi a levelek íróját, és a leveleket így jellemzi: „ezen közfigyelmet gerjesztő, sokoldalú olvasottságot tüntető s egyszerű de világos, a nagy közönség értelmi tehetségére is ügyesen számított stylumú levelek”.⁵² Fél év alatt összesen tíz ilyen nyílt levél jelent meg.

1847 novemberében Pozsonyban ült össze az országgyűlés. Illucz Oláh János személyesen utazott oda, hogy az olvasók a legfrissebb, és első kézből származó híreket kaphassák. Ezzel a lépéssel elérték azt, hogy a *Nemzeti Újság* szerkesz-

⁴⁸ Nemzeti Újság 1847. február 16. 438. sz.

⁴⁹ Nemzeti Újság 1847. április 22. 476. sz.

⁵⁰ Nemzeti Újság 1847. május 27. 493. sz.

⁵¹ Uo.

⁵² Nemzeti Újság 1847. június 3. 497. sz.

tője lett az országgyűlés egyik leggyorsabb és legolvasottabb tudósítója. A legolvasottabb azért, mert a többi lap, például a *Jelenkor*,⁵³ is átvette – sokszor módosítás nélkül – a cikkeit. Ez azonban jelentős áldozatot kívánt Illuczától. A munkáját nem hagyhatta félbe, ugyanúgy folytatta a szerkesztést, mintha Pesten lett volna. Az újság levelezőit megkérte, hogy ez idő alatt Pozsonyba küldjék neki a leveleiket. Az újság négy–hét nap késéssel jelentette meg a diéta eredményeit. A sikerrel a szerkesztő is tisztában volt, hiszen öt hónappal az országgyűlés megnyitása után, előfizetési felhívásában a következőket írta:

„[...] mindent elkövettünk, miszerint lapunk az országgyűlési tudósításokra nézve sem ezen tudósítások hűségében, sem gyorsaságában semmi hazai lap által meg ne előztessek, és annak jutalmazó érzetében, hogy lapunk ezen érdemét örömmérzettek közt a nagy közönség által méltányoltatva s elismertetve látjuk, szerencsénk van ezennel tudatni”,⁵⁴ hogy elő lehet fizetni a következő negyedévre.

1844-ben a rendek Pozsonyba gyűltek az esedékes diétára. Ez alkalomból az egyházi vezetők is megjelentek teljes létszámukban, amit egyébként nehéz lett volna megszervezni. Ezt a lehetőséget használta ki Kopácsy József hercegprímás, hogy értekezletet hívjon össze, melynek egyik témája a katolikus sajtó pártolása volt. A püspökökből, apátokból, prépostokból és káptalani követekből álló tanácskozás 1844. március 10-én ült össze.⁵⁵ Elhatározták, hogy anyagilag támogatják az amúgy is pénzügyi gondokkal küszködő *Religio és Nevelés* című folyóiratot és a *Nemzeti Újságot*.

A *Nemzeti Újság* feladatává tették, hogy az egyház „védlapja” legyen.⁵⁶ A hercegprímás felszólította a káptalanokat, hogy minden évben fizessenek elő a két támogatott lapra. A *Nemzeti Újság* 1848-ig rendszeres támogatásban részesült. A finanszírozás további sorsáról a következő országgyűlésen akartak dönteni, azonban erre a forradalom miatt már nem került sor.⁵⁷

Az 1844-ben hozott döntés azonban már későn született meg. A *Nemzeti Újság*-nak nem volt ereje az egyházellenes közhangulaton változtatni. A szerkesztők is felelőssé tehetők ez ügyben. Mailáth János cikkei teljesen hatástalanok maradtak, Liphay Sándor pedig ritkán foglalkozott egyházpolitikai kérdésekkel. Inkább a lap munkatársaira bízta ezt a feladatot. A *Nemzeti Újság* megszűnésével a magyar katolicizmus hosszú időre visszaszorult a napi sajtó területéről. Sokáig nem is kísérelték meg olyan komoly konfrontációs területen, mint a sajtó, hogy szembeszálljanak a népszerű egyháztól elforduló irányzatokkal.

⁵³ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 342.

⁵⁴ *Nemzeti Újság* 1848. március 9. 656. sz.

⁵⁵ DEZSÉNYI Béla: *A magyar katolikus sajtó.* = Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 1942–43. Bp. 1943. Stephaneum Nyomda, 206.

⁵⁶ DEZSÉNYI Béla: *i. m.* 1941. 346.

⁵⁷ Uo. 352.

A Nemzeti Újság és a forradalom

1848 márciusának elején az újság röviden beszámol az Európa szerte fellángoló forradalmakról, azonban a szokott tárgyilagos hangon teszi mindezt, nem érezni az írások hangulatán, hogy Magyarországon is szükség lenne hasonló fordulatra. Részletesen beszámolnak a külföldi hírek rovatban a francia köztársaság kikiáltásáról,⁵⁸ a bécsi, március 13-i események azonban teljesen kimaradtak a tudósításokból. Ezen azonban nem lehet csodálkozni, ha figyelembe vesszük a lap megjelenésének időpontjait. A március 14-i számban még korai lett volna beszámolót várni, amikor – mint láthattuk – Pozsonyból is több napos késéssel érkeztek a legfrissebb hírek. A következő szám március 16-án jelent meg, akkor pedig ki törődött már az osztrák forradalommal...

A *Nemzeti Újság* magának tudhatja azt a megtisztelő történelmi tettet, hogy a hírlapok közül elsőként számolt be a március 15-i eseményekről, először közölte a „Nemzeti Dal”-t és a „Tizenkét Pont”-ot. Minden bizonnyal a szerencse is közrejátszott, hogy pont a forradalom másnapján jelent meg az újság, és ezért tudtak gyorsak lenni. Gondolhatjuk, hogy mindez csupán politikai opportunizmus, Liphayék feladták eddigi elveiket és lelkesítő írásaikat addigi ellenfeleik szolgálatába állították. Ha így volt, akkor is nagyra kell értékelnünk amit tettek, hiszen nehéz lehetett belátni, hogy amiért eddig harcoltak füstté vált. Ha valaki legalább egy kicsit is nemzeti érzelmű volt, márpedig Liphay többször tanújelét adta ennek, akkor nem valószínű, hogy ki tudta vonni magát abból a forradalmi lelkesedésből, ami március 15-én megtöltötte a magyar főváros utcáit.

Tehát másnap utcára került a *Nemzeti Újság*. Vezércikkében a következő állt, amelynek cikornyás fogalmazási stílusából könnyen ráismerhetünk Liphay tollára:

„Az erények megelőzve még az eszmék sebességét villanyos ütésekben ülik diadalukat, a diadalt: mellynek magvát az ész örök igazsága düstermő földbe – az emberiség szívébe – hintette el. [...] Nagy napot ülünk, a magyar história napjainak legdicsebbikét. A sajtó ma esti 7 óra óta szabad. Ennek utolsó vértanúja Stancsics Mihály az egyeneslelkű népbarát s alkotmányszerető honfi édes övéinek esengő körében feleli a bilincseket, mellyekben a kormányok, a censura szükségének százados előítéleteitől nyomatva a szellemet fogva tarták.”

Egy nagylelkű nemzethez illő oly dicső mint méltóságos mérséklettel vitt mozgalomnak voltunk ma szívből résztvevő tanúi Budapesten.”⁵⁹

Ezt követően szerepelt a „Tizenkét Pont” és a „Nemzeti Dal”, lezárásképpen pedig a következő: „Éljen a haza! Éljen a király! Éljen annak hovaelőbb felelős kormánya! Éljen az országgyűlésnek egy testté egy lélekké egybeforrott hazafisága!”⁶⁰

⁵⁸ *Nemzeti Újság* 1848. március 10. 657. sz.

⁵⁹ *Nemzeti Újság* 1848. március 16. 660. sz.

⁶⁰ Uo.

A március 17-i számban részletesen beszámoltak a 15-i eseményekről. Mellékletként közreadták Kossuth Lajos egy beszédét, valamint a horvát nemzet kívánalmait. Nem is fér bele más hír a lapba, mint a forradalom. Áprilisban pedig az újonnan megválasztott első felelős magyar kormányról szóló írások teszik ki a cikkek túlnyomó részét. A hírek olyan mennyiségben és gyorsasággal áramlottak, hogy kénytelenek voltak különszámot megjelentetni április 8-án.

A *Nemzeti Újság* népszerűsége hirtelen megnőtt, ami egyrészt a hiteles országgyűlési tudósításoknak, másrészt pedig a forradalom támogatásának volt köszönhető. Pozsonyból eközben visszatért Illucz Oláh János, aki fiatalabb volt és haladőbb eszméket vallott, mint Liphay Sándor. Szinte teljesen kicserélődött az újságíró-gárda, zömében fiatalokkal töltötte fel a szerkesztőséget Illucz Oláh János. 1848. április 2-től kezdve Liphay már nem lapvezér. „Szerkesztik: Liphay Sándor és Illucz Oláh János” állt a *Nemzeti Újság*ban. Ez azonban csak átmenti időszak volt. Április 26-tól Illucz Oláh János mint egyedüli felelős szerkesztő jelenik meg. Az ügy előzménye, hogy Liphayt meggyanúsították a *Nemzeti Újság* hasábjain – ez is mutatja, hogy kicsúszott a kezéből az irányítás –, hogy a régi kormánytól hivatalt akart elfogadni. Liphay cáfolja mindezt, és lemond a szerkesztői posztról:

„Egészségbeli állapotom s más viszonyoknál fogva a hírlapszerkesztési pályáról lelépve a tisztelt olvasóktól e minéműségemben búcsúozom. [...] Én soha sem részestültem a volt kormány bármely csekély javadalmaiban és hivatalát, mellyel megkínáltattam függetlenségem fönntartásának hazafi érzetében el nem fogadtam.”⁶¹

Liphay leköszönő cikke után Illucz Oláh János is elköszönt a szerkesztőtársától, írásában azonban nem is túlságosan burkoltan bevallotta, hogy Liphayval sokszor nem értett egyet: Azon idő

„mellyet t. apai barátommal a magán életben volt szerencsém eltölteni, életem legkedvesebb visszaemlékezései közé fog tartozni... [...] S habár politikai véleményem, már csak koregyéniségemnél fogva is néhány vonallal túl fog hatni azon korlátokon, mellyeket kegyed meggyőződése, mint non plus ultra-kat jelölt ki; lelkes személyisége iránt tisztelem soha nem fog csökkenni... S egyéni véleményének az általam kezelt lapbani nyilvánítását bár mikor is, nemcsak, hogy szívesen fogadandom, sőt egyenesen mint a magán életben köztünk meg nem szakadt barátság jelét – ki is kérem.”⁶²

Ilyen udvarias formulákkal búcsúztatták el Liphay Sándort, aki több, mint két éven keresztül vezette a *Nemzeti Újságot*. Illucz Oláh János és új csapata azonban nem sokáig tartotta meg az újságot eredeti formájában. Májustól szinte teljesen új lapként *Nemzeti* címen jelent meg. Ezzel lezárul a *Nemzeti Újság* több, mint hét éves története, és vele együtt megszűnt az a konzervatív hírlap, amely elsőként vállalta fel az egyházi érdekek képviseletét.

⁶¹ *Nemzeti Újság* 1848. április 26. 689. sz.

⁶² Uo.

ATTILA BALÁZS

Le 'Nemzeti Újság' (Journal National) et ses rédacteurs

'Nemzeti Újság' était le premier journal dans l'histoire de la presse hongroise à assumer ouvertement la représentation des intérêts de l'Église catholique. De plus, dans une époque, l'Ere des Réformes où l'Église catholique représentait un des symboles de l'obscurantisme.

Le journal inauguré en 1840 paraissait pendant 8 ans, et s'est assuré une place décisive dans les milieux de la presse du conservatisme politique. En 1840, la parution de 'Nemzeti Újság' n'a pas été sans antécédents, en fait le journal 'Hazai és Külföldi Tudósítások' (Chroniques du pays et de l'étranger), fondé en 1806 par István Kultsár avait reçu un nouveau titre. La vie et les tendances du journal évidemment étaient beaucoup déterminées par les caractéristiques autant humaines que professionnelles des rédacteurs en chef. Pendant ses 8 ans 5 rédacteurs en chef se sont changés dans la direction du journal. Tous avaient des idées différentes à propos du devoir du journal, toutefois jamais auqu'un d'entre eux n'a mis en question le devoir de la représentation des intérêts de l'Église catholique. Certains avaient voulu se faire adversaire digne de 'Pesti Hírlap' de Lajos Kossuth, d'autres voulaient plutôt représenter leurs ambitions littéraires, d'autres encore voyaient dans le journal la possibilité de la réalisation des buts politiques.

Dans l'étude nous présentons l'histoire d'un journal de l'Ere des Réformes à travers l'activité de ses rédacteurs, à l'aide de nombreuses citations prises de 'Nemzeti Újság', qui peuvent servir de contributions intéressantes non seulement à l'histoire du journal, mais aussi à l'histoire entière de la presse de l'Ere des Réformes. Tout particulièrement faut-il évoquer le rôle de 'Nemzeti Újság', joué aux jours du 15 mars 1848, car il était le premier à donner un compte-rendu le 16 mars, des événements de Pest. Ses nouvelles ont été retransmises par beaucoup d'autres organes. Le 'Nemzeti Újság' s'est radicalisé par le cours des événements de la révolution, et depuis le mois de mai 1848, avec une nouvelle rédaction, il change son nom à 'Nemzeti' (National).

RÓZSA MÁRIA
Magyarország a Grenzboten című folyóiratban
(1849–1880). II.*

Könyvismertetések

A következőkben olyan könyvismertetésekkel foglalkozunk, amelyek magyar témájú művekről jelentek meg. Az ismertetések többségét a közelmúlt, 1848/49 történelmi jelentőségű eseményei tevőleges résztvevőinek, szemtanúinak visszaemlékezései alkotják, amelyek még az 50-es évek elejéig jelentek meg, és kerültek ismertetésre a *Grenzboten*-ben. Egy „Neue Schriften über Ungarn” [Új írások Magyarországról] című cikkben több kortörténeti művet recenzeáltak.⁶⁸ Már a bevezető mondat Magyarország iránti szimpátiáról tanúskodik:

„Magyarország utolsó két évének története, a magyar korona és a magyar nemzet megsemmisítése, egy a legérdekesebb és legtanulságosabb momentumokkal teli korszak, egy király jósága, ami által egy ezeréves birodalom szétporlik, és egy ezeréves alkotmány semmisül meg, készlet hercegeket és népeket gondolkodásra; egy ékesszóló agitátor erőszakja, aki szavával 200.000 harcost küld harctérre, lelkesítő jelenség; a nemzet és legnemesebbjeinek harca jogaikért a szó- és hűségsgeszegés ellen, az önkény és katonaság ellen, a vég után mártírtörténetekké és nemzeti legendákká váltak; egy ilyen lovagias nemzet fellobbanása és kialakása az ókor fennkölt tetteire emlékeztet.”

A *Grenzboten* eddig megjelent Magyarországgal kapcsolatos írásairól, amelyek magyar szerzőtől származnak, azt írják, hogy romantikus díszei ellenére a legjobbabbak, amelyek mind ez ideig megjelentek, bennük van a magyar föld színe és íze, és igazak. Az első ismertettett mű *Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte* [Kossuth Lajos és Magyarország legújabb története] Arthur Freytől, amely „újságlapok összeollózása, ismeret, ízlés, képzettség nélkül” – véli a névtelen recenzens, majd azt írja, hogy sem a közreműködő magyar, sem az osztrák írók nem ismerik sem az országot, sem népét, hiába keresi az ember a könyvben Kossuth működésének bemutatását, továbbá teljesen hibás, hogy pl. Görgeyt francia uniformisban ábrázolják. A „német szennyirodalom egy másik műve” *Geschichte der ungarischen Revolution* [A magyar forradalom története] Julian Chownitztól. Julian Chownitz (tkp. Chowanetz báró) (1814–1888) 1839-ben Pesten megjelen-

* A tanulmány I. része megjelent: MKsz 2006. 1. sz. 32–50.

⁶⁸ *Neue Schriften über Ungarn*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester, Bd. 1. 31–37.

tette a *Pesther Charivari* című lapot, amelyet a harmadik füzet után betiltottak, 1848-ban csatlakozott a magyar forradalomhoz, és annak leverése után Németországba szökött.⁶⁹ Chownitz tevékenységének bemutatása után az ismertető megjegyzi, hogy „az egész, 10 fejezetből álló füzetben semmi sem bír jelentőséggel, sem a tények csoportosítása, sem az őket mozgató kezek.” A *Die magyarische Revolution* [A magyar forradalom] című mű ismeretlen szerzőjéről, aki minden bizonnyal kormányközeli körökből származik – azt feltételezi a recenziós, hogy Szilágyi Sándorral azonos –, majd azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy Haynau megszállása alatt a magyar forradalom történetét megírni merész vállalkozás, a szerző az osztrák lapok adataihoz tartja magát, szidja a lázadókat, és aláhúzza a császári csapatok bátorságát. Szilágyi valóban megjelentetett 1850-ben Pesten *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben* címen egy munkát, de munkásságának ismeretében mondhatjuk, hogy ő nem lehetett egy ilyen magyarelles mű szerzője. Grimmában látott napvilágot Batthyány Lajos gróf életrajza – egy újsághírekből összeszerkesztett füzet. A szerző, „bizonyos Schütte úr nem ismeri Magyarországot, nem tud semmit Magyarország legújabb kori történelméről, nem ismeri egyetlen szószólóját, egyetlen élenjáró vezetőjét”, de azt közölte, hogy voltak magyar munkatársai (pl. Szarvady Frigyes, a „párizsi magyar követség titkára” [helyesen a forradalom alatt Párizsban dolgozó hírlapíró, R. M. megj.], továbbá Pulszky Ferenc), ezt azonban a recenziós kétségbe vonja: „Talán Schütte úr mégis kapott valami átutazó magyartól elegendő anyagot, és aztán jól ismert fantáziájával csinos anekdotává dekorálta ki”. Az utolsó mű *Ungarns gutes Recht* [Magyarország joga], amellyel kapcsolatban a recenziós kifejti véleményét, hogy ezt a művet maga Pulszky írta, vagy közreműködött benne. A valóságban Somssich Pál (1811–1888), főrendiházi tag, konzervatív képviselő magyarul megjelent művéről van itt szó: *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Somssich a szabadságharcban nem vett részt, de az osztrákok oldalára sem állt. Ebben a munkájában kifejtette, mik az ország jogai és a hatalom tévedései, később csatlakozott Deák Ferenc politikájához. Az ismertető véleménye a munkáról alapvetően pozitív, azt gondolja, a magyar jobban ír, mint Magyarország német történetírói. „A magyarok szenvedélyes nyelvén ábrázolja a magyarok szenvedéseit a Habsburgok alatt 1527-től 1809-ig”, ezt röviden össze is foglalja, bár stílusát „hazafias exaltáltság jellemzi.”

Valószínűleg azonos a szerzője a következő könyvismertetéseknek a „Schriften über Ungarn. Aus Wien” sorozatban az előzőekével, ugyanis igazolja korábbi véleményét, hogy Szarvady Schüttének Batthyányról szóló könyvében valóban nem dolgozott.⁷⁰ Az első ismertetett munka *Die letzten Tage der magyarischen Revolution. Enthüllungen der Ereignisse in Ungarn und Siebenbürgen seit dem 1. Juli 1849* [A magyar forradalom napjai 1849. július 1. után] Szilágyi Sándortól, amit németre és lefordítottak. Szilágyi Sándor (1827–1899), történetíró, szer-

⁶⁹ Chownitzhoz lásd még: S. LENGYEL Márta, S.: *Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán*. Bp. 1985.

⁷⁰ *Schriften über Ungarn*. [Könyvism.] = Grenzboten 1850. I. Semester. Bd. I. 262–268.

kesztő, a szabadságharc idején a *Pesti Hírlap* és az *Életképek* munkatársa, később a szabadságharccal foglalkozó több művét betiltották. „A szerző magyar, és nem tagadja le szimpátiáit, de nincs vakon a tények ellen, és arra törekszik, hogy mindent hitelesen tudjon bizonyítani.” – így a recenzens. Füzetekben, rossz térképekkel jelent meg Meißenben *Ungarn, seine Geschichte, seine Nationalitäten, seine parlamentarische Entwicklung, sein Kampf etc.* [Magyarország, története, nemzetiségei, parlamenti fejlődése, harca stb.] egy magyar tiszttól. Ezt a művet úgy ítéli meg az ismertető, hogy a szerző a magyar viszonyokkal némileg tisztában van, de ő magyar pártembernek tartja. A könyv szerzője szerint a Metternich-rendszer 1848. március 3-án, Kossuth alsóházi beszéde után dőlt meg. A recenzens véleménye az, hogy a szerző csak a külső jelenségeket ábrázolja, a belső okokat nem tárja fel. Részletesebben beszél a *Die letzten zwei Jahre Ungarns. Chronologisches Tagebuch der magyarischen Revolution* [Magyarország két utolsó éve. A magyar forradalom időrendi naplója] (Wien 1850) című műről, amelynek szerzője Johann Janotych von Adlerstein, és részleteket is közöl belőle. Véleménye egyáltalán nem hízelgő, a munkát „az aljasság és romlottság, a tudatlanság és gonoszság, a besűgás és a spiclikedés terméké”-nek tartja, és az a véleménye, hogy ilyen pamfletek, csak „a megszállás mocsarában nőhetnek.” Hamisításával, amelyeket a recenzens részletesen elemez, nem kívánunk most foglalkozni, csak egy Kossuth-tal kapcsolatos példát emelünk ki, amelyben kifejti, hogy Kossuth neve szlovák név, tulajdonképpen „Kohut”, továbbá Kossuth tanulmányai alatti kilengéseiről (kártyajáték, ivás, gáláns kalandok, még lopás is) szóló eszmefuttatásait. Ugyanettől az Adlersteintől származnak a *Federzeichnungen. Eine Reihe von socialen und politischen Zuständen in Ungarn vor und während der Revolutionszeit* [Tollrajzok. A forradalom előtti és alatti társadalmi és politikai viszonyok Magyarországon] (Berlin 1850)⁷¹ című mű, amelyet külön cikkben ismertettek. Adlerstein elmondja ebben a könyvében, hogyan jött Magyarországra, és milyen viszonyokat talált ott. Megismerhetjük a magyarországi teljes demoralizációt, a magyar parasztot szerinte „határtalan lajhárszerű lustaság jellemzi, testének elhanyagolása, piszkos ruha, rendtelenség a lakásában.” „Az utak borzalmas állapota további bizonyítéka az értelmetlenül és ötletlenül élő magyarok durva természeti állapotának, de függetlenségi szellemükhöz, bárgyú, velük született előítéleteikhez, beképzeltségükhöz, macacosságukhoz, közönyösségükhöz társul az iszákosság terhe, amely a magyar félembert teljesen állattá alacsonyítja.” A magyar vidéki nemességről sem jobb a véleménye: „henyelés, könnyelműség, megfontolatlanság, határtalan rendtelenség, büszkeség, uralomvágy, arisztokratizmus és a szépnem iránti szerelemben a kitartás hiánya jellemzik őket.” A táncban, a csárdásban „bárgyú önteltséget, felfuvalkodottságot, minden idegen gyűlöletét és civilizálatlanságot” fedez fel. A továbbiakban a forradalomról nyilatkozik ugyanilyen hangnemben, az egészet a legalacsonyabb rendű demoralizációnak, a dinasztia kigúnyolásának tartja, leírja, milyen szerepet játszott ő a forradalom legyőzésében. A recenzens néhány, Adlerstein életéből vett részletet fűz hozzá, Adlerstein Prá-

⁷¹ *Schriften über Ungarn.* [Könyvism.] = Grenzboten 1850. I. Semester, Bd. I. 344–349.

gában született, ügyvéd apja a katonai pályán keresztül kívánta megnevelni, aztán gyakornok, hivatali írnok lett, de mindenhol elbocsátották, a 30-as években Magyarországra jött, és zenetanár lett. 1848-ban rövid ideig szerkesztette Pesten a *Morgenröthe* című folyóiratot. Végül a recenzens megjegyzi, hogy ez az ember írja a bécsi katonai hatalom égisze alatt Magyarország történetét, egy ilyen ember piszkol be egy nemzetet, amelyet megbékéltetni és megnyerni akarnak. Az utolsó mondat lakonikusan ennyi: „A megszállással kezdődött el a szennyirodalom.”

A kor sajtójában gyakran recenzeáltak egy könyvet, amely a *Grenzboten*ben is ismertetésre került: Pulszky Teréz (1819–1866) visszaemlékezéseiről van szó, amely németül *Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame* [Egy magyar hölgy naplójából] (Lipscse, 1850) címen jelent meg.⁷² Pulszky Ferenc, aki húsz évesen lett képviselő, 1848-ban az első felelős magyar minisztérium tagja, a szabadságharc leverése után emigrációba kényszerült. A recenzens megemlíti, hogy Pulszkynek ismeretei mélyebbek voltak, mint az a kor nőnevelésétől elvárható volt, és hogy ő nem vett közvetlenül részt az 1848/49-es eseményekben, valamint, hogy a londoni társaság kitüntető figyelemben részesítette, miközben Bécsben gyalázták és szidták. Végül leszögezi, a memoár megismertetésével célja az volt, hogy bebizonyítsa, hogy Pulszky Teréz tiszta személyiség volt.

A liberálisok számára iránymutató, sokat ismertetett, sokat idézett mű volt *Centralisation und Decentralisation in Oestreich* [Ausztria centralizációja és decentralizációja], Victor Franz Freiherr von Andrian-Werburg 1850-ben Bécsben anonim megjelent munkája.⁷³ Az osztrák politikus és publicista, aki 1848-ban a német előparlament tagja, a Paulskirche [a frankfurti Paulskirche volt 1848-ban az országgyűlés színhelye, R. M. megj.] képviselője volt, az egész neoabszolutizmust elutasította, a Bécsből irányított központi hatalom mellett az önálló koronaországokban egyes nemzetek helytartók által vezetett rendi alapokon álló belső öngazgatásának volt híve. A *Grenzboten* recenzense megemlíti, hogy az írás egyetlen államférfi nézeteit tükrözi, ugyanakkor egy politikai pártét is, amelynek programja Andrian-Werburg könyve alapján készült. Megemlíti még, hogy hasonló irányultságú osztrák lapok a *Presse* és a *Wanderer*, és Ausztria számára eljövendő jobb idők jeleként üdvözli Eötvös majdnem ugyanekkor megjelent könyvét *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten* [A nemzetiségek egyenjogúsításáról]. A recenzens a lap feladatának tekinti, hogy ezt a programértékű művet energikusan és folyamatosan képviselje. Ausztria Németországhoz való viszonyáról azt írja Andrian, hogy egy német uniónak és Ausztriának szabad szövetségesként kellene egymás mellett állniuk, és hogy a német unió erőteljes konszolidálódásától függ Ausztria gyógyulása is. Az 1815-ös államjogi szövetség helyére népjogi szövetségnek kellene lépnie Németországgal. Ausztriának az áll érdekében, hogy Németország egységesen és erősen konszolidálódjék. *Aus Ungarn* [Magyar-

⁷² *Frau Therese von Pulszky*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. I. Semester. Bd. 1. 398–400.

⁷³ *Centralisation und Decentralisation in Oestreich*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. I. Semester. Bd. 2. 225–229.

országból] címen jelent meg Max Schlesinger könyve 1850-ben Berlinben. Ebből a műből közölt a *Grenzboten* az elmúlt évben többször fejezeteket „Zur neuesten Geschichte Ungarns” [Magyarország legújabb történelméhez] címen.⁷⁴ A könyvet a következőképpen ítélik meg:

„Mindenesetre azok közül a művek közül, amelyek eddig Magyarországról megjelentek, Schlesingeré a legérdekesebb, mind irányultságát, mind stílusát és formáját, valamint az ítéletet tekintve, amelyet a szerző a nagy eseményekről alkotott. A könyv azt a feladatot tűzi céljául, hogy a magyar harcot és annak hőseit, de mindenekelőtt azt a nemzeti talajt, amelyből ezek kinőttek, jellemezze és arra törekszik, hogy ábrázolásán, tartalmán keresztül nagy körben hasson, lenyűgözzön és meggyőzzön. [...] A szerző nagy művészettel tud egyes momentumokat vagy állapotokat élően és drámaian bemutatni, és ahol szükséges, rövid vonásokkal rajzol meg személyeket vagy eseményeket.”

Végezetül közlésre kerül a műből a világosi fegyverletételt és annak előzményeit bemutató rész. *Ungarns Gegenwart* [Magyarország jelene] – ezen a címen jelent meg az ókonzervatív párt vezetőjének [Zsedényi Pálnak, R. M. megj.] röpirata, amelyet éppolyan fontosnak tartanak, mint Andrian-Werburg művét. A magyar ókonzervatív politikus úgy látja, hogy ha Ausztria Magyarországon kormányozni akarna, ezt csak a nemzeti párt segítségével tehetné, hiszen egyedül ezzel áll kapcsolatban. De ennek feltételei a magyar királyság, annak integritásának, függetlenségének helyreállítása, legalább az Andrian programja által megszabott határok között.⁷⁵ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich* [A nemzetiségek egyenjogúságáról Ausztriában] címen jelent meg Pesten 1850-ben Eötvös József könyve, amelyet már ismertettek korábban a lapban. A recenzens úgy véli, hogy szerzője minden bizonnyal magyar, talán Eötvös. Az ismertett könyv szerzője azt igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzeti törekvések feloldhatatlan ellentétben állnak a szabadság alapelveivel, s következetes véghezvitelük esetén minden létező államot feloszlatnának, így az egyenjogúság elve Ausztriában is az alkotmányos elvvel összeegyeztethetetlen, és abszolútizmushoz vezetne. A lojális osztrák megszokta, hogy a nemzetiségeket és az államot ellentétként kezelje. Az osztrák Monarchia feladata hármas: 1. erős, egységes állam alapítása, 2. A Monarchia nemzeti, történelmi jogokon alapuló igényeinek összhangba hozatala az egység igényével, 3. Az egyes nemzetek nyelvi különbözőségén alapuló igényeinek összhangba hozatala az egyes részek történelmi jogának elvével és a Monarchia egységének követelményeivel.⁷⁶

1851-ben a „Schriften über Ungarn” [Írások Magyarországról] címen ismertették Wilhelmine Beck bárónő *Memoiren einer Dame* [Egy hölgy visszaemlékezései] című könyvét. Az állítólagos bárónő angolul és németül tette közzé visszaemlékezéseit. A recenzens rámutat, hogy a könyvben egész oldalak vannak átvéve

⁷⁴ SCHLESINGER, Max: *Aus Ungarn*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester. Bd. 2. 151–156.

⁷⁵ *Ungarns Gegenwart*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1850. 1. Semester, Bd. 2. 338–341.

⁷⁶ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich*. = *Grenzboten* 1850. 2. Semester. Bd. 1. 101–104.

J. G. Horn *Arthur Görgey* című júliusban, Lipcsében megjelent könyvéből. A hölgy Kossuth bizalmas barátnőjének és ügynökének adta ki magát, aki hazájának tett ilyen minőségében nagy szolgálatokat. Londonban Pulszkyt próbálta megzsarolni. Végülis leleplezték, és kiderült, hogy valóban magyar, de minden irodalmi képzettség nélküli egyszerű származású nő volt.⁷⁷ A következő ismertetett mű Ph. Korn (azaz Korn Fülöp Antal) *Neueste Chronik der Magyaren* [A magyarok legújabb krónikája] című műve volt, amely 1851–52-ben jelent meg Hamburgban és New Yorkban. A szerző magáról elmondja, hogy antikvárius és könyvkereskedő Pozsonyban, a forradalom alatt a német légióban volt százados, majd Törökországba emigrált, és ott gyűjtötte könyve számára az anyagot. *Die ungarischen Flüchtlinge in der Türkei* [A magyar menekültek Törökországban] ez volt a címe Imrefi [azaz Vahot Imre] könyvének, amit a Vasfi néven publikáló Eisler Mór fordított németre, egészített ki és fejezett be. A mű magyarul 1850-ben jelent meg Pesten, németül Lipcsében 1851-ben. Eisler Mór orvos volt eredetileg, majd hírlapíró, 1849-ben az *Opposition* című lap szerkesztője, a szabadságharc levereése után Prágába, majd Lipcsébe költözött, és itt a *Grenzboten* munkatársa volt. Az *Ungarn im Vormärz* [Magyarország a reformkorban] (Leipzig 1851) a neves statisztikus, Fényes Elek munkája, Magyarország statisztikai leírását adja.⁷⁸

Bár a következő írás nem a visszaemlékezések műfajába tartozik, mégis feltétlenül meg kívánjuk említeni. Ez Mészáros Lázár altábornagy és 1848-as honvédelmi miniszter pályájának és tevékenységének részletes ismertetése.⁷⁹ Kossuth, Görgey és Bem mellett a forradalmi korszak legérdekesebb egyéniségeinek egyikéként mutatják be. Arról is szó van, hogy Mészáros a sereg nemzetivé tételét (egyenruha, vezénylés nyelve) egy későbbi, nyugodtabb időben gondolta megvalósíthatónak, mert jelenleg csak nagy zavart keltene, ha a vezénylés nyelve magyar lenne, mert a magyar seregben sok külföldi tiszt szolgál, akik Magyarország ügyével szimpatizálnak, de nem tudnak magyarul. Az írás szerzője megvizsgálja azokat az okokat, amelyek Mészáros lemondásához vezettek. Pályája mellett bemutatja beszédfordulatait, külsejét, barátságát Dembińskivel, akivel együtt vett részt csatákban, és akivel együtt ment száműzetésbe. Végül Sárosi Gyula fiatal költő Mészárosról szóló versét közli. A vers Sárosinak Kossuth biztatására írt verses krónikájából, a *Ponyvára került Arany Trombitából* származik, amely 1848 nyarán jelent meg Vas Gereben lapjában, a *Nép barátjában*, amelyben szerkesztőtársaként Arany János neve is fel volt tüntetve. A versrészlet a „Harmadik lehelet” címet viselő fejezet az első magyar felelős magyar miniszterekről szóló részből való. Hogy a fordítás kitől származik, nem tudjuk.

A „Schriften über Ungarn” [Írások Magyarországról] sorozat, amelyben a közelmúltról megjelent könyveket ismertettek, továbbra is folytatódott.⁸⁰ Az első ismer-

⁷⁷ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien, 1856. Bd. 1. 214–216.

⁷⁸ Grenzboten 1851. 1. Semester. Bd. 2. 474–479.

⁷⁹ Lázár Mészáros. = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 3. 5–14.

⁸⁰ *Schriften aus und über Ungarn*. [Könyvism.] = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 3. 153–156.

te tett mű F. R. Mainz *Ungarns politische Charaktere* [Magyarország politikuskai] volt, amelyben a magyar politikusok közül a konzervatív Zsedényit, Dessewffy Emilt és Széchenyi Istvánt emelték ki. Egy másik nagyon fontos, más német nyelvű lapokban is ismertetett könyv volt Görgey Artúr 1852-ben a maga védelmére íródott *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849* [Életem és tevékenységem Magyarországon az 1848, 1849-es években] című munkája.⁸¹ „Minden munka közül, amely eddig a magyar háborúról megjelent, valószínűleg ez a legjelentősebb” – kezdi a recenzius ismertetését. A szövegben nyoma sincs költői kiszínezésnek, éppen ezért autentikus. Nagyon érdekesen mutatja be Görgey Kossuthhoz való viszonyát. Görgey írásából világossá válik, hogy tudatában volt a magyar sereg elégtelen manőverező képességének. Vele ellentétben Kossuthot idealizmus jellemezte, amely minden pillanatban készen állt arra, hogy semmibe vegye az anyagi feltételeket, Görgey vele szemben egy energikus természet hideg, dacos göggyével lépett fel, amely nem lelkesedett az ügy egésze iránt, hanem annak egyes részleteire korlátozódott, és minden mást, ami azt érintette, gúnyjal és iróniával kezelte. Görgey majdnem minden parancsnokló tábornokkal összeütközésbe került. A recenzius teljesen felmenti Görgeyt az árulás vádjá alól.

„Már rögtön az oroszok bejövetele után tisztában volt vele, hogy Magyarország ügye elveszett, egyetlen célja annyi volt csupán [...], hogy a nemzet becsületét megmentse. [...] Amikor a fegyverletétel bekövetkezett, már mindenki elismerte, hogy lehetetlen tovább tartani magukat az ellenséggel szemben. Sajat döntő hibájaként elismeri Buda bevételét egy olyan időben, amikor az osztrák seregeket kellett volna megsemmisíteni.”

A 60-as években is jelentek meg még könyvismertetések a forradalomról és a szabadságharcról. Például *Der Winterfeldzug des Revolutionskriegs in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Von einem österreichischen Veteranen* [A szabadságharc erdélyi téli hadjárata 1848-ban és 1849-ben. Egy osztrák veterántól]. „A könyv hézagpótló” – írja az ismeretlen recenzius – „a szerző jó császári érzelmű, de emiatt nem szenvedett az ábrázolás objektivitása csorbát.”⁸² Ugyanitt ismertetik egy cs. kir. törvényszéki bíró *Acht Jahre Amtsleben in Ungarn* [Nyolc év hivatalnoki élete Magyarországon] című 1861-ben megjelent művét. „Egy császári hivatalnok panaszai, aki 1852-től egészen minden császári hivatalnok elűzéséig segített Magyarországon az ausztriai német hivatását, az ausztriai egységállam helyreállítását betölteni.” Rossz állapotokat, káoszt talált ott, és 1860-ban az egész, fáradságosan felépített épület teljes egészében összeomlott. *Ungarns gutes Recht* [Magyarország joga] röviden még egyszer ismertetésre került.⁸³ Az ismertető a következőket foglalja össze objektív hangvételben:” Nagy

⁸¹ GÖRGEI, Arthur: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. [Könyvism.] = Grenzboten 1852. 1. Semester. Bd. 2. 241–245.

⁸² *Literatur*. [Könyvism.] = Grenzboten 1861. 2. Semester. Bd. 3. 79–80.

⁸³ *Ungarns gutes Recht*. [Könyvism.] = Grenzboten 1861. 1. Semester. Bd. 1. 438.

szimpátiát táplálunk a magyar ügy iránt, amely a szabadság ügyével általában több pontban összefügg, de azt a kívánságot szeretnénk kifejezésre juttatni, hogy a magyarok ne veszítsék el vezérlő csillagukat. Ami nemrégén a megyékben történt, több buzgalmat, mint egészséges emberi észet árul el”. Somssich Pál konzervatív politikus röpirata az ún. Bach-féle provizóriumra, Magyarország közigazgatásának centralizálására utal. [R. M. megj.] Horváth Mihály *Kurzgefasste Geschichte Ungarns* [Magyarország rövid története] a magyar Heckenast Gusztáv fordításában jelent meg Pesten, szintén röviden ismertetésre kerül.⁸⁴ Az ismertető azt kifogásolja, hogy a szerző csak a nagy akciók felsorolását adja, de a kultúrtörténeti területet szinte egyáltalán nem érinti. Általában a hazafias magyar álláspontján áll, különösen ami az 1848-as forradalom tárgyalásánál tűnik szembe.

Die Krisis in Oestreich [Az ausztriai krízis] címen jelent meg részletes ismertetés O. Bernhard *Zur Einigung Oestreichs* [Ausztia egyesítéséhez] című könyvéről.⁸⁵ Ez a könyv az 1861-es februári alkotmány indirekt kritikáját tartalmazza. Az 1861. február 26-án kiadott uralkodói pátenus egy csapásra megsemmisítette az 50-es évek második felében elindult enyhülési folyamatot. A könyv szerzője azon a véleményen van, hogy Ausztia alkotmányossá tétele csak Magyarországgal való dualizmus alapján lehetséges. A német–szláv örökös tartomány politikai uniója Magyarországgal csak a korona és a mindkét oldali országos képviselői alkotmány- és szerződés szerinti megegyezése útján jöhet létre. Továbbá szükséges a februári alkotmány és Magyarország 1848-as törvényeinek megfelelő revíziója. Ausztriának ki kell lépnie az eddigi német államszövetségből – véli –, és ehelyett Ausztia és Németország között népjogi szövetséget kell kötni. Ez a könyv sok új gondolatot tartalmaz, amit eddig senki nem mert kimondani. Továbbá kifejti, hogy a dualizmus Ausztia összállami fejlődésének egyetlen történelmileg tartható és államjogilag érvényes alapja. Azzal is érvel még a dualizmus érdekében, hogy az életképes nemzeti elemek, amelyek a birodalom fennmaradását biztosították, a német és a magyar voltak.

„A magyar vezette és döntötte el mindig is az ország történetét, a magyar nemesség vívta meg az alkotmányozási harcokat és ma is mint mindig a nemzeti szabadságalkotás oldalán áll.”

A szerző a többi nemzetet kevésbé fejlettnak tartja.

„A magyarok azonban, akik néptörzsként Európában teljesen elszigetelten, idegen nemzetektől körülvéve állnak, csakis és kizárólag egy olyan történelmileg megindokolt népszövetségben, mint amelyet Ausztia kínál nekik, tudják kiemelkedő és döntő szerepüket érvényesíteni.”

⁸⁴ HORVÁTH, Michael: *Kurzgefasste Geschichte Ungarns*. [Könyvism.] = Grenzboten 1863. 2. Semester. Bd. 4. 477.

⁸⁵ FRIEDMANN, Bernhard O.: *Zur Einigung Oestreichs*. [Könyvism.] = Grenzboten 1866. 1. Semester. Bd. 1. 321–336.

A jövőről a következőképpen vélekedik:

„A dualizmus Ausztriában ma a történelmi jog és a politikai szükségszerűség ügye, de önmagában véve nem államforma. Amint a történelmi jogot elismerik, és Magyarország összmonarchián belüli önálló fejlődésének veszélyei alkotmányos kezeség révén elhárulnak, nem kell a dualizmus fennmaradásának szükségességét továbbra is bizonyítani, és az örökös tartomány politikai uniója Magyarországgal lassanként ugyanúgy a belső fejlődés törvényes útján a közös birodalmi képviselthez és az alkotmányos élet egységes alakításához fog vezetni, mint Nagy Britanniában. „A birodalom német-szláv fele revíziójának szintén Magyarország 1848-as törvényeinek alapján kell végbemennie, vagyis a történelmi jogfolytonosság és a nemzeti föderáció alapján. „Ausztria németei [...] rá kell hogy jöjjenek, hogy nemzetüket és politikai helyzetüket nem fogják kívülről megvédeni, és azt nem lehet egy külső szövetséggel megerősíteni. Éppen a többi nemzetiséggel szemben, amelyek sajátos nemzeti követeléseiket készítik folyamatosan elő, kell, hogy elismerjék nemzeti együtartozásukat, és ezt egyesülve nyilvánítsák.”

Ausztriának Németországhoz való viszonyával kapcsolatban még egyszer hangsúlyozza, hogy az eddigi szövetségi jogi viszony helyére két teljesen önálló, egységes és zárt állam tisztán népjogi viszonyának kell lépnie. A recenzens megjegyzi, hogy a lap álláspontja a német autonomistáéval teljesen azonos. Németország közvetítő szerepéről ezt gondolja:

„Ha a magyarokat el lehetne mozdítani a merev jogi állásponttól, amit a többség jelenleg képvisel, akkor kétségen kívül a német autonomistáknak jutna az a feladat, hogy a magyarokkal való megegyezést alkotmányos úton véghezvigyék.”

Az új könyvek között ismertetik Görgey Artúr *Briefe ohne Adresse* című munkáját.⁸⁶ *Gazdátlan levelek* címen 1867-ben jelent meg először magyarul, majd ugyanebben az évben németül Lipcsében. A *Grenzboten* ismét Görgey oldalán foglal állást:

„A német sajtó becsületbeli kötelessége, hogy minden adódó lehetőséget kihasználjon annak az örültségnek a legyőzésére, hogy az összes borzalomért, amit Haynau a legyőzött magyar hazafiak ellen elkövetett, a felelősséget arra az emberre halmazza, akinek az a szerencsétlensége adódott, hogy 1849 augusztusában elvesztett ügy élén állt.”

A recenzens úgy véli, hogy a fegyverletétel az oroszok és nem az osztrákok előtt, hazafias jogosultsággal bír. Görgey *Mein Leben und Wirken...* című könyvéből is világos, hogy Görgey Kossuthtal teljes egyetértésben cselekedett.

A 70-es években Otto Kaemmeltől származik több Magyarországot érintő írás, így Franz v. Löher *Die Magyaren und andere Ungarn* [A magyarok és más magyarországiak] című könyvének ismertetése, amely 1874-ben jelent meg. Kaemmel azt gondolja, hogy a jelenlegi krízis, amely a balközép vezetőjét, Tisza Kálmánt miniszterelnökké emelte (1875), az európai közönség pillantását újra Magyarországra irányította. Csodálkozását fejezi ki, hogy

⁸⁶ *Briefe ohne Adresse von Arthur Görgey*. [Könyvism.] = *Grenzboten* 1867. 2. Semester. Bd. 1. 57.

„ez a minden segélyforrással megáldott ország, amelyben egy olyan nemesség kormányoz majdnem teljesen önállóan, amely szereti, ha az angolokhoz hasonlítják, mégis a gazdasági romlás szélére tudott kerülni.”

Franz von Löher, a bajor királyi levéltár igazgatója és a müncheni egyetem professzora, 1871 nyarán felkereste és beutazta Magyarország egyes részeit. A szerző, akinek szavahihetőségéről a recensens meg van győződve, úgy gondolja, hogy önálló Magyarország csak egy fél évezrednél kevéssel tovább létezett, Szent Istvántól kezdve az 1526-os mohácsi vereséig. Magyarországon számos nemzetiség él együtt, ezek között a magyarok egybefüggő tömegben az ország közepén. Valódi értelemben vett nagyváros csak kevés van, Debrecen sem más, mint egy nagy falu.

„Magyarország egyetlen nagyobb városa, amelynek európai külseje van Pest-Buda, [természetesen az erdélyi, Kárpátok-beli és a nyugatmagyarországi városoktól eltekintve]. De Pest-Budának, „ennek a magyarok által istenített városnak a lakossága is nagyrészt német vagy zsidó, inkább németül mint magyarul beszélnek itt.”

Az ún. népjellemről Löher a 19. század első felében Európa-szerte elterjedt kliéséket ismétli, az olyan jó tulajdonságok mint tetterő, bátorság, szenvedélyes hazafiság mellett nem hagyja említetlenül a rosszakat, mint a kitartás hiánya, békétlenség, semmittevés, más nemzetiségek megértésére való képtelenség sem. A magyart félázsiai népnek nevezi, amely nyelvvel is idegenül, sőt keletiesen áll Európa indogermán nyelvcsaládján belül. Bemutatja más, Magyarország területén élő népek szokásait és kulturáját, különös tekintettel a németekére, akik a valódi kultúrát terjesztik. A magyar nem valódi kultúrnemzet, hanem parasztokból és nemesekből álló nép, polgársága nem létezik. A magyarok az 1868-as nyelvtörvényen keresztül elnyomják a többi nemzetiséget, magyar az igazgatás, az oktatás nyelve még ott is, ahol más nemzetiség van többségben.

„Nyolc évvel a kiegyezés után, amely idő alatt a magyar nemesség kormányzott egyedül, Magyarország reménytelenebbül áll, mint valaha. 'Gögje miatt fog nemzetem elbukni', mondta Széchenyi. Mindeddig a magyarok mindent megtettek, hogy igaza legyen.”

Ezzel a pesszimista mondattal ér véget az ismertetés.⁸⁷

Deák Ferenc halálának első évfordulója alkalmából jelent meg Csengery Antal Deákról szóló beszédének ismertetése, amely Heinrich Gusztáv fordításában látott 1877-ben Lipcsében napvilágot. Csengery az Akadémia elnöke és Deák régi barátja volt, beszédét, amely magyarul is megjelent, 1877-ben az Akadémia emlékülésén tartotta. Deák érdemeiről nem szükséges beszélni – így az ismeretlen recensens, a könyv stílusáról azt jegyzi meg, hogy a szó végig inkább a retorikáé, mint a hidegen mérlegelő és objektív történetíráé.⁸⁸

⁸⁷ KAEMMEL, Otto: *Ungarische Zustände*. = Grenzboten 1875. 2. Semester. Bd. 1. 55–72.

⁸⁸ Franz Deák von Anton Csengery. *Autorisirte deutsche Uebersetzung von Gustav Heinrich*. [Könyvism.] = Grenzboten 1877. 1. Semester. Bd. 2. 160.

A Hunfalvy Pál szerkesztette, 1877-től megjelenő *Literarische Berichte aus Ungarn* című folyóiratról még ugyanabban az évben írtak a *Grenzboten*ben, és részleteket is közöltek belőle. Hunfalvy foglalkozott lapjában az oktatási rendszer, a kultúra (múzeumok, könyvtárak) és a 19. századi magyar tudomány fejlődésével.⁸⁹

Magyar irodalom

Bár a *Grenzboten* alcíme „Zeitschrift für Politik und Literatur” [Politikai és irodalmi folyóirat] volt, később ehhez jött még a „Kunst” [Művészet] szó is, a ’48 utáni időszakban végig a politika dominál, amelyet nagy, esszézerű cikkekben kommentáltak, ismertettek. Egy helyen Neuber is megjegyzi, hogy a magyar irodalom 1848 előtt alig szerepelt a lapban. (Lásd a tanulmány I. részében a 2. jegyzetet.) Ez a tendencia folytatódik a század második felében is. A *Grenzboten* kritikai referáló lapként ritkán közölt szépirodalmat, magyar szövegeket még kevésbé, mégis néhány esetet szeretnénk megemlíteni.

1850-ben jelent meg egy rövid ismertetés a „Schlachtfelderblüthen aus Ungarn” [Szó szerinti fordításban: Csataéri virágok Magyarországról].⁹⁰ A legtöbb novella, a kedvelt magyar író Sajóttól származik, írja az ismeretlen recenzens, és ezeket élénknek és szemléletesnek tartja. Sajó egyébként Jókai álneve volt. A novellák is egyetlen kivétellel tőle származnak. A kevés alkalomhoz, amelynek során magyar verseket közölt a *Grenzboten*, tartozik az a Petőfi-strófa, amely német fordításban a „Zigeuner und Musikbanden in Ungarn” [Cigányok és muzsikusbándák Magyarországon] című cikkbe beleszöve jelent meg.⁹¹ A strófa az 1844-ben keletkezett „Szerelem, szerelem” című vers második versszakára. A német fordítás „O Liebe, Liebe” címen Kertbeny-től származik, és 1849-ben Frankfurtban jelent meg *Gedichte von Alexander Petőfi* című fordítás-kötetében. A következő ismertezett mű Vahot Imre *Losonczy Phönix* címmel szerkesztett kötet volt, amely a legjobb magyar írók, többek között Jókai, Nagy Ignác, Vasváry Pál és Obernyik Károly egy-egy elbeszélését, Arany és Garay János verseit, valamint Vörösmarty drámatörredékét tartalmazta, és amelyet Vahot az oroszok által 1849-ben elpusztított város megsegítésére adott ki. Végezetül megjegyzi, hogy a verseken a cenzúrától való félelem érződik, a kötet ártatlan tartalma ellenére két hónapig feküdt a rendőrségen, míg a megkapta az engedélyt a szétküldéshez.⁹²

Vasfitól, azaz Eisler Mórtól összefoglaló cikk látott napvilágot „Deutsche Uebersetzungen ungarischer Poesien” [Magyar versek német fordításai] címen.⁹³ Az

⁸⁹ *Schule, Kunst und Wissenschaft in Ungarn.* = *Grenzboten* 1877. 1. Semester. Bd. 2. 414–425.

⁹⁰ *Grenzboten* 1850. 2. Semester. Bd. 2. 877. [Jókai 1848/49-es Csataképeiről van szó]

⁹¹ *Zigeuner und Musikbanden in Ungarn.* = *Grenzboten* 1851. 1. Semester. Bd. 2. 374–386. A Petőfi-strófa. 381–382.

⁹² *Grenzboten* 1851. 2. Semester. Bd. 3. 56–57.

⁹³ *Grenzboten* 1851. 2. Semester. Bd. 4. 154–157.

összes, megjelent német fordításkötetet sorban tárgyalja és értékeli, Majláth János *Magyarische Gedichte* (1825) kötetétől kezdve, és erről megjegyzi

„az érdemdús gróf fordításaiban mindkét nyelv alapos ismeretéről és kivételes szorgalomról tesz tanúbizonyságot. Csak a mágnásnak kevés az objektivitása, és bár általában hüen fordít, mégis sok helyütt a saját gondolatmenetének érvényesítése vehető észre.”

Röviden megemlíti még Himfy szerelmes dalait, valamint Gaál György *Ungarische Sagen und Märchen* [Magyar mondák és mesék] című kötetét. 1840-ben jelent meg *Pannonien, Blumenlese aus ungarischen Dichtern* [Pannónia. Szemelvények magyar költőktől] címen egy kötet Lipcsében, amely Gustav Steinacker műfordításait tartalmazta. „Fordításai hüek, de szárazak és gyakran hiányzik belőlük a nemzeti szín” – írja Vasfi. Az első Petőfi-fordítók közé tartozott Dux Adolf, akinek *Auserwählte [!] Gedichte von Petőfi* című kötetét (Wien 1846) szintén ismertették.

„Nemcsak az az érdeme, hogy Magyarország legnépszerűbb költőjét elsőként vezeti be Németországba, hanem a válogatást, a fordítás hűségét és a német nyelv prózai kezelését tekintve is minden fordítás közül előnyt élvez. [...] Azonban Dux úr olyan irodalmár, akit műkedvelőnek neveznek, és bár szorgalmasan és tehetségesen, de minden melegség és magasabb elhivatottság nélkül dolgozik, amely bizonyos írói vállalkozásokhoz szükséges. Petőfi-fordításához írt tapintatlan és ízléstelen előszava ezt még jobban érezteti.”

Végül Vasfi megjegyzi, hogy a Petőfi-fordítások elégtelensége általában abból ered, hogy a fordítók nem Németországban tanultak.

„Általánosságban ezekhez a fordításokhoz a stílus jellegtelensége tapad, amely minden osztrák írónál megnyilvánul, akik műveltségüket hazai tanintézetekben szerezték és nem jutottak az északi Németországgal közvetlen kapcsolatba.”

Csak Gorgusz (sic!), helyesen Greguss Ágost, aki Jenában és Halléban tanult, elégt ki e tekintetben. Ő jelentette meg az *Ungarische Volkslieder* [Magyar népdalok] című kis kötetet 1846-ban Lipcsében, ezt a válogatást a cikk szerzője jól sikerültnek tartja. 1848-ban jelent meg Biharitól (tkp. Terczki) [Ilyen nevű szerzőtől ilyen kötetet nem sikerült találnunk] szintén *Ungarische Volkslieder* címen egy kis kötet, amelyben „némely dolog mesterien sikerült”, „más helyeken nagyon tompa és közönséges” – így Vasfi. 1850-től kezdve van a magyar irodalomnak egy észak-német fordítója, G. Stier. *Sechsendreißig ungarische Lieder und Gedichte* [Harminchat magyar dal és vers] címen Halleban adta ki fordításait.

„Ő is – mint Dux – az eredeti versmértékében fordított és meséi (Berlin 1851) olyan szépek és hüek, hogy neki ebben a tekintetben nincs szüksége az idegennel szembeni elnézésre.”

Most érkezik Vasfi egy olyan fordítóhoz, akit valóban a legproblematisabb Petőfi-fordítónak lehet nevezni, vagyis Karl Maria Kertbenyhez. Vasfi elismeri, hogy Kertbeny a legtöbbet tette Petőfi Németországba való bevezetéséért, Kert-

beny tanulmányainak rövid ismertetése után azonban közli, hogy annak csak kevés tudás állt rendelkezésére, mivel „anyanyelvén, a németen és annak is osztrák, bécsi tájszólásán kívül, semmilyen más nyelvet, a magyart is csak kevésbé értette.” 1849-ben jelent meg fordításkötete *Gedichte von Alexander Petöfi* magyarázó jegyzetekkel és egy kis szótárral, „azonban irodalmi teljesítményeinek értékéről sajnos nem beszélhetünk ilyen dicsérőleg.” Ezekből a szavakból világos lesz számunkra, hogy Kertbeny hiányosságaival már a kortársak is tisztában voltak. Végül hozzáteszi még, hogy Kertbeny áldozataihoz még az alapos tanulás áldozatát is meghozhatná. A *Literatur* [Irodalom] rovatban Kertbeny *Album hundert ungarischer Dichter* [Száz magyar költő albuma] című kötetét ismertették.⁹⁴ Elismerőleg méltatják Kertbeny a magyar irodalomnak az európaiba való bevezetésére irányuló tevékenységét, de azt a tanácsot adják neki, hogy inkább elbeszélő költemények fordításának szentelje magát, amelyek ebben a kötetben is jobban sikerültek neki. Szigorúbban kellene ezen kívül válogatnia is. Hiányolják még, hogy a forma visszaadásában a szükséges hűséget nem mindig éri el. Talán jobb lenne neki – így a recenzens – ha egy német költővel dolgozna együtt, aki a tulajdonképpeni fordítást csinálná, és a magyar költemény értelmét, hanglejtését és hangulatát tökéletessé tenné, és magának csak az ítéletet tartaná meg, hogy a hangulatot sikerült-e jól eltalálni.

A következő mű tulajdonképpen nem tartozik a szépirodalomhoz, de a magyar történelem egy regeszerű epizódjáról van szó, az 1846-ban Lipcsében *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin* [Helene Kottaner asszony emlékirataiból] címen megjelent könyvről. Helene Kottaner (Sopron, 1400 körül – Bécs, 1470 után) Erzsébet királyné, Luxemburgi Zsigmond német-római császár lányának társalkodónője volt, aki ellopta úrnője fia, a később V. László számára Visegrádból a koronát, hogy a fiút megkoronázhassák. A *Grenzboten* ismeretlen szerzője azt írja a királynéről „sorsa az volt, hogy Magyarországot gyengeségbe és zűrzavarba vigye”. A folyóiratban elmondták a lopás történetét, és egy részletet közöltek a könyvből, valamint az olvasó megtudhatta, hogy Kottaner asszony visszaemlékezésének kéziratát Bécsben az udvari könyvtárban őrzik.⁹⁵

Julian Schmidt tollából jelent meg Kertbeny *Dichtungen von Alexander Petöfi* [Petöfi Sándor versei] című fordításkötetének ismertetése.⁹⁶ Bevezetésül azt jegyzi meg Schmidt, hogy Magyarország az 1848/49-es vereségek ellenére erős és jogos önérzetre tett szert, és ez alatt az idő alatt olyan költészet virágzott fel itt, amely teljesen nemzeti és mégis egyszerre az általános kultúra elemeivel annyira telített, hogy bátran felvehetné a versenyt a fejlettebb nemzetekéével. Kertbeny évek óta azt a feladatot tűzte ki maga elé életcélul,

„hogy népének költészetét Németországban megismertesse, bár saját bevállása szerint sem a szükséges nyelvi képzettséggel, sem költői tehetséggel nem bír. [...] Vannak

⁹⁴ *Grenzboten* 1854. 1. Semester, Bd. 1. 40.

⁹⁵ *Bilder aus der deutschen Vergangenheit.* = *Grenzboten* 1856. 2. Semester. Bd. 4. 7–23.

⁹⁶ [SCHMIDT, Julian] J. S.: *Magyarische Poesie.* = *Grenzboten* 1857. 2. Semester. Bd. 4. 177–183.

ebben a gyűjteményben egyes dalok, amelyek a fordító nagy fejlődését mutatják, de a többség végtelenül sok kívánnivalót hagy maga után. [...] Ha Kertbeny úr idejének egy részét, amelyet a propagandára fordít, a német nyelvten komoly tanulmányozására és klasszikusainkra fordítana, jó céljait jobban szolgálná. [...] Kertbeny úr megérdemli köszönetünket, mert megismertetett egy költővel, aki nemcsak a hazai, hanem az európai irodalomban is maradandó helyet fog elfoglalni. Ezekben a dalokban az érzelem ereje és melege, képek tömege, és ami számunkra a legfontosabb, erőteljes egészség van, hogy gyakran kísértésbe esünk, hogy irigyeljük a magyart. A kiadó egy hosszadalmas történeti ismertetésben hasonlította [Petőfit] össze – amit saját érdekében el kellett volna inkább hagynia – a külföld különböző költőivel, pl. Bérangerrel, Heinével, sőt még Byronnal is.”

Ez után közöl néhány verset anélkül, hogy a címüket megadná. Schmidt szerint mindegyik vers egy-egy példa, az egyik az igazi magyart mutatja be (Rég veri már a magyart a teremtő...), a másik a költő vidám életfelfogására példa (Orbán) (a németben Herr Daseként szerepel a rím kedvéért), a harmadik egy Petőfire jellemző tájleírás (A hevesi rónán című versből egy részlet), a negyedik „A hold elégiája” című vers. Erre az írásra az jellemző, hogy a német kritikus a nem mindig jól sikerült fordítások ellenére állandóan különbséget tud tenni a költő és a fordító között, és tisztában van Petőfi világirodalmi jelentőségével. A cikk végén még röviden elmondja Petőfi halálának körülményeit, és megjegyzi, hogy fiatalon halt meg.

A *Grenzboten*ben megjelent magyar irodalmi vonatkozású írások nagy részét gyengeségük ellenére Kertbeny fordításai teszik ki. Kertbeny korábban elmarasztalt propaganda tevékenysége mégsem maradt eredmény nélkül, Petőfi és a saját nevét a német nyelvterületen valóban ismertté tette. A „Literatur” rovatban, amelyben csak rövid ismertetések jelentek meg, hozták *Alexander Petőfi's erzählende Dichtungen* [Petőfi Sándor elbeszélő költeményei]-nek ismertetését, Tündéralom (Zauberbrunn) János vitéz (Held János), Bolond Istók (Wek der Narr), amelyek Kertbeny fordításában jelentek meg Münchenben 1860-ban.⁹⁷ Petőfit ismét méltóképpen említik:

„A magyar költő igazi politikai természetét Németországban is méltán dicsérik; korunk legtöbb romantikusa közül ő tud a legjobban valódi alakokat teremteni, és nézetei nem pusztán határozottak, hanem gazdagok.”

A fordítóra egy szót sem vesztegetnek.

Az utolsó Magyarországra vonatkozó rövid írás – újra egy könyvismertetés – a „Vermischte Literatur” [Vegyes irodalom] rovatban jelent meg.⁹⁸ Petőfi verseinek Theodor Opitz-féle Pesten, 1864-ben megjelent fordításairól van szó. A recenziens a fordítót kritizálja, mert – véleménye szerint – nem eléggé járatos a német versszerkezetben, van, ami sikerült, más, és éppen az, ami az eredetiben rövid ritmusokban gördül, a jóhangzás hijján van, és a mondatok elnagyoltak. A másik

⁹⁷ Grenzboten 1860. 2. Semester. Bd. 3. 200.

⁹⁸ Grenzboten 1864. 2. Semester. Bd. 4. 399.

könyv, amit a Petőfi-könyvvel együtt ismertetnek, a német nyelvterületen kevésbé ismert Arany János kötet, amely Ludwig Korodi (1834–1901, a brassói Honterus gimnázium igazgatójának) fordításában jelent meg 1863-ban Brassóban. A fordításról magáról annyit tudhatunk meg, hogy a versek folyékonyak és különösen a humorosak „csinosak”. Végül a valóban legeslegutolsó írás, amit a magyar irodalmi eseményekről a *Grenzboten*ben találtunk, Toldy Ferenc *Geschichte der ungarischen Dichtung* [A magyar költészet története] című munkájának ismertetése.⁹⁹

A könyv 1863-ban jelent meg Pesten Steinacker Gusztáv fordításában. Az ismerető megjegyzi, hogy az Akadémia pályázatai, a Kisfaludy Társaság támogatása sokban hozzájárultak, hogy több új mű született a magyar kultúrtörténet különböző területein. Ezek sorába illeszkedik Toldy munkája is. Érdemként emeli ki a recenzens, hogy Toldy nem pusztán felsorolja írók, művek nevét, hanem követi és felmutatja az irodalom és a „nemzet más életmegnyilvánulásait”. „Munkája azonban pusztá vázlat” – véli, továbbá kárhóztatja, hogy csak a 18. század végéig megy. Az irodalmi könyvismertetések eltűnése a későbbiekben talán Schmidtnek a szerkesztőségből való kilépésével függ össze. Vannak adatok arról, hogy az 50-es években Kertbeny is dolgozott a *Grenzboten* számára. Híres magyarokról írt állítólag életrajzokat, amelyeket azonban nem találtunk a lapban.

A *Grenzboten* 1849 és 1880 közötti szakaszában folyamatosan tudósított mind a magyar politikai, mind a magyar kulturális élet eseményeiről. A magyar szabadságharcra kapcsolatban a polgári-nemzeti liberális Freytag-Schmidt szerkesztőpáros elismerte jogosságát, de az európai egyensúly és ezen belül Németország érdekében állónak a Monarchia fennmaradását, Ausztria egységének megőrzését tartotta. Többször leszögezték Magyarország fontosságát, vezető szerepét a Monarchián belül, a legyőzött Magyarországgal való bánásmódot elítélték, többször leszögezték, az országot inkább megbékíteni kellene. Világosan látták viszont a magyarok nemzetiségi politikájának hibáit. A kiegyezést üdvözik a *Grenzboten*ben, bár a reformokat nem tartják befejezettnek. A három császár szövetsége létrejöttével kapcsolatban méltatták Andrássy szerepét, ugyanakkor természetesen Bismarcknak tulajdonították a kezdeményezést.

Az 1848/49-es magyar események értékeléséhez szervesen illeszkedik a gazdag memoár-irodalom ismertetése, ami a *Grenzboten*nek mint kritikai-referáló lapnak egyik legfőbb feladata volt. Itt külön ki kell emelnünk, hogy a szerkesztőség jó érzékkel élesen elválasztotta a „szennyirodalmat”, vagyis a magyarokról szándékosan valótlanúságot terjesztő, hiteltelen szerzők értéktelen munkáit, amelyeket határozottan elítélték, a szemtanúk forrásértékű visszaemlékezéseitől. Meg kívánjuk jegyezni, hogy Görgeyvel kapcsolatban mindig objektivitásra, a közvéleményben való rehabilitálására törekedtek, hibáit ismerve sem hártották rá a felelősséget a szabadságharc elbukása miatt. A kor olyan fontos, iránymutató műveiről mint Andrian-Werburg *Centralisation und Decentralisation in Oestreichjéről*, vagy a magyar szerzők közül Eötvös *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oestreich* című művén vagy Pulszky Teréz *Aus dem Tagebuche einer ungarischen*

⁹⁹ Grenzboten 1864. 2. Semester. Bd. 4. 80.

Dame című visszaemlékezésein kívül írtak olyan konzervatív röpiratokról mint Somssich *Ungarns gutes Rechtjéről* és Zsedényi *Ungarns Gegenwartjáról* is.

A magyar szépirodalmi vonatkozású írások egyértelműen Petőfi és fordítója Kertbeny Károly németországbeli népszerűségéről, „egyeduralkodásáról” tanúskodnak.

MÁRIA RÓZSA

Ungarn in der Zeitschrift *Grenzbote*n (1849–1880). I–II.

Die Redaktion der 1841 gegründeten *Grenzbote*n übernahmen 1848 Gustav Freytag und Julian Schmidt. Die Zeitschrift blieb für Jahrzehnte das sehr einflußreiche Organ des bürgerlich-nationalen, norddeutschen Liberalismus. Eine Wende in der politischen Richtlinie des Wochenblattes brachte 1871 Hans Blum, der die *Grenzbote*n zum Sprachorgan von Bismarcks Politik machte.

Während der von uns untersuchten Jahre wurde im Blatt über die Ereignisse des ungarischen politischen und kulturellen Lebens regelmäßig berichtet. Den ungarischen Freiheitskampf anerkannten die Redakteure als gerecht, sie hielten jedoch die Aufbewahrung der Einheit der Monarchie im Interesse von Deutschland, bzw. dem europäischen Gleichgewicht für notwendig. Den österreichisch-ungarischen Ausgleich im Jahre 1867 begrüßte man in der Zeitschrift, wobei deren Mitarbeiter die ungarischen Reforme als ungenügend betrachteten. Die ungarische Nationalitätenpolitik der darauffolgenden Jahre wurde aber in den *Grenzbote*n verurteilt.

Im kritischen Teil des Blattes wurde die reiche Memoirenliteratur von 1848/1849 lebhaft verfolgt und die Redaktion verstand mit gutem Geschmack zwischen Schundliteratur und Erinnerungen von Zeitzeugen von historischem Quellenwert zu unterscheiden.

KÖZLEMÉNYEK

Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz. Mezey László Szent László korai irodalmi ábrázolásának létrejöttéről, forrásairól írt alapvető tanulmányában megállapította, hogy a László-legenda idézendő részletére hatással lehetett VII. Gergely pápának 1081-ben László feleségéhez, Adelhaidhoz írt levele.¹ Ebben az egyházfő arra is figyelmezteti a királynét, hogy a mulandó földi dolgokat vesse meg, s mindig törekedjen a mennyeiekre:

„His etiam te monemus, ut summopere procures que sunt terrena et transitoria despiciere et celestia eternaque semper appetere.”²

A legendarészlet így hangzik:

„Illustratus enim sancti spiritus gratia, aridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esurivit atque sitiivit iustitiam, ut ad eternam feliciter perveniret patriam.”³

Nem zárható ki, hogy a László-legenda összeállítója valóban ismerte VII. Gergely levelét, ugyanakkor a 14. századi krónikaszerkesztmény 131. fejezetében olvasható, a legenda kritikai kiadásában is jelzett⁴ szövegpárhuzam sem hagyható figyelmen kívül:

„Postquam autem divina dispensatione regni gubernacula suscepit, non mundanam gloriam caducam et transitoriam, sed celestem patriam et divinam gloriam toto cordis affectu promereri studuit.”⁵

Világos, hogy a krónika és a legenda ezen a ponton kapcsolatban állnak egymással. A kérdés az, hogy a bemutatott szövegek között milyen viszony áll fenn: melyikre hatott közvetlenül VII. Gergely levele, illetve a krónika- és a legendarészlet közül melyik szolgált forrásul a másik számára.

¹ MEZEY László: *Athleta patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása.* In: Uő (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Bp. 1980. 39.

² *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1955.² 564. (A továbbiakban: *Register*)

³ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 516. (A továbbiakban: *SRH*)

⁴ *SRH II.* 516.

⁵ *SRH I.* 405.

A gondos filológiai kutatások kimutatták, hogy a László-legenda legfontosabb forrása egy korai krónikaszerkesztés volt.⁶ Az idézett szövegek esetében is megállapítható, hogy a legendaíró merített a krónikából, ugyanis Lászlóval kapcsolatban – forrásával ellentétben – hangsúlyozza a iustitia szerepét: „esurivit atque sitivit iustitiam.” Gerics József vette észre azt a lényeges különbséget, amely László uralkodói erényeinek a bemutatásában a krónika és a legenda között fennáll. A krónikaíró Salamon trónfosztása miatt az igazságosság (iustitia) erényét nem tulajdoníthatta Lászlónak, leírásában a kegyesség (pietas) áll a középpontban, a legendaíró viszont a bőkezűség (largitas) mint legfőbb erény mellett László igazságos voltát is kihangsúlyozta.⁷ Az észrevétel fényében a bemutatott idézetekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a legendaíró használta a krónikát, s annak szövegét saját felfogásának megfelelően megváltoztatta. A pápai levél és a krónikarészlet között fennálló gondolatpárhuzam alapján feltételezhetjük, hogy a krónikaíró ismerte VII. Gergelynek László feleségéhez írt levelét. A krónikás forráskezelő módszere kifejezetten leleményes: az Adelhaid-nak címzett pápai figyelmeztetést Lászlóra vonatkoztatja, s úgy állítja be a magyar uralkodót, mint aki Gergely elvárásának megfelelően élte az életét.

A feltevést egy másik, a levél és a 131. krónikafejezet között kimutatható párhuzam is alátámasztja.

Jól ismert a Lászlót dicsőítő versnek minősülő passzus:

„Erat enim
consolator afflictorum,
sublevator oppressorum,
pius pater pupillorum
et protector orphanorum.”⁸

A Gergely-levél részlete:

„Rogamus ergo te atque precipimus, ut semper studeas animum domini tui regis, carissimi filii nostri, ad timorem et amorem Dei attrahere sancteque ecclesie pro tuo posse prodesse, pauperes orfanos viduas omnesque iniuste oppressos defendere ...”⁹

A László-legendában is olvasható verses részletről Horváth János mutatta ki, hogy ebben az esetben is a krónika szolgált forrásul a legenda számára.¹⁰ Az uralkodói erénykatalógus a Karoling korban gyökerezik, a királyokkal szemben támasztott erkölcsi követelmények sematikusán ismétlőd-

⁶ BARTONIEK Emma: *Praefatio*. In: *SRH II.* 509–511.; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 190–191.; GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136. (A továbbiakban: GERICS: *i. h.* 1974.); BOLLÓK János: *Ladislavus. (Egy középkori etimológia és tanulságai)*. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István. Bp. 1994. 71.; SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok 2000. 129–131. Az itt felsorolt munkákban megfogalmazott eredményektől eltérő vélemények is születtek. Ezekre összefoglalóan l.: KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 43.

⁷ GERICS: *i. h.* 1974. 119–121.

⁸ *SRH I.* 405. Vö: HORVÁTH: *i. m.* 329.

⁹ *Register*, 565.

¹⁰ *SRH II.* 517. HORVÁTH: *i. m.* 190–191.

nek királytűkrökben, zsinati határozatokban, koronázási ordókban.¹¹ Mezey a Lászlóra vonatkozó érenykatalógus lehetséges forrásaiként egy Gratianus-helyet és koronázási ordóból származó locusokat valószínűsített.¹² Elképzelhető, hogy a verses krónikarészlet megfogalmazója ismerte ezeket a szövegeket, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a krónika közvetlen forrása az Adelhaidhoz írt pápai levél volt. A két szöveg gondolati rokonságán túl arra is érdemes rámutatni, hogy a krónikaíró itt is ugyanúgy használja a levelet, mint a korábban bemutatott krónikarész megfogalmazása során. VII. Gergely valószínűleg Lászlóra akart hatni a királynén keresztül. A krónikában olvasható érenykatalógus mintegy válasz a pápa előírásaira: mintha azt szeretne volna kifejezni a krónikás, hogy a magyar uralkodó megfelelt Gergely elvárásainak, mivel birtokában volt a pápa által felsórt és minden bizonnyal nem csak Adelhaidtól megkívánt érenyeknek.

A verses részlet forrásvizsgálatába VII. Gergelynek Lászlóhoz írt, 1079-ben kelt levelét is bevonhatjuk, amelyben többek között ezt olvashatjuk:

„De cetero prudentiam tuam monemus, ut viam iustitie semper studeas inreflexo calle tenere, viduas et orphanos et peregrinos paterna pietate tueri ...”¹³

Szembeötlő a két levélrészlet között fennálló gondolatpárhuzam; a pápa majdnem szó szerint ugyanazt kívánja a magyar uralkodótól, mint két évvel később Adelhaidtól. Joggal tehető fel, hogy a krónikás ezt a levelet is ismerte.

Láthattuk, hogy az Adelhaid-levél hatása a 131. krónikafejezetben belül két ízben is feltételezhető, továbbá azt is megfigyelhettük, hogy a krónikás írói eljárása mindkét szöveg hely esetében ugyanolyan: a VII. Gergely által László feleségével szemben támasztott erkölcsi követelményeket Lászlóra vonatkoztatja, s úgy ábrázolja a magyar királyt, mint aki megfelelt a pápai elvárásoknak.

Az eddig elmondottakból arra következtethetünk, hogy a vélhetőleg többretegű 131. fejezet¹⁴ idézett két részlete egy szerzőtől származik; ez a szerző ismerte és felhasználta VII. Gergely pápának László feleségéhez írt levelét, s valószínűleg a Lászlónak címzett levelet is.

Jelen dolgozat következtetései szorosan kapcsolódnak Gerics Józsefnek e tárgyban elért eredményeihez. Gerics állapította meg, hogy VII. Gergelynek 1081-ben a metzi püspökhöz írt levele hatással volt a krónika 131. fejezetére és a László-legendára is.¹⁵ A pápa egyebek mellett az alábbi követelményeket fogalmazza meg a világi uralkodókkal szemben:

„Admonendi ergo sunt omnes christiani, qui cum Christo regnare cupiunt, ne ambitione secularis potestatis regnare affectent, sed potius pre oculis habeant, quod beatus Gregorius papa sanctissimus ... admonet dicens: Inter hec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat.”¹⁶

¹¹ [THURÓCZY, Johannes] Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2. Compositus Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTÓ.* Bp. 1988. II./1. 393. (A továbbiakban: *Commentarii*)

¹² MEZEY: *i. h.* 33.

¹³ *Register*, 442.

¹⁴ *Commentarii II./1.* 393.; SZOVÁK: *i. h.* 133., 142–145.

¹⁵ GERICS József: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában.* = *Aetas* 1994/1. 28–30.; I. még GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = *MKsz* 2001. 20–21. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2001.); UÖK: *A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában.* = *MKsz* 2002. 2–3. SZOVÁK Kornél vette észre, hogy a Gergely-levél a krónikának Géza királlyal választását bemutató fejezetére is hatással volt: *i. h.* 142–143.

¹⁶ *Register*, 560–561.

A krónika 131. fejezetében László királlyá választásával kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

„... convenit universa multitudo nobilium Hungarie ad ... Ladizlaum et eum ... ad suscipiendum regni gubernaculum concorditer elegerunt, ymo vere magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt. Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consumatione virtutum ...”¹⁷

A krónika szövegében ugyanazt az írói eljárást ragadhatjuk meg, mint az előző két esetben: a krónikás VII. Gergely követelményeit vonatkoztatja Lászlóra, s a magyar királyt olyannak mutatja be, mint aki megfelelt ezeknek a követelményeknek. Ennek fényében feltételezhetjük, hogy a 131. krónikafejezet most bemutatott részlete ugyanattól a szerzőtől származik, mint a korábban idézett két passzus.

Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a krónikában olvasható László-történet megfogalmazása során VII. Gergelynek az említettekén kívül valószínűleg további leveleit is felhasználták, így két, Gézához, valamint a Salamonhoz írt levelet.¹⁸

Az elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy a krónika korai eredetű szövegeiben olvasható Szent László-ábrázolásra VII. Gergely pápának 1081-ben László feleségéhez, valamint 1079-ben Lászlóhoz írt levele is hatással volt.

KERTÉSZ BALÁZS

Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár régi könyvei közül néhányban Kőrösy Zsigmond (1614–1654) tulajdonosi bejegyzése olvasható. Kőrösy erdélyi születésű, 1642–1647 között Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult, 1647-ben szeredi plébános, 1649. november 26-tól esztergomi kanonok lett.¹ Könyvei az 1611. évi nagyszombati zsinat rendelkezése szerint kerülhettek a Káptalani Könyvtárba, majd onnan a Főszékesegyházi Könyvtárba. Egyik kötetének (BULLINGER, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas divi videlicet Pauli XIII. et VII. canonicas commentarii*. Tiguri, apud Christ. Froshoverum, 1558.)² bejegyzéseit ismertetjük az alábbiakban.

A Bullinger-kötet fatáblára vont bőrkötésben, veretekkel, jó állapotban maradt ránk. Az alsó táblán a tulajdonos monogramjának üresen hagyott helyén olvasható egy tollal odaírt név: „Telegdi”. A felső tábla belsején egy possessor-bejegyzést kivakartak. Ugyanitt kicsi körben nagyon apró betűkkel a teljes latin Miatyánk olvasható, az Amen utáni tulajdonbejegyzés: „Blasius Radzüwiln”. A kötetben a használatot bizonyító bejegyzések olvashatóak. Ezek egyike Radzüwiln tollából származik. Az 502. lap bal margóján a De vera et falsa religione fejezet Denique ipsum vocabulum simulachri vanitatem prodiit melletti bejegyzése: „a Polonis obraß iss obraza”. A 359. lapon az alsó margón egy másik tulajdonos jegyezte fel: „Johanes Victoris mp”. Ismét más kéztől származik a 489. lap jobb margóján: „Anabaptistarum error taxatur”. Kőrösy a címlapon a nyomdászjegy bal- és jobb oldalára írta be a könyv birtoklását bizonyítandó: „Sigism: Keörösi mp”. (Néhány Esztergomban örözött kötetében szeredi plébánosságát is feltüntette.)

¹⁷ SRH I. 403–404.

¹⁸ GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2001. 21–24.

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1800*. Esztergom, 1900. 266.

² Jelzete: 17546.

Az előzék verzóján fölül 15 sor lengyel nyelvű bejegyzés. Ps. 65. [.....] A végén más kézzel: „Thak Jacobus Wiriek Jesuita czyszczi[?] domodzi[?]”. Alatta levélformulák magyarul. Ez utóbbiak írója a kötetben másutt is elkezdte a „Szolgálok kegyelmednek” szöveget. A kötet második lapszámozás szerinti 149. lapján oldalt: „Szolgálok Kgedmednek edes Pemdu[?] Miklos Uramnak...” Az első számozás szerinti 699. lap alsó margóján: „1644 die eluvium factum mane / 1650.” Egyik említett bejegyzővel sem azonosítható egyértelműen az alább közölt 17. századi versbejegyzés. Ez a címlap verzóján olvasható, stróféként külön sorban kezdve.

A bejegyzés első strófája a 126. zsolttár ismeretlen szerzőtől származó, a korban gyakran előforduló ének kezdő szakasza. A további strófák sorai 8 szótagosak. A második, egy – általunk ismeretlen – istenes vers hatsorossá alakított (vagy inkább tévesztést nem jelölő?) változata, amelyből a behelyezett madár motívum vezet át a további hat szerelmes strófára. Közülük egyik Balassi szerzeménye, egy másik utal Balassi ugyanezen versének kezdetére. Négy strófa a *Vásárhelyi daloskönyv*ben is előforduló szövegnek variánsa, három énekből. A *Vásárhelyi daloskönyvet* Erdélyben írták össze, Kőrösy Zsigmond szintén erdélyi származású.

Alábbi, betűhű közlésünkben a strófákat sorokra tördeltük, az egyes strófák közé megjegyzéseket helyeztünk el.

Mindenek megh hallak, és jol megh Tanulak
kik Begedelmeket Istenőtől nem vargyak
Nincsen Isten nélkül Szegecseges Idvossegh etc.[?]

[126(=127). zsolttár kezdő strófája. Szerzője ismeretlen. A protestáns énekeskönyvek állandó darabja, de előfordul katolikus énekeskönyvekben is. – Kiadása: *RMKT XVI/6*,³ 256. – 17. századi előfordulásait lásd: *RPHA*,⁴ nr. 968.]

Oh Ur Isten tekincs ream
Haragodot ved ell Rolam,
es Madarat[!] ad megh latnom
mert nincsen Nyugodalmom,
/ haragodot ved ell Roram[!],
mert nincsen Nyugodalmom.

[???

Drágon[?] szinu ßep madarkam
Jüj hozam most nebankogyal
Latogas most megh engemet
Jüj hozam ßep ar<g>un almam

[???

Neked ket ßep Bemed fekete
ßep ket narancs kebeledben
ekes vagi te beszedetben
engedek neked mindenben

³ *XVI. századbeli magyar költők művei*. Kiad. SZILÁDY Áron. Ötödik kötet. 1545–1559. Bp. 1686. /*RMKT XVI/6*./

⁴ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, par Iván HORVÁTH, Garbiella H. HUBERT. Paris, Nouvel Objet, 1992. /*Ad Corpus poetiarum*./

[Vö. Balassi, 28. vers (Minap mulatni mentemben), 3. strófa variánsa. – Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 120, 1. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*,⁵ nr. 192. Strófánk variáns.]

hagi haia[?] badot nem addot,
hagi csokolom szep orzadot,
oleld megh Bevecskem nyakamot
tavostaßom banatimot.

[Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 120, 5. strófa. Kiadása: *RMKT XVI/3*, nr. 192. Variáns!]

Raitad leßen nagi örömem
Teid[!] leszen én Bemelem
holtigh valla ßolgalatom
megh mutatom bator ßagom.

[???

Minap mulatni mentemben
Latik egi kegyest kertemben
Roßat violat ßed valla
ßep enekeket mond valla.

[Az első két sor Balassi Bálint egy verssorának (28. vers, 1. strófa, 1. sor) variánsa – *Vásárhelyi dk.*, nr. 84, 1. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*, nr. 161.]

Balgatagh mit Jarsz utanam
nem nyered megh Tölem azmit <vár> kivans
latom csak el veßtemre jars
kalitkaban zarni akars

[Vö. *Vásárhelyi dk.*, nr. 96, 3. strófa. Kiadása: *RMKT XVII/3*, nr. 173/I–IV. A jegyzetekben példák-
kal a folklorizálódási folyamatra.]

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts.¹ In der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek liegt das Stammbuch Oct. Lat. 1168, dessen Besitzer „Joannes Bilszky / Lossonczino Neogradiensis” (Í^t) war. Bilszky ist – wohl nach der Mitte des 18. Jhs. – in Alsósztrégova (Dolná Strehová) geboren, wo sein Vater Schullehrer war. Später zog seine verwitwete Mutter nach Losonc (Lučenec).² Nach den Gymnasialstudien ging Bilszky nach Wittenberg, wo er am 4. Oktober 1781 als „Joannes Bilszky Neogradiensis Hungarus” an der Universität imma-

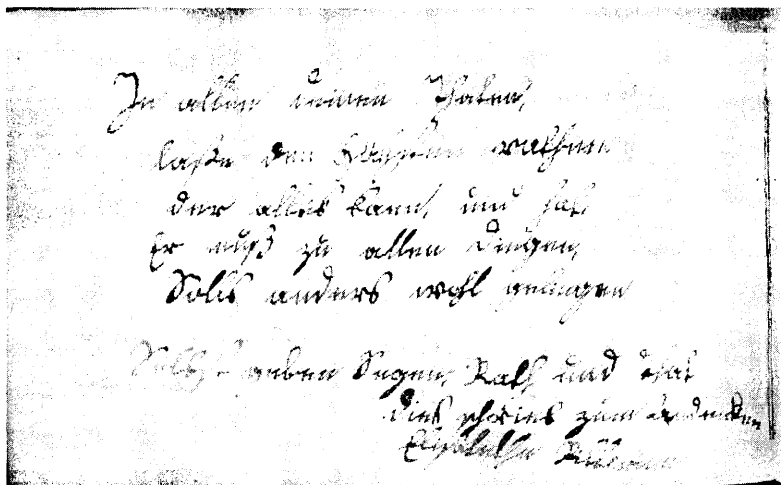
⁵ *Régi magyar költők tára, XVII. század. 3. Szerelmi és lakodalmi versek.* Sajtó alá rend. STOLL Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

¹ Die Studie entstand im Rahmen des OTKA Förderungsprogrammes Nr. T046331.

² SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* [Leben und Werke der ungarischen Schriftsteller]. Bd. 1. Bp. 1891. 1068.

trikultiert wurde.³ Nach seiner Rückkehr wurde er 1783 zum Priester geweiht und war bis zu seinem Tode (1814) Priester in Agárd. Nach Szinnyei hat er mehrere Werke in slowakischer Sprache geschrieben, die aber nicht veröffentlicht wurden.⁴

Auf Bl. 33^v des Stammbuchs ist der folgende, mit unbeholfener Schrift geschriebene Eintrag zu lesen:

In allen deinen Thaten,
laße den Höchsten rathen
der alles kann, und hat,
Er muß zu allen dingen,
Solls anders wohl gelingen
Selbst geben Segen, Rath und That

dies schrieb zum Andencken
Elisabethe Ritterinn⁵

Die Inskription ist nach dem traditionellen zweigliedrigen Schema (Textteil und Paratextteil) aufgebaut.⁶ Wir kennen aber weder den Eintragsort noch den Einschreibetag, da unter anderem solche wichtige Strukturelemente des Paratextteils entfallen wie Lokalisierung und Datierung.⁷ Die Sammelfase des Albums fällt jedoch auf den Anfang der 80er Jahre des 18. Jahrhunderts, da

³ ASZTALOS, Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812* (*Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Wittenberger Universität 1601–1812*). Bp. 1931. (Sonderdr.), 168; *Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe, Teil 3 (1710–1812)*. Bearb. von Fritz JUNTKE. Halle (Saale), 1966. /Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale, Bd. 5./ 33.

⁴ SZINNYEI: *a. a. O.*

⁵ Über die Person der Einträgerin ließ sich bislang nichts näheres feststellen.

⁶ Vgl. dazu SCHNABEL, Werner Wilhelm: *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, 2003 /Frühe Neuzeit. Bd. 78./ 58–101.

⁷ Zur Terminologie der Bestandteile des Paratextes siehe ebda. 89–101.

– abgesehen von einem wesentlich späteren Eintrag⁸ – alle datierten Einträge des Albums aus 1780/81 stammen.⁹ So können wir mit Recht annehmen, daß auch diese Inskription 1780 oder 1781, also noch vor Bilszkys Reise nach Wittenberg eingetragen wurde.¹⁰

Obwohl der Eintrag der frühneuzeitlichen Stammbuchpraxis entsprechend nicht mit einer Autorenangabe versehen ist, ist er keine Eigenschöpfung der Einträgerin.¹¹ Der Verfasser der Strophe ist Paul Fleming (1609–1640), einer der bedeutendsten Dichter der deutschen Barockdichtung. Ins Album wurde die erste Strophe der Ode „Nach deß vj. Psalmens Weise“ eingetragen, die in dem posthumen Band *Teütsche Poemata* erschienen ist. Die erste Strophe des Fleming-Gedichtes lautet:

IN allen meinen Thaten
laß ich den Höchsten rahten /
der alles kan und hat /
Er muß zu allen Dingen /
sols anders wol gelingen /
selbst geben Raht und That.¹²

Die lebensgeschichtliche Legendenbildung verknüpfte dieses geistliche Gedicht – das oft als ‚Reiselied‘ bezeichnet wird – mit Flemings Aufbruch zur Gesandtschaftsreise nach Rußland und Persien.¹³ Das Thema des Gedichtes ist die Bekundung von Gottvertrauen, das Eingeständnis der eigenen Schwäche bzw. die Bewältigung des Schicksals: Motive lutherischer Gläubigkeit und stoischen Denkens stehen im Gedicht nebeneinander.¹⁴ Das Thema bildet ein Vers des Alten Testaments: „Er mache es mit mir, wie es ihm wohlgefällt“ (2 Sam 15,26).¹⁵ Diese Ode wurde noch im 17. Jahrhundert in protestantische Gesangbücher aufgenommen, und zwar wohl nicht nur wegen ihres Themas. Denn wie bereits Eugen Honsberg hervorgehoben hat, zeichnen sich Flemings Oden „durch eine nahezu singbare Liedhaftigkeit aus, die Fleming unter dem Einflusse des Komponisten Schein besonders pflegen lernte. Ein bestätigendes Zeugnis ist uns dies für die Einsicht, wie nahe Flemings Muse der Musik steht, und wie deutlich sich hier ein dichterisch ursprüngliches

⁸ Bl. 23^v (1814).

⁹ Nur einige Einträge des Albums sind nicht datiert.

¹⁰ Daß die Sammelphase auf die Zeit vor seiner Abreise nach Wittenberg fällt, beweisen auch einige Einträge, die den Stammbuchhalter zu den theologischen Studien ermutigten, z.B. 14^r, 65^r, 88^r.

¹¹ Vgl. SCHNABEL: *a. a. O.* 443. Mögliche Ursache des Verzichtes auf die Autorenangabe kann sein, daß die Einträgerin den Verfasser der Strophe nicht kannte, oder die Autorität ihr nebensächlich war, oder die Kenntnis des Textes innerhalb des Milieus als allgemeines Bildungsgut vorausgesetzt wurde. Daß sie auch ihre Quelle nicht nennt, entspricht auch der Tendenz im 18. Jahrhundert. Vgl. ebda, 442–443.

¹² FLEMING, Paul: *Teütsche Poemata (Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Lübeck [1642])*. Hildesheim, 1969. 287.

¹³ Vgl. FECHNER, Jörg-Ulrich: *Paul Fleming*. In: *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*. Unter Mitarb. zahlreicher Fachgelehrter hg. von Harald STEINHAGEN und Benno von WIESE. Berlin, 1984. 376.

¹⁴ ENTNER, Heinz: *Paul Fleming. Ein deutscher Dichter im Dreißigjährigen Krieg*. Leipzig, 1989. 325.

¹⁵ Vgl.: STADEN, Hermann von: *Paul Flemings Ode „In allen meinen Taten.“ Zum 300. Geburtstage (5. Oktober) des Dichters*. = Monatschrift für Pastoraltheologie zur Vertiefung des gesamten pfarramtlichen Wirkens (6.) 1909/1910. 2. – Nach Staden schließt sich Fleming an zwei Lieder von Johann Heermann an, vgl. ebda.

Zurückbesinnen auf das, was die Ode einst gewesen war, ins Werk hineingestaltet.“¹⁶ Honsberg weist hier darauf hin, daß die Ode – wie es auch die Barockpoetiken betonen – eine sangbare lyrische Form war. Das Gedicht wurde ursprünglich nach der Lobwasserschen Melodie des 6. Psalms gesungen, an ihre Stelle trat aber später Melodie des Liedes „O Welt, ich muß dich lassen“.¹⁷

Vergleichen wir nun den Eintragstext mit dem Original, so können wir einige kleinere Unterschiede feststellen. Unter den Sprechformen der geistlichen Lieder war im 17. Jahrhundert die Anrede an das eigene Ich am meisten verbreitet, auch in Flemings Gedicht tritt anstelle des „Wir“ das „Ich“.¹⁸ Statt der 1. Person Singular des Originals („laß ich“) finden wir jedoch im Eintrag Imperativ Singular („laße“), somit richtet die Einträgerin ihre Worte an den Albumhalter. Dementsprechend steht in der 1. Zeile statt des Possesivpronomens „meinen“ „deinen“. Damit ist das Zitat zu einer zukunftsbezogenen Handlungsanleitung umfunktionierte: aus der Bekundung von Gottvertrauen wird eine religiöse Forderung zum Gottvertrauen. Der Text bezieht sich hier auf eine konkrete Lebenssituation, und zwar auf die bevorstehende Reise bzw. auf das künftige theologische Studium des Albumhalters. Die Inskription fungiert aber auch als ein Mittel der Erinnerungstiftung, wie dies aus der Motivationsangabe im Paratextteil hervorgeht. Die letzte Zeile der Strophe wurde außerdem durch das Substantiv „Segen“ erweitert.

Durch die Veränderungen in der 2. und 6. Zeile wurde auch die Versform verändert. In den geistlichen Liedern des 17. Jahrhunderts wurde der Jambus und der Trochäus anderen Metren vorgezogen, Daktylen und Anapäste wurden als außergewöhnliche Versmaße angesehen.¹⁹ Die sechszeilige Fleming-Strophe besteht aus jambischen Dreiebern (1. Vers: 7 Silben, 2. Vers: 7 Silben, 3. Vers: 6 Silben, 4. Vers: 7 Silben, 5. Vers: 7 Silben, 6. Vers: 6 Silben). In der zweiten Zeile der Eintragsstrophe aber, wo statt „laß ich“ die Imperativform „laße“ steht, kann der jambische Vers nur durch die Verletzung der Vorschriften der Opitz'schen Metrik zustandekommen. Die letzte Zeile der Strophe, wo das Wort „Segen“ eingefügt wurde, bleibt zwar jambisch, aber aus dem jambischen Dreieber wird dadurch ein jambischer Vierheber.

Diese Ode von Fleming ist früh unter die Kirchengesänge aufgenommen worden und wurde – wie oben erwähnt – auf die Melodie des Liedes „O Welt, ich muß dich lassen“ gesungen. Zur letzten Zeile der Strophen des Fleming-Gedichtes bemerkt Albert Friedrich Wilhelm Fischer:

„Schon in dem Stralsunder G[e]s[ang]b[uch] v[on] 1665, S. 353, dem Frankfurter (P. Sohren) 1670, S. 644, dem 'Vorrath von alten und neuen Christl[ichen] Gesängen', Leipzig 1673, S. 1081, wo nur 7 Str[ophen] mitgetheilt werden, ist in der letzten Zeile jeder Strophe ein Trochäus eingeschoben, um es der Mel[odie] 'O Welt ich muß dich lassen' anzupassen, z. B. 'Selbst geben *seinen* Rath und That' [...].“²⁰

¹⁶ HONSBURG, Eugen: *Studien über den barocken Stil in Paul Flemings deutscher Lyrik*. Würzburg, 1938. 26. – Hier kann auch daran erinnert werden, daß diese Ode durch Johann Sebastian Bach auch vertont wurde (BWV 97).

¹⁷ Vgl. STADEN: *a. a. O.* 6.

¹⁸ SCHEITLER, Irmgard: *Das Geistliche Lied im deutschen Barock*. Berlin, 1982. /Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 3./ 409.

¹⁹ Ebda, 126.

²⁰ FISCHER, A[ibert] F[riedrich] W[ilhelm]: *Kirchenlieder-Lexikon I/II. Hymnologisch-literarische Nachweisungen über ca. 4500 der wichtigsten und verbreitetsten Kirchenlieder aller Zeiten in alphabetischer Folge nebst einer Übersicht der Liederdichter, Teil I*. Hildesheim, 1967. /Reprographischer Nachdruck der Ausg. Gotha 1878/1879./ 407.

Die Erweiterung der Schlußzeile in den Gesangbüchern ist also der Melodie zuliebe geschehen. Es ist nun nicht auszuschließen, daß die Veränderung der letzten Zeile der Eintragsstrophe durch das Gesangbuch inspiriert wurde. Ich halte es nämlich für sehr wahrscheinlich, daß die Fleming-Strophe der Einträgerin aus dem Evangelischen Gesangbuch bekannt war. Religiöse Texte der Alben wurden nämlich gerne aus Kirchenliedern übernommen.²¹ Das Lied enthalten auch die im ehemaligen Königreich Ungarn in den 70er/80er Jahren des 18. Jahrhunderts herausgegebenen evangelischen Gesangbücher.²² Die Einträgerin gehörte höchstwahrscheinlich zur lutheranischen deutschsprachigen Bevölkerung des Königreichs Ungarn.²³

Auf den ersten Blick kann einen vielleicht überraschen, daß in einem Stammbuch, dessen Sammelphase auf 1780/81 fällt, ein Barockdichter zitiert wird. Oft kann man nämlich lesen, daß im 18. Jahrhundert eine zunehmende Distanzierung gegenüber der gelehrten Dichtung des 17. Jahrhunderts zu beobachten ist. Daß ein Barockdichter in einem Album des 18. Jahrhunderts zitiert wird, ist allerdings kein Einzelfall. Zitate von Heinrich Anselm von Ziegler und Kliphausen (1715), Daniel Casper von Lohenstein (1716), Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau (1723), Paul Fleming (1762), Christian Weise (1767) oder Abraham a Sancta Clara (1831) lassen sich in Alben bis ins 18. Jahrhundert oder gar noch darüber hinaus nachweisen.²⁴ Schnabel bemerkt dazu:

„Charakteristisch für die lange Verzögerung ist der Umstand, daß die meisten der Autoren erst nach dem Tod entsprechend benutzt wurden; zwischen dem Erscheinen ihrer jeweils genannten Schriften und den ersten Zitationen in den Alben verstrichen in der Regel nicht nur ein, sondern oft auch mehrere Jahrzehnte. Es ist also zu vermuten, daß die literarische Kanonisierung der Autoren weniger Folge als vielmehr Vorbedingung für ihre Verwendung in Albumtexten war. Herangezogen wurde, was weithin anerkannt und sanktioniert war, kaum je aber Neuerschiedenes oder wenig Bekanntes.“²⁵

Fleming wurde bereits den zeitgenössischen Dichtern oft als Vorbild hingestellt, er war „seinen eigenen Zeitgenossen in einem Maße des Lobes wert und präsent, daß er meist in Nachbarschaft

²¹ SCHNABEL: *a. a. O.* 408–409.

²² Z. B.: *Neuvermehrtes allgemeines Gesangbuch, welches für die Augspurgischen Confessionsverwandten, also eingerichtet, daß es in allen Gemeinen, zum Behufe des öffentlichen Gottesdienstes, und auch eines jedweden Hausandacht, zu gebrauchen ist. Nebst beygefügetem sehr erbaulichen Gebethbuche.* Preßburg, gedruckt bey Johann Michael Landerer. Leutschau, zu finden bey Franz Kollar, bürgerl. Buchbinder. 1773. 814–816; *Neu-vermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch, In welchem Auserlesene geistreiche Lieder, nach Ordnung der Jahreszeiten, und auf mancherley Fälle im menschlichen Leben zu finden. Allen Gott liebenden Herzen, und sonderlich bey dem öffentlichen Gottesdienst der evangelischen Gemeine zu Oedenburg, in Nieder-Ungarn. Zum heilsamen Gebrauch wieder aufgeleget, und mit einem vollständigen Register der erbaulichen Lieder über alle Sonn- und Festtags-Evangelien und Episteln versehen.* Im Verlag Johann Ludwig, seel. Erben in Günß, 1782. 270–271; [GAMAUF, Samuel]: *Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch für Evangelische Gemeinen.* Preßburg, bey Simon Petrus Weber, privileg. Buchdrucker und Buchhändler. 1785. 275–276.

²³ Die Eintragsorte befanden sich im ehemaligen Königreich Ungarn.

²⁴ SCHNABEL: *a. a. O.* 451.

²⁵ Ebda, 451.

und Vergleich mit seinem gefeierten Lehrer Martin Opitz auftritt.“²⁶ In einem Gedicht von Leibniz erscheint er als eine Inkarnation von Horaz.²⁷ Ende des 17. Jahrhunderts nennt ihn Erdmann Neumeister in seiner Literaturgeschichte *De poetis Germanicis* einen zweiten Orpheus.²⁸ Daniel Georg Morhof zieht in seinem *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* (1682)

„Fleming dem Opitz vor und sieht in ihm einen Dichter, der nun nicht mehr nur den historischen Vorbildern der Griechen und Römer, sondern in kulturpatriotischer Absicht auch denen der neueren Zeit, der Franzosen und Italiener entgegengestellt werden kann.“²⁹

Ende des 17. Jahrhunderts wird jedoch Fleming mehr und mehr zum Dichter für Philologen, ganz vergessen wurde er aber nicht:

„Es folgt seit Beginn des 18. Jahrhunderts, nachdem die persönliche Erinnerung an ihn verblaßt war, zunächst eine Zeit habituellen Ruhmes, in der er gewohnheitsmäßig in Listen und Aufzählungen unter den großen Dichtern figuriert, sein Werk aber eigentlich keine Verbreitung mehr hat. In dieser fraglosen Auflistung ohne genaue Betrachtung oder Problematisierung drückt sich gewissermaßen eine Erstarrung im Klassikerstatus aus.“³⁰

Johann Christoph Gottsched zum Beispiel, als er in seinem „Versuch einer Critischen Dichtkunst von die Deutschen“ (1730) darüber schreibt, welche Dichter man einem jungen Menschen empfehlen sollte, formuliert folgendermaßen:

„Man gebe ihm von Jugend auf lauter Poeten von gutem Geschmacke zu lesen. Terenz, Virgil, Horaz von den Lateinern; Petrarca und Tasso von Italienern; Malherbe, Boileau, Corneille, Racine, Molière und Voltaire von Franzosen; Heins und Cats von Holländern; Opitz, Dach, Fleming, Tscherning, beide Gryphier, Amthor, Canitz und Günther von unsern Landesleuten: Das sind die Muster, die man jungen Leuten zur Nachfolge vorlegen muß.“³¹

1739, anlässlich des hundertsten Todestages von Opitz, hielt Gottsched an der Universität Leipzig eine „Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitzen

²⁶ KRAHÉ, Peter: „Flemming, unsrer Tichter Wonn“: *Paul Flemings literarischer Nachruhm.* = Archiv für Kulturgeschichte (71.) 1989. 74.

²⁷ Ebda, 75.

²⁸ Ebda, 77.

²⁹ Ebda, 76. Krahé fügt noch hinzu: „Lobsprüche von Vergleichen mit vorbildlichen Dichtern wie Horaz oder mythologischer Sängern wie Orpheus sind zwar topikal und in der Zeit zunehmend wohlfeiler – Fleming selbst hatte Opitz schon als deutschen Vergil bezeichnet –, erreichen aber als dichtes Muster und vielfach gehäuft doch etwas von dem beabsichtigten huldigenden Effekt.“ Ebda, 78.

³⁰ Ebda, 87–88.

³¹ *Johann Christoph Gottsched: Schriften zur Literatur.* Hg. von Horst STEINMETZ. Stuttgart, 2003. 69. Vgl. dazu KRAHÉ: *a. a. O.* 80.

von Boberfeld". In dieser Rede nannte er Fleming den „meißnische[n] Schwan".³² Unserer Einträgerin war aber – wie oben erwähnt – die Fleming-Strophe wahrscheinlich aus dem Gesangbuch bekannt und der Eintrag zeugt weniger von ihrer literarischen Bildung.

PÉTER LÖKÖS

A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége. Az alapítás: 1877–1881. 1869-ben lett a ferences rend miniszter generálisa a riformati ágából való Bernardino del Vago da Portogruaro. Ennek a ferencesnek egyedülálló képessége volt arra, hogy a Rend élete számára fontos intézményeket elindítson. A teológia terén is mozgósítani akarta a Rend erőit. Ehhez először Sienai Szent Bernardin műveinek új kiadását tervezte. Mivel azonban a Rend egyidejűleg Bernardin egyházdoktorrá avatásán is dolgozott, a szakértőket lekötötte ez a munka. Portogruaro ezért régi álmát vette elő, és Szent Bonaventura műveinek újrayomását tervezte.

Portogruaro, amikor a velencei San Michele rendházban 1843-ban teológiát kezdett tanítani, bevezette a tantervbe Bonaventura *Breviloquium* c. művének olvasását és kommentálását. Provinciálisként elrendeli ennek folytatását. Az egyik tehetséges fiatal növendék, Fedele da Fanna, átveszi ezt a teológiai irányvonalat, amikor pappá szentelése (1862) után teológiát tanít. Immár mint generális Portogruaro segítséget keres a szövegkiadás megvalósítására, ezért Rómába hívja Fannát. Mire Fanna odaér, már a nyomdai szerződés is kész van. Benedetto Bonelli trentói ferences 1767-es kiadását akarták alapul venni, néhány magyarázó megjegyzéssel és addig kiadatlan művel javítva. Túl sok időt nem terveztek a munkára, közeledett az 1874-es esztendő, Szent Bonaventura halálának 600. évfordulója.

Fanna ismerte Bonelli utalásait arra, hogy több kódex hozzávetésével javítani kellene a kiadáson. Elutazott Torinóba, hogy teológusokkal konzultáljon és kéziratokat tanulmányozzon. Fanna nem végzett paleográfiai iskolát, autodidakta volt, a könyvtárosok azonban később mindenütt ámuldoztak kivételes szövegolvasó képességén. Tudományos igényessége ráébresztette, hogy a tervezett újrayomrás hibás lépés volna. Egyre több kódex kerül a látókörébe, és nagyszabású tervet tár Portogruaro elé a lehető legtöbb kézirat felkutatására és feldolgozására. Portogruaro nagyvonalúsága, hogy a tervezett határidőkkel nem törődött, és szabad kezét adott Fannának, hogy Itália könyvtáraiban – és esetleg külföldön – felkutathassa Bonaventura műveit. A nyomdai munkát felfüggesztik. Itáliában küszöbön áll Róma elfoglalása, a körülmények nem igazán kedveznek a nyugodt kutatómunkának. A generális is figyelmezteti Fannát: „Lektor atya, ne feledje, hogy a 'jó' ellensége a 'még jobb'! Nehogy aztán két év múlva is ugyanott tartsunk, ahol most...” Fanna visszavonul a velencei San Michele rendházba, és néhány társával elkezdti a kéziratok összevetését. Mivel a rendházban nem nézik jó szemmel ezt a munkát, a generális elintézi, hogy a másik ferences ág, az obszervánsok befogadják Fannát a San Francesco della Vigna rendházba, amely ráadásul bent van a városban, úgyhogy onnan a jobban elérhető a Biblioteca Nazionale di S. Marco.

³² STEINMETZ (Hg.): *a. a. O.* 227. – Auch andere Barockdichter fanden bei Gottsched, Bodmer, Breitinger und Lessing Einzelwürdigung, vgl. dazu LEIBROCK, Felix: *Das Interesse an der Barockliteratur bei Gottsched und den Schweizern*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIß hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 20./ 327–335; BARNER, Wilfried: *Das europäische 17. Jahrhundert bei Lessing und Herder*. In: *Europäische Barock-Rezeption*. In Verbindung mit Ferdinand van INGEN, Wilhelm KÜHLMANN, Wolfgang WEIß hg. von Klaus GARBER. Teil I. Wiesbaden, 1991. /Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 20./ 397–417.

Fanna elkészít egy kérdőívet, amelyet rendi és más könyvtáraknak szerteküld, és lehetséges források után érdeklődik. Immár egyértelmű, hogy nemcsak Itália, hanem szinte egész Európa könyvtáraiban kutatnia kell. Megkezdi utazásait, egyre több ferencest von be, akiket jórészt ő maga vezet be a kéziratok olvasásába. Olasz, német, osztrák, spanyol, belga, holland és ír testvérek segítségével összesen mintegy 450 könyvtárat kutat végig. Sok segítséget kap, amikor híres kutatók felméri vállalkozása horderejét és elszántságát. Párizsban sokat tanul Leopold Delisle-től, akit a „könyvtárosok fejedelmeként” emlegetnek. Felfedezi Bonaventura néhány addig nem ismert művét, pl. a *Questiones Disputatae de Scientia Christi* és a *Questiones Disputatae de mysterio Trinitatis* c. műveket egy vatikáni kódexben.

Egy részlet Fanna útinaplójából, az 1876-os évből¹:

- júl. 20. Wien – Presburg
- júl. 21. Presburg – Raab – Martinsberg
- júl. 22. Martinsberg – Raab – Komárom – Esztergom
- júl. 24. Esztergom – Budapest
- júl. 29. Budapest – Czegléd – Grosswardein
- júl. 31. Grosswardein – Clausenburg
- aug. 3. Clausenburg – Budapest – Marburg (Ausztria)

A gazdag anyagból most már neki lehetne látni a kritikai kiadásnak, de a velencei San Francesco della Vigna kolostor szűk ehhez. Kikerülhetetlen a döntés, hogy egy külön helyen kell felállítani a tervezett szemleli műhelyt.

A kezdeményezés tehát először nem irányult általában a középkori ferences teológia és a rendtörténet tanulmányozására, hanem kizárólag a Bonaventura szövegkiadás volt a cél. Hatása azonban messze túlment a kezdeti gondolaton, úgyhogy Livier Oliger 1929-ben már így értékelhette jelentőségét: „Collegium S. Bonaventurae honorem Ordinis Minorum scientificum saeculo XIX. salvavit.”²

A tervezett kutatóközpont színhelyének keresésekor döntő mozzanat, hogy a generális Rómában beszél a tervről az Odescalchi-Rucellai családnál tett látogatásakor, akik felajánlják segítségüket. Firenzétől 8 km-re nyugatra a 950 lelkes Quaracchi község határában áll a Lo Specchio villa, amelyet Rucellai gróf építtetett a neves építésszel, Leone Battista Albertivel a 15. sz.-ban. Egy ideig híres szellemi-irodalmi központ volt, később azonban a család életének súlypontja máshová helyeződött, az épületet elhanyagolták. A Rend 1877-ben vette meg az ingatlant.

Quaracchi község nevét Ad Claras Aquas latin fordítással adták vissza, de a környék ismerői szerint a valóság éppen az ellenkezője volt. Tiszta vízről nem nagyon lehetett beszélni, az Arno itt zavaros, sáros és piszkos, a part mocsaras és bűdös (a régi latin megnevezéseket nehéz értelmezni: Ad Quaraclas, Aquaraculæ, Quaraculas). A környék nyugodt, de levegője nem éppen egészséges.

Fanna távollétében Elpidio Rocchetti (1837–1922) végzi el az ingatlan megvásárlását és az épület felújítását. 1878-ban beköltözik Celerino Tallaù (1839–1911) és Apollinare Bettarel (1845–1913) Velencéből, 1879-ben pedig megérkezik a Saxonia provinciától várt erősítés: Ignatius Jeiler (1823–1904), Columban Zündorf (1839–1898), Hyacinth Deimel (1838–1900), Benedikt Bechte (1840–1892), Ewald Fahle (1848–1902) és Quinctian Müller (1841–1902). Az alapító közösséget tehát 4 olasz és 6 német alkotja. Elvileg a ferences ágak közös vállalkozása, ténylegesen azonban a riformati família tagjaival indul el, az OFM ágak uniójával azután végleg eltűnnek ezek a különbségek. Alapító dokumentumot nem találunk, a Collegium S. Bonaventurae egyszerűen elkezd dolgozni. Leonhard Lemmens idején, 1904-ben utólag a firenzei érsektől kérnek egy alapító iratot.

¹ MENEGHIN: *i. m.* 1940. 439.

² Acta Ordinis Minorum (48.) 1929. 329.

Nem tántorítja el a Rendet a megkezdett vállalkozás véghezvitelétől, hogy 1879-ben XIII. Leó pápa az *Aeterni Patris* enciklikával Aquinói Szent Tamás követését javasolja a teológusoknak. A Bonaventura kiadás némileg enyhítette az Aquinói későbbi túlsúlyát a skolasztika ismeretében, és segítette megőrizni valamit abból a sokszínűségből, amely magának a skolasztikának a korára is jellemző volt.

1881 nyarán megjelenik a Szent Bonaventura kritikai kiadás I. kötete. Ekkorra azonban a munka és a mostoha körülmények aláássák Fanna egészségét, és aug. 20-án, 43 éves korában meghal. A bizottság prefektusi tisztségét Jeiler veszi át.

Ekkor készül el az első házsabályzat is. Néhány rendelkezése: Az ingatlan a Rend tulajdona, a ház közvetlenül a generális alá tartozik. A Fanna által összegyűjtött anyagok a Collegium tulajdonát képezik, belőlük senki nem publikálhat a saját neve alatt, csak a Collegium nevében. A kutatók fel vannak mentve a kórus kötelezettsége alól, de van napi egy óra elmélkedés. Naponta közösen dolgoznak a szövegkiadáson de. 4 órát, du. 2 órát, kivéve csütörtök délután. A gvardián utazási engedélyt csak Toszkána területére adhat.

A kiadási tevékenység megkönnyítésére elhatározzák egy nyomda létesítését helyben. Megindulásában nagy szerepet játszanak a Saxonia provinciából érkező laikus testvérek. Nekik köszönhetően nagyon lerövidül a nyomdai átfutási idő, és a nyomda egyéb külső rendi munkákat is vállal: sematizmusok, káptalani akták, ferences misekönyv, breviárium stb. Összesen 191 címet nyomtat tíz év alatt.

Az első ötven év. Nehéz lett volna elképzelni, hogy egy ilyen alaposan képzett kutatógárda sokáig megmaradjon egyetlen szerző kiadás mellett. A Bonaventura-kiadás még csak a III. kötetnél tartott, amikor elhatározták a Rend régi krónikáinak kritikai kiadását. Ez lett az *Analecta Franciscana* (I.: 1885, II.: 1887, III.: 1889). A kutatók közül többen már Quaracchiba költözésük előtt is rangos kutatók voltak, és továbbra is kérnek tőlük cikkeket, előadásokat. Hát még amikor ez a szellemi műhely ismertté válik tudományos körökben! Az alapító tagok közül Jeiler a legnevesebb: már előtte is publikált német folyóiratokban a középkori ferences teológusokról. Ő német, dán és osztrák könyvtárakban kutatott a Bonaventura-kiadáshoz. Később a *Kirchenlexikon* első kiadásához írt több szócikket. Ünnepeelt szónokként őt kérték meg, hogy 1889. szept. 5-én a nagykáptalannak Szent Ferencről prédikáljon.

1895. május 7-én a Quaracchi rendházban meghal Bernardino da Portogruaro ex-miniszter generális, aki 1889-ben ide vonult vissza hivatala lejártával.

Az *Opera Omnia S. Bonaventurae* utolsó, X. kötete 1902-ben hagyja el a Quaracchi nyomdát. A Rend a saját tagjainak, az egyháznak és az egész tudományos világnak kezébe adja a Szeráfi Doktor műveit, megteremtve a lehetőségét a teológiai feldolgozásnak. A kiadás mérföldkő a szövegkritika történetében is, bár egy évszázad múltával már világosan látjuk, hol haladta meg a tudomány azóta. Az Antonianumon 1995-ben tartott kongresszus igyekezett a kiadás érdemeit méltatni, ugyanakkor a továbblépés irányát is meghatározni.³

A kiadás végeztével elvileg be kellett volna csukni a házat és a kutatókat hazaengedni a provinciájukba. Ez azonban sem a rendi vezetésnek, sem maguknak a kutatóknak nem jutott eszébe. A Quaracchi név immár rangot vívott ki magának a tudományos világban is. Egy ilyen kivételes kutatógárda feloszlata nagy lehetőségeket hagyott volna kihasználatlanul. Funkciót találni pedig könnyű volt. Számptalan ferences szerző kritikai kiadása váratott még magára. David Fleming vikárius

³ HAMESSE, Jacqueline: *Évaluation critique des éditions de Quaracchi-Grottaferrata. À propos des Opera Omnia de saint Bonaventure.* = Cacciotti 1997. 41–58.

generális, a Rend akkori vezetője azt határozta meg következő munkaként, hogy adják ki Szent Bonaventura mesterének, Alexander of Hales párizsi magiszternek a *Summa theologicáját*.

A gárda azonban frissítésre is szorul: 1903-ban érkezik a Saxonía provinciából Leonhard Lemmens (elsősorban a német rendtörténet, a korai ferences források, 1914 után pedig a ferences misztológiát kutatója), aki követi Jeilert a prefektusi tisztségben. Ő közli 1906-ban Giovanni da Tagliacozzo beszámolóját Kapisztrán Szent János nándorfehérvári győzelméről az *Acta Ordinis* hasábjain. Rajta kívül bajor, belga, holland, spanyol és olasz testvérekkel bővül a bizottság, és 1904-ben érkezik Girolamo Golubovich is a Szentföldi Kusztdióiából.

1907-ben elkészül az *Analecta* IV. kötete, és két sorozat ötlete merül fel: a „Bibliotheca Franciscana Ascetica” és a „Bibliotheca Franciscana Scholastica” széles körben növeli a Collegium ismertségét.

Erre az időszakra esik a Rend alapításának 700. évfordulója (1209–1909), ami fölveti a rendtörténeti tanulmányok aktualitását. Paul Sabatier művei általános érdeklődést keltenek a ferences irodalom iránt, a Rendnek pedig egyre inkább azzal kell szembesülnie, hogy saját történetét a Renden kívüli, sőt nem katolikus kutatók olykor jobban ismerik. Ekkor indul el több más fontos kezdeményezés is: 1902-ben Assisiben megalapítják a Società Internazionale di Studi Francescani, 1908-ban Londonban a British Society of Franciscan Studies, 1886-ban Folignóban elindítják a *Miscellanea Franciscana* folyóiratot, 1899-ben Párizsban a kapucinusok megkezdik az *Études Franciscaines*-t, 1903-ban Arezzóban pedig elindul a *La Verna*. Dionysius Schüller generális 1905. február 22-én kiadja a *Decretum de Statutis pro studiis regendis*, amelyben többek között előírja, hogy a filozófiai és teológiai oktatásban a generális által jóváhagyott tankönyveket kell használni. A *Compendium historiae Ordinis Minorum* elkészítésével megbízza a Collegium akkori prefektusát, Leonhard Lemmenst, aki azonban azt válaszolja, hogy érdemesebb volna inkább egy történelmi folyóiratot indítani a legmodernebb történettudományi módszerek alkalmazásával, amely lassanként összegyűjtené az anyagot egy ferences rendtörténethez. Lemmens javaslatát jóváhagyják, programját az *Acta Ordinis* 1906-ban közzéteszi.

A folyóirat első szerkesztője végül is nem Lemmens lett, aki 1907 januárjában visszatért Fuldába, hanem Girolamo Golubovich. A tervezett folyóirat módszertani elképzelését elküldte a Rend jelentősebb történészeinek, és összehívta őket egy egyeztető megbeszélésre 1907. ápr. 2–4-re a Porciunkulába. Ekkor született meg a folyóirat neve is: *Archivum Franciscanum Historicum*. Az egyeztetés valószínűleg nem sikerült maradéktalanul, mert az I. szám után Golubovich kiválik a gárdából – arra hivatkozva, hogy, nem tudja a munkát folytatni nagy vállalkozása, a *Biblioteca della Terra Santa* mellett.

Az ötvenedik évfordulót 1927-ben a közösség egy Te Deummal ünnepli meg, de a nemzetközi sajtó is megemlékezik róla. Ekkor döbbennek rá sokan a Renden is, hogy micsoda értékes munka folyik a Collegiumban, de a Renden belül kevésbé ismerik. Ez szóba kerül a német nyelvű lektorok 4. kongresszusán is, aminek eredménye több ismertető megjelenése ferences kiadványokban.

A második ötven év. Az 1927-es nagykáptalanon Assisiben döntés születik arról, hogy a Quacchi Collegiumban létre kell hozni egy kutatócsoportot, amely elkészíti Johannes Duns Scotus műveinek kritikai kiadását. Egyetlen bökkenő volt: az épület szűk ehhez. Elhatározták a hozzáépítést, így 1929-ben létrejött még egy udvar, az emeleten 18 új szoba lett – mindez elsősorban amerikai adományokból.

Az új funkcióknak megfelelően a ház szabályzatát is átdolgozzák. Az alapvető cél továbbra is a középkori ferences szerzők műveinek kritikai kiadása és rendtörténeti források közzélése. A kutatókat jól felkészült, hozzáértő és kiváló szorgalmú szerzetesek közül kell választani. A kutatóknak az egyes szekciókban öt és fél óra közös munka van előírva, szabad a szerda és szombat délután, jú-

liusban és augusztusban pedig minden délután. A tanulmányi utak során összegyűjtött minden anyag a Collegium tulajdona.

1933-ban létrehoznak egy negyedik csoportot is, a bibliográfiai szekciót, de ez 1938 után csak 1–2 testvért jelent. A levéltári kutatás érdekében a gvardián 1933-tól kezdve már Umbria területére is engedélyt adhat utazáshoz.

A harmincas években folytatódik a Halesi *Summa* kiadása, a *Bibliotheca Scholastica* és *Asctica*. Rendszeresen megjelenik az *Archivum F. H.*, amelynek a szerkesztését ismét M. Bihl veszi át és folytatja haláláig, 1950-ig. Elindul a *Sinica Franciscana* a belga A. Van den Wyngaert (1884–1954), a kínai missziótörténet szakértője gondozásában (I.: 1928, II.: 1933, III.: 1936). 1940-ben még egy bizottságot állítanak fel Sienai Szent Bernardin latin nyelvű prédikációinak kritikái kiadására Bughetti vezetése alatt. 1941-ben zárul le az *Analecta Franciscana X.* kötetének szerkesztése, elsősorban Michel Bihlnek köszönhetően. Ez a kötet hozza az alapvető ferences életrajzokat, ezért a kiadványnak óriási szerepe lesz, amikor a zsinat után megindulnak a fordítások.

A gyakori gazdasági nehézségek és a középkorinak mondható komfort-szint ellenére a Collegium stabilan végzi munkáját, elsősorban a Halesi és a történeti szekció kiegyensúlyozott tevékenységének, az egyre gazdagodó könyvtárnak és a jól működő nyomdának köszönhetően. A II. világháború azonban nemsokára fizikai veszélybe sodorja a Collegium létét.

1944 nyarán az angol és amerikai csapatok az Arno északi partjára szorítják vissza a németeket. A Collegium a frontvonalba kerül. Több szerzetes bemegy Firenzébe, 12-en ott maradnak az aug. 17-i német kiürítési parancsral dacolva. Aug. 1-től szept. 11-ig az amerikai tüzéség a kolostor fölött lövi éjjel-nappal a németeket, ezért a kolostor is elkerülhetetlenül kap belövéseket. A kertben kb. 200 gránát csapódik be. Nagyon megsínyli az ostromot az épület, főleg a nyomda, azután a kerítésfal és a vízvezetékek. A környékbeli lakosok egy-egy csoportja időnként bemenekül a kolostorba, de nem maradnak sokáig, mert nem jelent védelmet a ház. Szerencsére a nyomdagépek és a könyvtár nem károsodik.

Ha halálos áldozata nincs is az ostromnak, röviddel utána, 1944. okt. 16-án meghal B. Bughetti. A kutatók lassan visszajönnek és újból felveszik a munkát, de a nyomda egy ideig még zárva marad. A háború után cserélődik a személyi összetétel is, a történelmi viharok következtében új nemzetek tagjai jelennek meg, így magyarok is. Az Antonianumon tanuló és hazatérni már nem tudó magyar ferencesek közül ketten Quaracchiba kerülnek. Gál Gedeon, a Kapisztrán provinciából, 1945-től 1962-ig dolgozik a Halesi szekcióban, azután Amerikába megy, és ott folytatja a szövegkritikai munkát. Szabó Titusz, a Mariana provinciából, 1946-tól 1960-ig Szent Bernardin szövegkiadásán dolgozik, utána dogmatikát tanít az Antonianumon.

A nyomdában dolgozók között három magyar nevet találunk: Antal Reginald (az erdélyi provinciából, szedő, Quaracchiban 1947–1968), Horváth Martinán (az erdélyi provinciából, sekrestyés, Q. 1955-től) és Maráczy Urbán (Q. 1958-tól). Az ekkortájt érkező többi kutató közül kiemeljük Clément Schmitt (Q. 1950–1989) és Cesare Cenci (Q. 1961-től) alakját.

Az 1950-es év jelentette a 800. évfordulóját annak, hogy Petrus Lombardus elkészült a *Libri IV Sententiarum*mal. Az 1916-os kiadás kifogyott, a Collegium új kiadást határoz el, amelyen többek között Gál Gedeon is dolgozik. A sorozatok 1963-ban bővülnek a „Spicilegium Bonaventurianum”-mal. 1965-ben kerül sor az épület további bővítésére. Új kápolnát, könyvtárat, nyomdát és raktárakat építenek, az 1928-as épületrészre ráhúznak még egy emeletet, ezzel húsz új szobát nyernek. 1966. július 13-án áldja meg a kápolna oltárát Florit firenzei érsek.

1966. november 4-én három nap, három éjjel tartó esőzés után árvíz sújtott le Firenzére. Quaracchiban először a csatornákon keresztül szivárgott fel a víz. A falut hamarosan 2 méter sáros

szennyvíz borította, az állatok sokhelyütt vízbe fúltak. A víz tovább emelkedett, a Collegium részén 2,8 m, a kápolnánál 3,1 m volt a szint. Három napig megközelíthetetlen volt a kolostor, a környék egy 5 km-es víztárolóhoz hasonlított, helikopterek mentették az embereket. A testvérek az emeleten vészelték át ezt az időt ivóvíz és áram nélkül. A nyomdát a sáros, olajos szennyvíz tönkretette. A könyvraktár és a papírraktár anyagából csak a felső 40% maradt használható, köztük William of Ockham: *Scriptum in primum librum Sententiarum* c. művének utolsó ívei, amelyet Gál Gedeon szerkesztett, már Amerikában. Amint hírül vette a csapást, Gedeon atya táviratozott Cencinek: „A használható íveket szárítsátok meg ruhaszáritó kötélén, azután fotózzátok le.”

A könyvtár nagy része az emeleten megmenekült. A szerzetesek nekifogtak a helyreállításnak, segítséget is kaptak: öt nappal a csapás után Ciprian Berens generális ökonómus egy kisbusszal élelmiszert szállított nekik Rómából. Segélyek érkeznek a Rend provinciái, könyvkiadói, olasz kulturális hatóságok, klarisszák és más jótevők részéről.

A munka ismét megindult, de a költözés gondolata egyre többször merült fel. Az Arno alámosta az építkezés egy részét, úgyhogy le kellett állítani a munkát. A nyomdát új, ipari technikával látták el. Ebben az időszakban 14-en mentek vissza provinciájukba, helyükre nem jött teljes létszám. 1966-ban a San Bernardino bizottság a IX. kötetel befejezte munkáját, és megszűnt. 1968-ban a Rend magiszterképző intézete Grottaferratából beköltözött az Antonianumba. Üresen maradt egy nemrég felújított, hatalmas épület, 24 hektár földdel, 24 km-re Rómától délkeletre, az Albanói hegyek jó levegőjű pontján. A területet még a huszas évek végén vásárolta meg a Rend. 1932-ben nyaralót építettek itt az Antonianum tanárai és diákjai számára, de ez 1944-ben bombatámadásban megsemmisült. Helyébe 1948-ban kétemeletes kollégiumot építettek, és magiszterképzőt indítottak benne. A Rend számára pénzügyi nehézséget jelentett volna Quaracchi és Grottaferrata egyidejű fenntartása. Vagy-vagy! Konstantin Koser generális 1969 márciusában személyesen tárja a Quaracchi közösség elé a tervet, és mindenkitől véleményt kér. Elsőprő többséggel a költözésre szavaznak. 1969. április 8-án a definitorium generale eldönti a költözést. A nyomdát nem telepítik át, a gépeket megveszi a Porciunkula nyomdája. 1971 februárjában indul a hurcolkodás, az utolsó kamion április 16-án megy. Ekkor a Quaracchi épület kulcsát átadják a Firenzei Egyetemnek, amely megvásárolja az ingatlant. Ma az egyetem mezőgazdasági kutatóintézete működik benne.

1969-ben a római Antonianumon elhatározzák egy „Scuola di specializzazione in studi medievali” elindítását, és tervbe veszik, hogy ide Quaracchiból is meghívják előadókat. Ezzel kezdődik a rendszeres együttműködés a Rend egyeteme és a Quaracchi atyák között, ami az új helyen azután még intenzívebbé válik.

A grottaferratai időszak: a jelen. Grottaferratában pedig elindul az élet. A teológiai szekció vezetője Ignatius Brady, a történeti Clément Schmitt. A Collegium kiegészül egy újabb bizottsággal. Kajetan Esser, a kölni provinciából, 1968-ban megbízást kap, hogy készítsen el három fontos kiadványt, amely a Rend zsinat utáni megújulását szolgálja majd:

1. *Manuale Historiae Ordinis*
2. *Editio Critica Opusculorum Sancti Francisci*
3. *Directorium Regulae Nostrae*

1973-ban a domonkosok „Comissio Leonina” kutatócsoportja, amely Szent Tamás műveinek szövegkiadásán dolgozik, el kell, hogy költözzön párizsi épületéből, és Grottaferratában kér helyet. Harminc éven át tartott ez a sajátos, mindenkit gazdagító együttélés: 2003-ban a domonkos rend új központ kialakítását határozta el Párizsban, és a „Comissio Leonina” elköltözött.

A közösségnek a költözéskor 27 tagja volt, jelenleg mindössze 15-en vannak. A „nagy öregek” lassanként mind kiváltak, Clément Schmitt 1989-ben tér vissza Metzbe. Azok közül, akik még Quaracchiban lettek a Collegium tagjai, már csak Cesare Cenci él Grottaferratában. Egyre nehezebb utánpótlást találni a kutatógárdába. Az utóbbi 30 évben a különböző rendi gyűlések, káptalanok mind ismerik a Collegium fontosságát – 1978-ban még egy új, földszintes szárny hozzáépítésére is kész a Rend –, de egyre kevesebb fiatal kutató vállalkozik erre a nagyon speciális életformára.

Jelenleg a Collegio S. Bonaventurae három szekcióban működik:

1. a ferences – elsősorban középkori – szerzők szövegkiadásainak elkészítése;
2. történeti szekció (az *Archivum F. H.* és más sorozatok kiadása);
3. a „Pensiero Francese” szekciója, amely ferences teológiai és filozófiai kutatásokat végez, keresve az érintkezési pontokat a mai szellemi élettel.

Célkitűzései: 1. mint kutatási és tudományos koordinációs központ működni,

2. tudósképzés a ferences kutatások területén,

3. kutatási és publikálási lehetőség felkínálása minden szaktudós számára,

4. a „Fratelli Editori di Quaracchi” kiadványainak terjesztése és fejlesztése.

Néhány magyar szerzetes életpályája. A Quaracchi atyák közül néhány magyar nemzetiségűnek az életpályáját gyűjtöttem össze az *Archivum F.H.*, az *Acta Ordinis* és a *Franciscan Studies* nekrológiumai alapján.

Gál Gedeon szül. 1915. jan. 9-én Tószegen, Szolnok mellett. Gimnáziumi tanulmányait a szolnoki rendházban lakva végzi, 1932-ben beöltözik a szécsényi noviciátusban. 1939-es pappá szentelése után egy évig hitoktató Jászberényben, majd az Antonianumra küldik filozófiai doktorátust szerezni. Ebben az időben ott csak német és olasz professzor tanít filozófiát, és a skolasztika nem erősségük. Gedeon ezért Pauler Ákosról készít disszertációt, de 1943. szept. 8-án egy eltévedt amerikai bombázó Grottaferratában megsemmisíti addig írt minden anyagát és összes könyvét. Új témáért Baliénál jelentkezik a teológiai fakultáson, aki Scotus *Theoremata* c. művének hitelességét javasolja neki témául. 1944. márc. 15-én beadja a kész dolgozatot. Mivel védése, júl. 6. után már nem tud visszatérni Budapestre, egy ideig a nápolyi egyetemen hallgat filozófiát, 1945-ben pedig Quaracchiba küldik. Alexander of Hales műveinek szekciójában Victorin Doucet kanadai ferences mellett tanul bele a szövegkritikába. Módszere a „racionális kritika” vagyis a szöveg megértése alapján próbálják rekonstruálni az eredetit, nem pusztán mechanikus szövegolvasással. 1962-ben kerül az Egyesült Államokba, a Saint Bonaventure egyetem ferences intézetébe (Saint Bonaventure, New York). 1970-ben ő lesz az első, aki állami támogatásra pályázik szövegkiadáshoz, és pályázatát teljes siker koronázza. Így módja nyílik arra is, hogy laikus segédeket vonjon be. 1985-ben készül el William of Ockham kritikai kiadásának utolsó, XVII. kötetével. 1998-ban hunyt el.

Szabó Titusz szül. 1919. aug. 14-én Szanyon. 1934-ben öltözött be a Mariana Provincia Búcsúszentlászlói noviciátusában. 1942-ben pappá szentelték, majd az Antonianumba küldték. 1947-ben doktorál, témája Szent Bonaventura szentháromságtana. 28 évesen kerül Quaracchiba, elsősorban a Szent Bernardin kritikai kiadásán dolgozik, és ő az egyik könyvtáros is. 1960-tól Rómába kerül, az Antonianumon tanít dogmatikát. Aktív résztvevője a Carlo Balić által rendezett mariológiai kongresszusoknak. 1968-ban lesz a római provincia tagja. 1968 után lelkipásztori beosztásokat kap Palestrina, Vicovaro és Piglio rendházakban. 1984-ben a Szenttéavatási Ügyek Kongregációja megbízza Gaetano Catanoso, majd pedig Antonino Celona calabriai feren-

cések írásainak teológiai véleményezésével. Ebből a célból sokat tartózkodik Messinában. Betegsége miatt végül Rómába, a San Sebastiano rendházba kerül, ahol 2000. szept. 2-án hunyt el.

Felhasznált irodalom

Archivum Franciscanum Historicum 70. száma (a Collegium történetéről), más számokból a nekrológok.

CACCIOTTI 1997. = CACCIOTTI, Alvaro–FAES DE MOTTONI, Barbara [szerk.]: „*Editori di Quaracchi 100 anni dopo. Bilancio e Prospettive.*” *Atti del Colloquio Internazionale Roma 29–30 Maggio 1995.*, Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, P. A. A. Edizioni Antonianum, Róma, 1997.

Franciscan Studies

–, *Mémorial Doucet – Longpré. Hommage de la Province Franciscaine Saint-Joseph du Canada.* Québec, Culture, 1966.

MENCHERINI, Saturnino OFM: *Il Collegio dei Quaracchi (Memorie e Documenti).* Vallecchi Editore, Firenze, 1929.

MENEGHIN 1940. = MENEGHIN, Vittorino OFM: *Il P. Fedele da Fanna dei Frati Minori 1838–1881.* Ed. „Commissariato Provinciale per il T. O. F.” Convento S. Lucia, Vicenza, 1940.

SILEO, Leonardo szerk.: *Via Scoti. Metodologica ad mentem Joannis Duns Scoti. Atti del Congresso Scotistico Internazionale, Roma 9–11 marzo 1993. I–II.* P. A. A. Edizioni Antonianum, Róma, 1995.

VÁRNAI JAKAB

A Révai–Franklin per 1912-ben.

„A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak a Franklin-Társulat ellen egy szállítási szerződésből kifolyólag a tőzsdebírótság előtt lefolytatott pöre iránt sokfelől megnyilvánult érdeklődés kívánatosá tette, hogy ezen pörnek anyaga közrebocsáttassék, ami által egyszersmind eleje vétetik annak, hogy a némely helyen felmerült téves felfogások továbbra is fennmaradjanak és esetleg terjedjenek.”¹

Így kezdődik az a kiadvány, amelyet a Révai cég jelentett meg *A Révai–Franklin per* címmel, hogy a nagyközönség számára is igazolja a saját álláspontját. A kötet könyvtári forgalomba valószínűleg nem is került, ingyen kiadójuk szét.

Mindkét kiadó Magyarország legnagyobb könyves cégei között volt. A Franklin Társulat 1873-ban alakult, a nagy múltú Heckenast Gusztáv-féle vállalat jogutódjaként, de több kisebb céget, nyomdát is magába olvasztott. A másik kiadó nem büszkélkedhetett ilyen elődökkel: két testvér, Révai Sámuel és Révai Leó alapította 1869-ben, s csak 1895-ben alakult részvénytársasággá. Ekkoriban még nem rendelkezett saját nyomdával, viszont igen jelentős volt az ügynöki szervezete, amelynek révén a könyvterjesztésben alighanem az első volt Magyarországon.

A Révai 1911. május 8-án adta be a keresetet. A per 15 tárgyalási nappól állt össze: az első október 28-án, az utolsó 1912. június 18-án zajlott le. Az első napon mindössze annyi történt, hogy

¹ *A Révai–Franklin per.* Kézirat gyanánt. Bp. 1912. 3.

a bíróság egyik tagja ellen érdekeltségi kifogást emelt a Révai; Weiss Róbert tőzsdetanácsos a Magyar Pamutipar Rt. igazgatója, amely cég szerződésben áll a Magyar Általános Hitelbankkal, amely viszont a Franklin fő- (bár nem többségi) részvényese...

A per tárgya az 1905. május 24-én a két cég között létrejött szerződéssel² állt kapcsolatban. Ennek értelmében a Révai bizonyos mennyiséget átvesz a Franklin „Magyar regényírók képes kiadása” című sorozatából. Ezt Mikszáth Kálmán szerkesztette, és mindegyikhez előszót is írt. A tervek szerint a sorozat lezárásaként az író egy új műve jelent volna meg. A kereset a következő főbb pontokból állott:³

1. A Franklin elmulasztotta biztosítani az előszavak és az új regény megszületését még Mikszáth halála előtt, holott a sorozat meghirdetése óta az író két újabb műve is megjelent külön kötetként. Mivel a sorozat hajtőereje Mikszáth hírneve és fenti írásai lettek volna, ezek hiánya lényegesen csökkenti a kötetek eladhatóságát.

2. A fenti sorozatnak 12 részben, részenként öt kötetet kellett volna megjelennie 1910 első feléig. A kereset beadásának időpontjában viszont az utolsó két rész, tehát 10 kötet hiányzott, amely szintén a vásárlók elfordulását okozhatja.

3. A Révai vállalta, hogy jelentős mennyiséget átvesz a Franklintól a Malonyay Dezső által szerkesztett *A magyar nép művészete* című kiadványból – ám ebből is csak két kötet jelent meg a per indításáig.⁴

4. A Franklin kiadó folyamatosan megszegte a versenytilalmat azzal, hogy olyan kiadványokat jelentetett meg, amelyek tisztességtelen versenyt támasztanak más sorozatokkal, éppen a fenti szerződésben kiemelttel szemben is.

5. A Révai által átveendő kiadványok árát a Franklin úgy emelte, hogy erről a szerződött felet nem értesítette előzetesen.

Ugorjunk előre az időben: a bíróság a felperes keresetét valamennyi pontban elutasította, a Franklin Társulat tehát nem követett el semmilyen jogsértést. A Révai Rt. belenyugodott az ítéletbe, ám éppen azért adta ki a per anyagát, hogy a kifogásait minél szélesebb körben megismerjék. A kötetet végigböngészve belátható, hogy valóban nem az ítélet a legfigyelemreméltóbb ebben a történetben, sőt nem is a kereset pontjai, hanem az a háttér, a kiadói környezet, amelyben – ha komolyan vesszük a Révai kijelentéseit – szó szerint élet-halál harc dúlt a cégek között. Eszerint a Franklin Társulatnak az volt a célja, hogy a Révai Testvérek Rt-t „megfojtsa és tönkretegy”. Négyszemközti beszélgetésben elhangzott az a „jóindulatú tanács” is, hogy a Révai ne akarjon kiadó lenni Magyarországon, hiszen a Franklin van „arra hivatva”, hogy kiadó legyen – és neki van erre pénze...⁵

Nézzük a fentebb említett szerződés létrejöttének körülményeit. A Révai Testvérek Irodalmi Intézet 1904-ben a „Klasszikus regénytár” című kiadványsorozatával foglalkozott, amikor híret vették, hogy a Wodianer kiadó, illetve az ezt bekebelező Franklin Társulat hasonló, szintén külföldi regényekből álló sorozatot tervez. Hogy melyik cég kereste meg a másikat, hogy egyezséget kötösenek, arra a mindketten a másikat említették, ám a lényeg, hogy több egyeztetés után, 1905. május 24-én a Franklin teljesen lemondott a külföldi írókat hozó sorozatáról. A Révai azt vállalta ellentételezéseképpen, hogy átvesz a „Magyar regényírók”-ból (és egyéb Franklin kiadványokból) bizonyos mennyiséget, amelyeket a kiváló ügynökhálózata révén el tud majd helyezni. Így a magyar

² A szerződés szövege teljes egészében olvasható: uo. 197–201.

³ Uo. 7–38.

⁴ Azt azonban alighanem egyik fél sem gondolta, hogy ez a késedelem olyan mértékű lesz, hogy e mű ötödik kötete majd csak 1921-ben jelenik meg.

⁵ Uo. 107.

könyvpiacra létezett volna egy külföldi és egy magyar regényeket hozó kiadványsorozat, amelyek nem konkurálnak, hanem inkább kiegészítői egymásnak. Persze ha belegondolunk furcsállhatjuk, hogy a Franklin által jutott e számára kedvező helyzetbe, hogy felvállalta: nem ad ki bizonyos kiadványokat...⁶

És a Révai szerint nem ez volt az egyetlen alkalom – és nem csak a Révaival szemben. A Grill Károly cég 1908-ban határozta el, hogy kiad egy sorozatot „Magyar írók aranykönyvtára” címmel, amely vállalkozás tiszta jövedelméből a „Budapesti újságírók egyesületének özvegy- és árvaalapját” támogatják. Amikor ezt a Franklinnál megtudták, rögtön előálltak a „Magyar írók könyvtára” című sorozatervükkel, amelyet az „Otthon írók és hírlapírók köre” javára indítanának. A sorozat persze nem új lett volna, csak régebbi kiadványok újrakötése, mindazonáltal a fenti egyesületet sikerült a maguk oldalára állítani igen kedvező ajánlatokkal. A sikeres terjesztés érdekében az ügynököknek is 26%-ot ajánlott a Franklin a szokásos 16 helyett.

A kialakult körülmények miatt a Grill kiadó egyezséget kötött a Franklinnal, hogy a sorozat kötetszámát 20-ról 30-ra emeli, ám ebből 15-öt az utóbbi kiadó ad.⁷ Így jött létre az a furcsa helyzet, hogy pl. Eötvös József *A falu jegyzője* című regénye is szerepel a „Magyar írók aranykönyvtára”-ban, méghozzá úgy, hogy a címlapon a Franklin szerepel kiadóként, a címlapverzón az áll, hogy a „Révai testvérek tulajdona”, míg a Grill, a tulajdonképpen közreadó csak a kötés gerincén szerepel. A bevezető tanulmány Schöpflin Aladár műve, ahogy lábjegyzetben közli Mikszáth Kálmán, a sorozatszerkesztő halála miatt – amiből nyilvánvaló, hogy a kötet eredetileg a Franklinféle „Magyar regényírók képes kiadása” című sorozat része.

A felperes szerint a Franklin egy másik sorozata, az „Újabb írók könyvtára” című nemcsak a Révaiék „Klasszikus regénytár”-ával szemben szándékosan létrehozott konkurencia, hanem a „Magyar regényírók képes könyvtár”-ával – tehát a saját sorozatukkal! – szemben is. A Franklin ugyanis úgy kalkulált, hogy ha ez utóbbi sorozat rosszabbul fogyna is, ez már a Révainak lenne hátrány, hiszen ezzel a nyakukon maradnának a szerződés szerinti átvett példányok. Annál is inkább előnyben van ezzel a vegyes sorozattal a Franklin – hangsúlyozta a felperes képviselője a bíróságnak – mivel mondhatták a vásárlóknak, hogy nem érdemes megvenni a külön világirodalmi és külön magyar sorozatot, amikor sokkal olcsóbban megkaphatják az „Újabb írók könyvtár”-át.⁸

Még körmönfontabb dolognak tűnik az a másik trükk, hogy a Franklin hirdetésben dicsérte a fentebb említett „Magyar írók aranykönyvtár”-át (hiszen felerészben saját sorozatuk, a „Magyar regényírók” köteteiből állt), de ugyanakkor szembeállította ezzel, mondván, hogy jobb mint a „Magyar regényírók”, mert nincsenek benne az „elmúlt idők klasszikusainak porlepett írásai”.⁹ Tehát a Franklin még a saját sorozatát is képes volt rossz színben feltüntetni, csak hogy ne fogjjon megfélemlően a Révai által átvett anyag.

⁶ Óhatatlanul eszünkbe juthat az a zughírlapírói fogás, amelyben pénzt kérnek az érintett személtől, hogy valamilyen leleplező, kitergető cikk ne jelenjen meg.

⁷ Uo. 21.

⁸ Uo. 139. Valójában persze a három sorozat eléggé elkülönült egymástól. Amikor Révaiék azt hangsúlyozzák, hogy az esetleges vásárlót rá lehet beszélni a legolcsóbb sorozat megvételére a másik kettő ellenében, ezzel egyszersmind azt is kijelentik, hogy az átlagvevő ennyire nem ért az irodalomhoz, sőt, hogy a sorozatok tartalma valójában mellékes... Ehhez kapcsolódik egy húsz évvel későbbi kiadói per, ahol azt jelentik ki, hogy az átlagos olvasó összetéveszti két különböző vállalat kiadványsorozatát még akkor is, ha mindkettő borítóján fel van tüntetve a kiadó és a sorozatcím is. Erről lásd: BÁLINT Gábor: *A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” perrei 1936-ban.* = MKsz 2001. 1. sz. 83–99.

⁹ Uo. 22.

De cég legnyilvánvalóbb „húzása” – Révai Mór elmondása szerint¹⁰ – a *Révai nagy lexikoná*-val szemben történt. Itt persze nem állhatott elő azzal a Franklin, hogy egy „ellen”-nagylexikont indít, beérte azzal, hogy egy háromkötetes kézi lexikont hirdetett meg. A prospektusban (amely inkább egy „pasquillus”) többek között ez állt:

„A tapasztalat ... megmutatta, hogy a húsz-harminc kötetre terjedő nagy lexikonok, bármily nagy kulturális hasznuk van is, nem felelnek meg teljesen a mai élet gyakorlati kívánalmainak. Túláságos terjedelmük, a tömérdek fölösleges tudnivaló, melyeket mindenki úgyis tud, vagy amelyekre a gyakorlati életben élő embernek soha nincs szüksége, az egyes közlések túláságos terjedelme nehézkessé teszi a nagy lexikonok használatát, drágaságuk pedig nem mindig arányos belső értékükkel.”¹¹

S írták ezt éppen akkor, amikor a Révai is megkezdte a nagylexikon propagálását. A Franklin újra a régi trükkhöz folyamodott: egyik főtisztviselője arra próbálta rávenni a lexikon terjesztéséért felelős vezetőt, hogy a Révai vegyen át 3000 példányt a kézi lexikonból, s akkor ők szívesen elhalasztanák annak kiadását néhány esztendőre. A Révai ebbe persze nem ment bele, több okból is: részint most már nem akart engedni a zsarolásnak, másrészt nyilván úgy vélekedett, hogy az effajta kézi lexikonok létrehozásához szinte ugyanannyi szellemi munka szükséges mint a nagyhoz, tehát csak úgy lehet olcsón, minőségi kislexikont adni a közönségnek, ha ugyanaz a cég, ugyanaz a szerkesztőbizottság jelenteti meg, amely a nagylexikon készítésébe már időt és pénzt investált.

A Révainál jól látták, hogy a készülő *Franklin kézi lexikona* csak egy hirtelenjében összecsapott kiadvány, vastag papíron, pazarló szövegtükörrel, ráadásul egyetlen illusztrációt, vagy térképet sem tartalmazott. Hogy mégis jól fogyjon, különböző trükköket alkalmaztak az ügyöki terjesztésnél, amelyet Révai Mór részletesen a bíróság elé tárt a per során tartott beszédében – s amely trükköket a Franklin képviselője nem cáfolt meg, egyszerűen kívül hagyott, mint amúgysem bizonyítható dolgokat. Annál is inkább tehette ezt, mivel Révai sem közölte, hogy honnan vette értesüléseit. Valószínűleg arról lehetett szó, hogy a cég némely ügynöke, miután engedett a Franklin csábításának, és nekik kezdett dolgozni, elmesélte korábbi munkaadójának, hogy miképpen folynak a dolgok az új megbízójánál.

Eszerint tehát a Franklin külön kurzusokat szervezett az ügynökeinek, amelyben leszögezték, hogy nem az a lényeg, hogy a saját lexikonuk fogyjon, hanem, hogy a Révai lexikona ne fogyjon.¹² Ki kell használni a *Révai nagy lexikona* körüli nagyszabású sajtóakciót, s úgy kell bekapogtatni az emberekhez, hogy ők „a” lexikonra vesznek fel előjegyzést, „a lexikonra, amelyről tegnap volt cikk az újságban” stb. A MÁV tisztviselőinél elő kellett venniük azt a vasúti rendeletet, amely a lexikont ajánlja az összes alkalmazottnak, mivel abban szó van a vasutasszakma minden részletéről, így sikeresen rávehetik a dolgozókat, hogy aláírják „a” lexikon előfizetési ívét. A rendelet ugyanis valóban létezett, csakhogy természetesen nem a *Franklin kézi lexikonát* ajánlotta, hanem a *Révai nagy lexikonát*, amelyben a vasúti szakcikkeket a MÁV szakértői készítették.¹³

¹⁰ A per során nem csak az ügyvédek, de a rivális cégek vezetői felszólaltak a bíróság előtt. König Gyula, a Franklin Társulat ügyvezető igazgatója 1911. december 16-án, Révai Mór, a Révai Testvérek igazgatója pedig 1912. május 8-án. Míg König beszédének éppen csak a tárgyalási jegyzőkönyvben lejegyzett vázlata szerepel a kiadványban, addig Révai jól megszerkesztett, hatásos és minden részletre kiterjedő beszédét teljes egészében olvashatjuk. A könyv bevezetőjében közlik is, hogy elkérték a per részét képező anyagokat a Franklintól, ám az nem válaszolt.

¹¹ Uo. 225.

¹² Uo. 100–104.

¹³ Erről a Révai külön óvást jelentetett meg a lapokban, amelynek szövegét lásd: uo. 233–234.

A tanfolyamokon az ügynököknek különféle fogásokat tanítottak, hogy hogyan viselkedjenek a különböző helyzetekben.¹⁴ Ha pl. a kuncsaft rájön, hogy az aláírandó íven csak egy háromkötetes lexikon szerepel, akkor azt kellett mondaniuk, hogy megváltozott a terv, és egyelőre csak ezt a rövid verziót adják ki. Ahol látják a Pallas lexikont, ott azzal kellett előállniuk, hogy a Franklin kifejezeten e korábbi munka kiegészítéséül adja ki a kézi lexikont. Ha olyan megrendelővel találkoztak, amelyik már tájékozottabb, akkor egyszerűen negatív fényben kellett beállítani a *Révai nagy lexikont*: talán nem is adják ki, mert túl nagy falat a kiadónak, ha ki is adják, akkor is csak ki tudja hány év múlva fog teljesen megjelenni, és hát egyébként is haszontalan egy ilyen túl nagy lexikon stb.¹⁵

Mindezekért Révai Mór szerint elsősorban a Franklin Társulat akkori ügyvezető igazgatója, König Gyula a felelős, ő vezette ezt a „hadjáratot”. Ők ketten 1894-ben találkoztak először. Ekkor König a Műegyetem rektora volt, ám éppen ekkor merült fel a lehetőség, hogy a Franklinnál vezető pozícióba kerüljön. Révait azért kereste fel, hogy tanácsot kérjen „miként lehetne ezt a meg lehetőségen elhanyagolt és sok tekintetben álomba szenderült intézetet eleven, lukratív, mozgó, produktív vállalattá tenni.”¹⁶ Révai abban az időben foglalkozott a Méhner Vilmos-féle kiadóvállalat átvételével, opciója volt a fix vételárra. Felvetette az ötletet, hogy esetleg közösen vegyék át a Franklinnal. Miután minden lapját kiterítette König előtt, és az opciós szerződést is átadta beletekintésre, a Franklin egyre halasztotta a közös átvétel elintézését, egészen addig, amíg az opció lejárt és a Méhner céget egyedül vette meg – a Franklin.

Amikor 1909-ben Révaiék tervbe vették (a százkötetes Jókai-díszkiadás mintájára) Mikszáth Kálmán műveinek jubiláris kiadását, amelynek jövedelméből jött volna létre az írónak átadandó „nemzeti tiszteletdíj”, ismét összeütközésbe kerültek velük. 1902 óta ugyanis Mikszáth minden munkáját a Franklin adta ki. König azonban csak akkor volt hajlandó átengedni a tulajdonukban lévő két regényt, ha a Révai egyenrangú társként veszi be a Franklint ebbe a vállalkozásba. Mivel azonban a Révai már megszerezte a korábbi évekből származó 40 kötetnyi Mikszáth-mű kiadási jogait, ezért természetesen hallani sem akart az 50–50%-ról. Ekkor König azt válaszolta, hogy

„ők a kiadásukban megjelenő Magyar regényírók című regénygyűjteményt, melynek szerkesztője Mikszáth Kálmán, ezentúl olyképp fogják terjeszteni ügynökeik útján, mintha az volna az az irodalmi vállalat, melynek jövedelméből kell előteremteni a Mikszáthnak átadandó jubiláris tiszteletdíjat.”¹⁷

Erre Révai csak azzal tudott felelni, hogy tájékoztatta Mikszáth-ot, aki kijelentette: azonnal szakít a Franklinnal, ha a fentiek megtörténnék – mire König rögtön visszakozott, s ígéretet tett, hogy a tervezett kiadást nem fogja zavarni. Később azonban egy harmadik céget, amely szintén

¹⁴ Természetesen valamennyi cég tartott effajta „továbbképzéseket” az ügynökeinek, és az is természetes, hogy mindegyik hangsúlyozta, hogy az ügynökeivel a legszigorúbban betartatja az – ahogy ma mondanánk: – „etikai kódexet”. Annál is inkább, mivel még az országgyűlés is foglalkozott a könyvügynök tetteivel. Erről lásd: RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók*. Bp. 1920. I. 383–390. A Révai ügynök-tanfolyamai egyébként több hétig tartottak, lásd: OSZK Kézirattár, 5/51.

¹⁵ Úgy tűnik akkoriban óriási piaca volt az effajta kézikönyveknek: „Amíg pl. az első nagy lexikonból, a Pallasból körülbelül 20 000 fogyott el összesen, a Révai nagylexikon első kötetéből nem is egy fél év alatt 8000 példány kelt el – részletüzlet útján. (Több még nem jelent meg.) A Franklin-féle 3 kötetes kislexikonból pedig már a megjelenése előtt körülbelül tíz kiadásnak megfelelő példányszám fogyott el!” – írta Iván Ede 1911-ben a Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachjában (Idézi: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*. 1849-től 1945-ig. Bp. 1970. 169.)

¹⁶ *A Révai-Franklin per.* 78.

¹⁷ Uo. 86.

foglalkozott a „Magyar regényírók” terjesztésével, megpróbált rávenni, hogy hajtsa végre azt, amire ő a szavát adta, hogy nem teszi meg...

Persze ez csak az egyik oldal. A Franklin saját cégtörténetében¹⁸ természetesen egészen más fényben tűnik fel König alakja. Ő volt az, aki megszervezte a cég saját terjesztési osztályát – hiszen éppen ezért kellett megvenni a részletüzletben jeleskedő Méhner vállalatot. König szerepe a vállalatnál olyannyira megerősödött, hogy szinte „kitúrta” Benkő Gyulát, a cég korábbi első emberét. Ahogy Révay József írja: „König Gyula sokkal erősebb akaratú és önállóbb egyéniség volt, hogysen a vezetésbe beleszólást tűrt volna”¹⁹ valamint: „erélyes vezetése a legnehezebb viszonyok közepette is megtalálta a helyes utakat, és megoldásokat...”²⁰, mivel „nagy elgondolásai- val, széles látókörével, sajtóságos üzleti érzékével s kitűnő műveltségével sikerült a Társulat minden osztályát és minden üzemét egyetlen nagy cél egyöntetű szolgáltatába ajánlani.”²¹

Mindezt alighanem maga Révai Mór is aláírná, de a maga részéről már megtette a kiegészítéseit az üzleti tisztesség és erkölcs dolgában. Ahogy később írja: König „mindent ellenzett, amit más jónak tartott, ez volt a természeté”.²² König Gyula egyébként éppen a vállalat vezetése miatti megfeszített munkában megbetegedett és 1913-ban meghalt.

*

A közreadó cég bizonyára azt remélte, hogy a kiadott peranyagból „ügy” lesz a magyar kulturális életben, de úgy tűnik érdemben csupán két újságcikk reflektált rá. Elek Artúr a *Nyugatban*²³ azt írja: a pert bemutató könyv „pörére vetkőzteti az egész magyar könyvkiadói üzletet, kitakarja titkos rugóit, kerekeit és megismerteti a világot azokkal a fogásokkal és praktikákkal, melyekkel a mi könyvkiadóink a magyar kulturát »csinálják«.”

A nagykiadók létrejötté szabadította Magyarországra azt az „egyiptomi csapást” – véli Elek – „melynek részletüzlet a neve”.²⁴ Rájöttek arra, hogy legjobban a sokkötetes gyűjteményes kiadványokat lehet így eladni, ez imponál a legjobban a kevésbé pénzü (és kevésbé kultúrájú) olvasóközönségnek. Akár egyetlen író műveiről legyen szó,²⁵ akár feledésre méltó írók²⁶ könyveiből állítottak elő sorozatokat, ez sikernek ígérkezett: az ügynökök „sáskaserege” elárasztotta a vidéket, és „terítette” a könyveket. Természetesen nem ingyen: míg az ügynök jutaléka akár 26% is lehetett – az íróé jó ha 10%, teszi hozzá Elek. És micsoda mennyiségek repkednek itt a per kapcsán: a „Magyar regényírók”-ból 90 000 kötetet vállalt át a Révai, hangsúlyozza. A könyvekből tehát valójában csak a kiadók gazdagodnak meg, a szerzők nem, és nem gazdagodik így a kultúra sem. Az íróknak össze kellene fogniuk, ajánlja végezetül Elek, és a saját kezükbe véve a kiadást, olcsón lehetne jó könyveket megjelentetni.

¹⁸ *Egy magyar könyvkiadó regénye. Összeállították RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár. Bp. 1937.*

¹⁹ Uo. 94.

²⁰ Uo. 96.

²¹ Uo. 100.

²² RÉVAY Mór János: *i. m.* I. 390.

²³ ELEK Artúr: *A magyar író és kiadója.* = *Nyugat* 1913. I. 43–52.

²⁴ Ennek meghonosítása nálunk valóban a Révai céghez kötődik, ahogy maga RÉVAY Mór is leírja: *i. m.* I. 347.

²⁵ A Révai adta ki többek között Jókai Mór, Eötvös József, Eötvös Károly, Rákosi Viktor, Abonyi Lajos, Ambrus Zoltán, Mikszáth Kálmán összegyűjtött műveit. Az irodalmi szempontokon kívül, a mutatósan bekötött sorozatok valóban jól eladhatónak bizonyultak.

²⁶ Maga Révai Mór is gyakran hangsúlyozta, hogy a „Magyar regényírók” csak Mikszáth előszavai révén áll meg a lábán, egyébként a „poros” írókat már senki nem olvassa.

A másik cikket Kóhalmi Béla írta és a *Huszedik Században* jelent meg.²⁷ Ő nem volt ennyire rossz véleménnyel a részletüzletről, mert mégiscsak a kultúrát terjeszti, mégha vitatható és felemás módon is. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a részletüzlet felvirágzása „körülbelül egybeesik a magyar banktőke ipari érdekeltségének kiterjesztésével”. Esetünkben arról a bankról van szó, amelynek a neve már a tárgyalás első napján elhangzott az összeférhetetlenség miatt: a Magyar Általános Hitelbankról. A banktőke nem tűrheti – fejtegeti Kóhalmi –, hogy a legnagyobb könyvterjesztő vállalat még a kiadásban is elébe vágjon a saját irányítása alatt álló Franklinnak. Ezen a legsebezhetőbb ponton lehet tehát megtámadni, hiszen a könyvkiadás tartja a legnagyobb tőkét lekötve, és ha ebbe belebukik, akkor a könyvterjesztő részleg egyszerűen megszerezhető. Eszerint tehát nem volt túlzás Révai Mór azon megállapítása, hogy a Franklin célja a Révai teljes megsemmisítése.

Mint tudjuk, mindkét cég jelentős szerepet vitt a következő évtizedekben is, tehát a Franklin nem érte el a célját, minden bizonnyal le is mondott róla. Ennek többféle oka is lehetett, pl. König, mint a meghatározó egyéniség halála, illetve a következő évben kitört világháború, de talán a Révai Mór által kezdeményezett per, és a kiadói botrányok nyilvánosságra hozatala is segített abban, hogy a Révai cég elkerülte a Franklin újabb támadásait.

BÁLINT GÁBOR

Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században. 1905. augusztus 27-én a *Hódmezővásárhely* című hetenként háromszor megjelenő politikai lapban a következő lakonikus szavakkal kezdte beköszöntőjét Horovitz Jakab, az új szerkesztő: „A mai napon *Kun Béla*, e lap felelős szerkesztője változott viszonyai következtében én vettem át a *Hódmezővásárhely* szerkesztését...” A „változott viszonyok” dodonai homályú jelzős szerkezetet használja Kun Béla is, aki e lapszám más helyén a maga dagályos módján elbúcsúzik a lap olvasóitól. Kifejezi azt a reményét, hogy „a vásárhelyi közönség szívesen fogja látni”, ha vele – más laphasábokon bár – „érintkezésben marad”, hiszen, mint elárulja, ezzel a nappal új, naponként megjelenő lapot indít. Lapja, a *Vásárhelyi Reggeli Újság* („független politikai napilap”) ettől a naptól hetenként hétszer, olykor hatszor, negyven évfolyamot jegyezve, 1944. október 5-ig jelent meg, a város leghosszabb életű lapjának bizonyult.¹

Az ekkor 27 éves alapító laptulajdonos Vésztői Kun Béla (1878–1954) 1903-ban tért vissza gimnáziumi tanulmányai színhelyére, ahol 1896-ban érettségizett. A nagyváradi születésű, papi családból származó fiatalember Debrecenben és Kolozsvárott végezte jogi tanulmányait, ugyanitt kezdte újságírói pályáját, a *Debreceni Főiskolai Lapoknál* (1897–1898), majd a független *Kolozsvári Friss Újságnál* (1899–1903). Hamar elsajátította és ügyesen használta azt a két-háromszáz szavat, kifejezést, amire a századforduló idején egy második vonalbeli, törekvő közéleti személynek, politikusnak szüksége volt. Már a gimnáziumban önképzőköri elnök, jó szónok lett, évfordulós megemlékezések állandó szereplője, gyorsan és szívesen verselt, alkalmi ódákat írt szükség szerint Rákócziról, Csokonairól, Kossuthról, Deák Ferencről, vagy bárkiről.

Lapalapítása után, már a következő évben, 1906-ban indult az országgyűlési képviselőválasztáson 48-as programmal, a szegvári kerületben. Ekkor azonban még alulmaradt a szakadár szociáldemokrata Mezőfi Vilmostal szemben. Az ő ideje 1910-ben jött el Vásárhelyen, amikor a nála

²⁷ KÓHALMI Béla: *Kapitalista könyvirodalom.* = *Huszedik Század* 1913. I. 98–103.

¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970.* Szeged, 1974.

22 évvel idősebb, már beteg, meggyőződése ellenére induló párttársával, Endrey Gyulával (1856–1913) szemben elnyerte a város mandátumát. Endrey a Függetlenségi és 48-as Párt 1909-es kettészakadása után Kossuth Ferenc híve maradt, Kun pedig Justh Gyula mellé szegődött. Ezt követően emberöltőnyi időre (1910–1918, 1922–1939) állandósult képviselői státusa. Gyakori, népszerű szónoka a parlamenti üléseknek, szónokolt az igazságos adórendszerről, visszatérő témája az általános, egyenlő, titkos választójog, az önálló vámterület, jegybank. A 48-as, majd a kisgazdapárt különböző árnyalatú csoportjaiban, frakcióiban, vagy olykor pártonkívüliként hirdette városa, különösen a gazdatársadalom („a kis fehérfalú tanyák”) érdekeit. Pályafutásának spektrumában megtalálható a magyar 20. század szinte minden politikai színárnyalata.²

A *Reggeli Újság* szerkesztésében ideális partnerre talált Fejérváry József (Fehérvári József) személyében (1874–1960). A város 20. századi polgári újságírásának legjellegzetesebb képviselője, könnyűtollú, termékeny szerző 1893-ban érettségizett a hódmezővásárhelyi főgimnáziumban, majd a kolozsvári egyetemen matematika-természettudomány szakot végzett. Újságírói pályája a század első évében indult, 1901-ben lett a Kenéz Sándor ügyvéd (1869–1938) Németh László későbbi regényhőse, „Égető Lőrinc” által alapított *Vásárhelyi Friss Újság* (majd *Vásárhelyi Híradó*), a város első nagy példányszámú, olcsó napilapjának munkatársa, ezt követően a második világháború végéig 12 újsághoz volt köze. Szerkesztett is, alapított is lapokat. Leghosszabb ideig a *Vásárhelyi Reggeli Újságnál* dolgozott. Indulásakor társszerkesztő (a lap megszűnésekor, 1944-ben is ő végezte ezt a munkát), 1906-ban már – s majd még többször is, Kun Bélával fölváltva – felelős szerkesztő. Bár a lap ideológiáját természetesen – mindenkori politikai felfogásának megfelelően – Kun Béla alakította ki, az újság stílusát Fejérváry csevegő, nosztalgikus hangja, s az empátiával tálalt bűnügyek határozták meg.

A *Reggeli Újság* negyediként lépett a századelő hódmezővásárhelyi sajtójának színpadára. Három előde, mondhatni vetélytársa: a kormányt támogató *Hódmezővásárhely* (1871–1922), majd Kun 1910-es választási ellenfele, Endrey Gyula függetlenségi *Vásárhely és Vidéke* című lapja (1883–1912), és a már említett liberális reformer Kenéz Sándor *Vásárhelyi Híradó* című újságja.³

A hetenként háromszor, 6–700 példányban megjelenő, hatfilléres *Hódmezővásárhely* számára az új lap nem volt versenytárs. A Gazdasági Egyesület, a nagygazdák lapja lévén, biztos anyagi alappal rendelkezett, s bár őket hagyta ott Kun Béla, barátságos közömbösséggel fogadták az újságot. „Új napilap Vásárhelyen” című tudósításukban így írtak:

„*Vásárhelyi Reggeli Újság* czimmel új független politikai napilapot indított meg Kun Béla, lapunk volt szerkesztője. Ő a felelős szerkesztő és kiadótulajdonos, társszerkesztő Fejérváry József, főmunkatárs dr. László Jenő. Az új lap hétfőn is megjelenik, s mint első számából látjuk, erős szocialista érzelmű[!], s a nemzeti követeléseket ily sorrendben tartja valósítandóknak: általános titkos választójog, gazdasági önállóság, teljes paritás a hadügy terén. A lapot a Hódmezővásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság állítja elő.”⁴

A *Reggeli* megjelenése előtt a jól szerkesztett, színvonalas *Vásárhely és Vidéke*, a 48-as pártkör hivatalos orgánuma volt a város vezető újságja, annak az Endrey Gyulának a lapja, aki 1892-től 1910-ig folyamatosan Vásárhely országgyűlési képviselője. A népszerű *Vásárhely és Vidéke* ugyan-

² HERCZEG Mihály: *Kun Béla*. In: *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Szeged, 2002. 131–132.

VARSAANYI Attila: *Kun Béla*. In: *Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város történeti almanachja 1873–1950*. Hódmezővásárhely, 2003. 53–61.

³ Mint 1. sz. Ezenkívül KŐSZEGFALVI Ferenc: *Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászati, sajtó és könyvkiadási történetéhez 1852–1944*. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 36.

⁴ Hódmezővásárhely 1905. augusztus 29. 3.

csak háromszor jelent meg hetenként, szintén 6 fillérért árulták, viszont a *Hódmezővásárhellyel* szemben 2-3 ezres példányszámot is elért. Az új napilap indulását hűvösen konstataulta:

„...a mai nappal *Vásárhelyi Reggeli Újság* cím alatt egy új, krajcáros napilap indul meg Kun Béla szerkesztésében, melynek irányát azonban még nem ismerjük.”

– írják augusztus 29-én A hírlapírás köréből című rovatukban.

A továbbiakban a 48-as lapot Kun Béla vállalkozása erején felüli áldozatvállalásra kényszerítette. Endrey, mint később írta, a pártkör ösztönzésére 1906. október 2-án áttért a heti hatszori (továbbra is főleg a saját költségén való!) megjelenésre, s csak 1910 végén, miután a választáson is alulmaradt a pártszakadás után Justh Gyulával tartó fiatal, törtető ellenfelével szemben – tért vissza lapja utolsó két évére a heti háromszori megjelenéshez. Keserű tanulságot von le az újság 1910. december 31-i számában, mikor ezt írja:

„Be kell ismernem, hogy a lap kiadásánál a legelhibázottabb lépés az volt, mikor politikai barátaim unszolására a lapot napilappá alakítani engedtem, mert eltekintve azon súlyos áldozatoktól, melyeket tőlem – és egyedül csak tőlem – igényelt, arról is sajnosan kellett meggyőződnöm, hogy a mi viszonyaink között városunkban egy napilap kiadásához nincs meg sem a kellő anyag, sem a szükséges szellemi és anyagi erő és egy helyi napilap nálunk a maga erejéből fent nem állhat, hacsak magasabb hivatásáról megfelelkezve s a műveltebb olvasóközönség igényeit figyelmen kívül hagyva, az apró-cseprő helyi eseményeknek és rendőri híreknek mondvcacsínált szenzációképen való hangzatos kiszínezésére és tódítására s mindezekkel a nép egyszerű erkölcsi felfogásának megrontására nem vállalkozik. Ezt a szenzáció hajhászó irányt a *Vásárhely és Vidéke*, mint napilap nem kultiválta.”

A nem is túlságosan burkolt célzást mindenki érthette Vásárhelyen; hisz a *Reggeli Újság* például már a legelső számának első oldalán, az általános, titkos választójogról szóló fennkölt vezércikk mellett egy teljes hasábon ecsetelte drámai színekkel, hogyan szólalkozott és verekedett össze apjával egy tanyai legény.

A *Reggeli Újság* kortársai közül egyedül Kenéz Sándor lapja, a *Vásárhelyi Híradó* volt úgynevezett krajcáros, vagyis két fillérért árusított lap. Ezt Kenéz vezette be Vásárhelyen, szinte forradalmasította a helyi lapkiadást. A példányonkénti ár leszállítása mellett bevezette a 20 filléres apróhirdetést, 1904-ben, szintén elsőként a városban, rotációs gépet vásárolt. Gyors, pontos, olcsó, nagy példányszámú lap volt a célja. Az újság fénykorában rekordmagasságú, 4–5 ezres példányszámot is elért. A liberális felfogású, korszerű műveltséggel rendelkező ügyvéd társadalmi, gazdasági reformokkal igazi értelemben vett polgári haladást akart teremteni elmaradott szülővárosában. A kései Széchenyiként, őszinte hittel, – de kissé naivan – politikázó Kenéz azonban belebukott vállalkozásába, családi vagyona, felesége hozománya elúszott. Bukásához kortársai meg nem értése, s az üzleti érzék hiánya mellett nagyban hozzájárult a demagóg versenytárs, Kun Béla konkurenciája. „Feleségem volt egyedüli vállalkozótársam...öt 1906-ban temettük...ugyanazon évben megszűnt a lap, mert megbuktam vele egyedül” – írta a polgármesterek halála évében, 1938-ban.⁵

Nem csoda hát, hogy a *Vásárhelyi Híradó* ellenséges gúnnyal fogadta a *Reggeli Újság*ot. „Új lap” címmel így írt 1905. augusztus 29-én:

„Vasárnap meglepetésszerűleg városunkban új krajcáros napilap indult. Szerkesztője Kun Béla, koszorús költőnk, társszerkesztő Fejérváry József volt rendőrfogal-

⁵ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Regényhős és valóság. Égető Lőrinc a sajtószabadságért.* = Délsziget 1988. 12. sz. 41–43.

mazó.” (Aki, mint láttuk, Kenéz lapjánál kezdte újságírói pályáját!) „A lap szociális irányú, Kristóffy belügyminiszter támogatja. (Jó pénz.)”

Az ellenséges viszony ezután is folytatódott, egészen a *Híradó* megszűnéséig. A *Reggeli Újság* gyászkeretben írta a *Híradó* nevét, az pedig gúnyverseket hozott Fejérváryról, Kun Béláról. A Kristóffy belügyminiszterre való utalás politikai háttérrel ad a dolognak. A kortársak, talán nem is alaptalanul, azzal a Kristóffy József belügyminiszterrel (1857–1928) hozták kapcsolatba Kun Bélát, aki az ellenzék megbontása céljából, 1905-ben, rövid ideig, kapcsolatban állt, tárgyalta a szociáldemokrata párttal.⁶ Némelyek a vagyontalan, fiatal ügyvéd lapalapítása mögött egyenesen a kormánypárt támogatását sejtették, annál is inkább, mivel az első számok még a Szabadelvű Párthoz közelálló Részvény nyomdában készültek. A lap már harmadik számában kénytelen volt foglalkozni ezekkel a vélt, vagy valós hírekkel. A *Reggeli Újság* és egy helyi érdekes szövetkezet pénze című nyilatkozatában ezt olvashatjuk:

„Felelős szerkesztőnk névtelen levelet kapott...hárman élőszóval fejezték ki, mintha bizonyos urak érdekből tartanák a lapot és a szerkesztőt.”

Itt a cikk meg is nevez fél tucat ilyen tehetős, tekintélyes kormánypárti polgárt, majd így folytatja:

„Mindez rossz akaratú híresztelés és arcátlan betolakodás szerkesztőnk magán ügyeibe. Ahoz senkinek semmi köze nincsen, hogy szerkesztőnk miből alapította és tartja fenn a lapot.” [!?!]⁷

Azt nem tudjuk, állt-e kormánypárti pénz Kun mögött, annyi azonban bizonyos, hogy a támogatót, biztos háttérrel kereső Kun lapja indulásakor megpróbálta megszerezni a szociáldemokrata párt támogatását. Kun kortársa Kurucz János nyomdász-lapkiadó (1889–1953) írja,⁸ hogy a *Reggeli Újság* kiadója az első időben Csala Imre (1874–1928) helyi szocialista vezető volt [?], s amikor 1905-ben Bokányi Dezső (1871–1940) a párt egyik országos vezetője Makón tartott nagygyűlést, Kun Béla fölkereste, s kérte, engedélyezzék, hogy újságja a párt hivatalos lapjaként szerepelhesen. Kurucz szerint Bokányi ezt kereken megtagadta.

Akár így, akár úgy történt, bárki állt is a *Reggeli Újság* mögött, a *Vásárhelyi Híradó* legázolása, majd az 1910-es választási győzelem, s a *Vásárhely és Vidéke* kiütését követően a *Reggeli Újság* a közömbös *Hódmezővásárhely*, és különböző jelentéktelen próbálkozások mellett (egészen a húszas évek végéig) komoly versenytárs nélkül, egyedül maradt a porondon.

Az új sajtóvállalkozás ezt követően gyors, látványos fejlődésnek indult. Szerkesztősége a templombazárból, a Részvény nyomda helyiségeiből már 1905 szeptemberében átköltözött a tér szemben lévő házába, a Szegedi utca 2. szám alá. 1906. január 14-én Kun üzembe helyezte saját nyomdáját [!] a főutca, az Andrássy u. 17 szám alatt, az ún. Orovecz-házban, ide szinte azonnal, január 17-én követte a szerkesztőség is. 1912. november 20-án aztán a szerkesztőség és a nyomda is a Kossuth-tér legelegánsabb palotájába, a takarékpénztár bérházába költözött.⁹

⁶ Kristóffy József. In: *Új Magyar Életrajzi lexikon. III.* Bp. 2002. 1221.

⁷ A *Reggeli Újság* és Kristóffy pénze. = *Vásárhelyi Reggeli Újság* (VRU) 1905. augusztus 30. 1. Illetve: *Ma harmincéves a Reggeli Újság.* = VRU 1935. augusztus 27. 1.

⁸ KURUCZ János: *Emlékezünk régiekről.* = *Jövő Útja* 1931. március, 19–20., június 3.

⁹ Az adatok megállapíthatók a lap fejlécéből és kolofonjából

Nyomdája technikai felszereltségéről sajnos nincs adatunk, annyit lehet tudni, hogy 1913 tavaszán rotációs gépet szerzett be.¹⁰

A Vásárhelyi Reggeli Újság-nyomda, amint a neve is hangsúlyozta, elsősorban a politikus-tulajdonos lapját szolgálta, mindent ennek rendelt alá. Egyéb munkát, különösen 1918 után nem, vagy alig vállalt. Mindössze hét könyvéről tudunk, ezek közül is öt az első világháború előtt hagyta el a nyomdát. A *Reggeli Újság*on kívül újságot sem készített a háború után, mindössze egy rövid-életű egyházi havi közlönyt. Kötelespéldány szolgáltatását rendszeresen elmulasztotta; a háború éveitől kevés termékét sem jelentette be.¹¹ Más módon is igyekezett költségeit leszorítani; olcsó munkaerő alkalmazásával próbált fennmaradni. Egy levéltári följegyzés szerint 1924 és 1943 között például tíz tanoncot és 34 nyomdászt alkalmazott. Nyomdája négy évtizede alatt tehát körülbelül húsz tanoncra és mintegy negyven nyomdászra beszélhetünk. Id. Erdei Sándor nyomdájában ugyanez idő alatt húsz nyomdászt alkalmaztak, a Róth-féle nyomdában pedig 1910 és 1939 között mindössze nyolc nyomdász dolgozott.¹²

Az 1919. április elsejei szocializálást a tulajdonos, egy korabeli újságcikk szerint, együttműködő előzékenységgel fogadta. A *Reggeli Újság Vásárhelyi Proletár* néven a szocialista párt helyi, hivatalos lapja lett, 9-től fejlécén a legendás jelszóval: Világ proletárjai egyesüljete! Kun Béla Fejérváryval együtt a helyén maradt, sőt a főszerkesztőt a helyi újságíró szakszervezet elnökévé is megválasztották.¹³

Kun Béla korábban, az őszirózsás forradalmat a Károlyi-párt és az Országos Köztársasági Párt tagjaként mint cselekvő résztvevő élte át, 1918. november 20-tól kormánybiztos-főispánja Hódmezővásárhelynek, megpróbált beilleszkedni, tanulta az új rendet. Újévi beszédében osztálybékét hirdetett, mint mondta, az osztályuralomnak meg kell szűnnie, az embereknek eggyé kell lenni, mint ahogy „egy felséges Isten van felettünk.” Fejtegetését zárva kijelentette:

„Mi a szocialista fegyvertársak szervezkedését nemcsak nézzük, de örömmel látjuk. Ám akkor elvárhatunk annyit, hogy a mi szervezkedésünkben ők se támadást, hanem önvédelmet[!] lássanak.”¹⁴

Tavaszra azonban elvesztette biztonságérzetét, lemondott főispáni tisztéről, nehezen tudott tájékozódni. A tanácsköztársaságot még üdvözli, márciusa 25-i „Történelmet írunk” című cikkében leszögezi:

„A polgárság nem tudta megmenteni az országot, a proletárság meg akarja és meg fogja menteni, ha kell fegyverrel. Hitvány áruló, aki nem áll melléjük.”

A látszólagos azonosulás után azonban április végén (okkal vagy ok nélkül) fegyveresek kutatják át lakását, s Korvin Ottó Budapestre akarja szállíttatni, amit csak a hadi események akadályoztak meg.

¹⁰ VRU 19135. április 9-i híradása

¹¹ A hódmezővásárhelyi Németh László Könyvtár helyismereti gyűjteményének katalógusa, valamint az 1.sz. alatt hivatkozott bibliográfia.

¹² Vásárhelyi nyomdászok segéd- és tanoncnnyilvántartási jegyzéke 1229. sorszám, a hódmezővásárhelyi fióklevéltárban.

¹³ „Éljen a köztársaság” „Éljen a proletárdiktatúra” Az 1918 – 1919-es forradalmak hódmezővásárhelyi sajtójának repertóriuma. Összeállította és bevezette KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 1969.

¹⁴ Mint az előző.

lyoznak meg. Bár május 8-tól, a román megszállást követően, visszaállt a régi rend, július 20-án, a Vörös Hadsereg támadása nyomán, visszatérni látszik a tanács hatalom. Ekkor már nem marad itthon, nyilván többféle körülménytől sarkallva, rövid időre Szegedre menekült, s az ellenforradalmi kormány védelme alá helyezkedett.¹⁵

A forradalmak megrázkódtatása után, a román megszállás idején visszavonult a politikai élettől, lemondott közéleti tisztségeiről, nyilván átértékelte tevékenységét, lehetőségeit. Csak 1922-ben, úgymond, régi hívei unszolására lép újra porondra. Ekkor a kissé homályos pártönkívüli keresztény–kiszgazda címkével jut be a parlamentbe. 1926-ban újra a 48-as szlogen került elő, az újjáalakult Függetlenségi és 48-as Kossuth Lajos Pártkör színeiben lett képviselő. A 30-as évek a kiszgazda párttal való kapcsolat időszaka. 1931 májusában lépett be a Gaál Gaszton vezette pártba, majd 1934 novemberében kilépett, hogy 1937 januárjában újra belépjen.¹⁶ Az iparosok, kisvállalkozók, de főleg a tanyai lakosság számára megszokottá vált személye, szinte népi ünnepély számba ment egy-egy választás, üdvözülten hallgatták a képviselő urat, aki Kossuth apánkat emlegette, választójogot, alacsony adókat ígért, mindenkivel kezet rázott, díszbédék, díszvacsorák sorát ette végig, mondta a tősztokat. Újságja, irreálisan fölnagyítva parlamenti tevékenységének jelentőségét, súlyát, mindig szóról–szóra közölte képviselőházi beszédeit, lett légyen szó akár a beföző pergamen árának emeléséről, vagy a gyorsírástanítás bevezetéséről.

A lap példányszáma egyébként, árának emelkedése ellenére növekedett, megszokták a vásárhelyiek. Két fillér csak a *Vásárhely és Vidéke* megszűnéséig volt az ára, 1913–16 között 4, 1918-ban 8–10, 1919-ben 20, 1920 elején már 50 fillér. Példányszáma 1925-ben 3500–4500 között volt, egy évtizeddel később már (ha hihetünk a lap saját adatának) hat-hétezer példányban készült, noha ekkor már komoly konkurenciát támasztott az 1928. január 1-jén indult *Vásárhelyi Friss Újság*. Az új, bulvárlap jellegű vállalkozás fotókat is közölt, széles körben alkalmazta a reklámot, s a 12–16 filléres *Reggeli Újság* mellett tíz fillérért, 1934-től 6 fillérért árusították. Kun Béla kénytelen volt követni a *Friss Újság* árait, így 1929-től ő is tíz, 1935-től hat fillérré szállította le lapja árát.

Ahogy újságjának a *Friss Újság* hozott komoly konkurenciát, úgy a politikai meggyőződést viszonosan rugalmasan kezelő Kun Bélának az 1930-as években az elvhű, egyenes szociáldemokrata Takács Ferenc (1893–1956) személyében támadt igazi versenytársa, aki mögött 1935-ben csak másodikként jutott be a parlamentbe. (A Nemzeti Agrárellenzék nevű csoportosulás színeiben, amelynek ekkor ő volt egyetlen képviselője.) A művelt, karizmatikus Takácsot, József Attila vásárhelyi barátját, a megnövekedett számarányú és súlyú szervezett munkásság akarata emelte elemi erővel a parlamentbe.¹⁷ Kun 1939-ben igyekezett is minden lehetséges eszközzel, sajtóhadjárattal lejártni Takácsot. Elhintette például, milyen kár, hogy Takács nem lehet újra képviselő, hisz a négy év alatt többször elítélték sajtóvétségért. (Azt persze nem tette hozzá az újságja, hogy Takács amnesztia-kérélmében van.) Ennek ellenére azonban Kun Béla hiába rohanta végig a tanyai olvasóköroket, a kormányzó Magyar Élet Párt, a szociáldemokraták, és a jobboldali Nemzeti Front mögött az utolsó helyen végzett, nem választották meg. Annyi eredményt könyvelhetett el, hogy a kormány nyomása mellett ő is hozzájárulhatott Takács Ferenc kibuktatásához.¹⁸

¹⁵ A *Csongrád megyei munkásmozgalom 1917–1919. aug. 1.* (Szerkesztette: GAÁL Endre.) Szeged, 1969. 399. 213. sz. jegyzet.

¹⁶ VARSÁNYI Attila: *i. h. 2. sz. jegyzetben leírt életrajza.*

¹⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc – SZIGETI János: „*Én József Attila itt vagyok*” A költő vásárhelyi világa. Hódmezővásárhely, 2005.

¹⁸ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Erdélyi József és Sinka István vesszőfutása Vásárhelyen.* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok 4. Szeged, 2004. 165–166.

A 48-as eszmék, Károlyi Mihály, sőt az indulásakor névlegesen vállalt szociáldemokrácia mellől indulva az őszirózsás forradalom résztvevője eljutott a fasizmus elfogadásáig; 1944 nyarán, a Hitler elleni merénylet után már így imádkozott lapja első oldalán: „Hitler él! A Gondviselés, egy földöntúli Hatalom áldó akarata élteti és tartja meg Őt.”¹⁹

Az elsősorban külsőségekben megnyilvánuló, régi típusú, századfordulós, szónoklás kispolitikus ideje lejárt. Kossuth apánktól Hitlerig hosszú volt az út, elfáradt.

A *Vásárhelyi Reggeli Újság* 1944. október 5-ig jelent meg, az elmenekült tulajdonos által Kurucz Jánosra bízott üzeme Szabadság nyomda néven október 23-tól már a kommunista napilapot, a *Vásárhelyi Népet* nyomtatta.²⁰

KŐSZEGFALVI FERENC

¹⁹ KUN Béla: *A Gondviselés*. = VRU 1944. július 23. 1.

²⁰ *Az új élet kezdetén. A Vásárhelyi Népe című lap repertórium, 1944. október 23–1945. április 17.* Összeállította, a bevezetést írta: KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 1969.

SZEMLE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.

Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József VEKERDI. Bp. 2004. Országos Széchényi Könyvtár, 787 l., 816 l., Teil III. Band V. Herausgegeben von József VEKERDI. Bp. 2004. Országos Széchényi Könyvtár, 243 l.

Ha könyvészeti munkára lehetne mondani, hogy „utolsó mohikán”, akkor az Országos Széchényi Könyvtár által közreadott Apponyi-kiadásra ez méltán elmondható lehetne. A hungarika-kutatásban alapműnek számító katalógus, Apponyi Sándor gróf, könyvgyűjtő saját gyűjteményéről, saját maga által összeállított katalógusa az Arcanum Adatbázis Kft. közreműködésével jelent meg a reprint kiadás egy sajátos formájában. A kiadást feltehetően az indokolta, hogy Vekerdi József munkájaként elkészült az Apponyi-gyűjtemény eddig nem publikált kötetinek katalógusa, és a hatalmas gyakorlattal és nyelvtudással rendelkező Vekerdi professzort sikerült rávenni arra, hogy a modern könyvkiadás igényeinek megfelelően az eredeti kiadás (főleg az ősnymotvány-leírásokat érintő) rövidítéseit is feloldja. Ezáltal a munka alkalmassá vált az elektronikus rögzítésre és az Arcanum Adatbázis Kft. üzleti vállalkozásaként megvásárolható CD lemezen éppúgy, mint ahogy elérhető az interneten is.

Miután Apponyi Sándor katalógusát idehaza és külföldön egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyvként tartják számon – az első kiadás ritkasága és a kiadvány nélkülözhetetlensége hozta létre a korábbi, valóban változatlan reprintet is –, a katalógus értékeiről, a könyvgyűjtő gróf mulhatatlan érdemeiről nem ezen a helyen kell értekezni. A méltó megemlékezést illetően utalhatunk

arra, hogy az Országos Széchényi Könyvtár jó tíz éve emlékkiállítás és konferenciát rendezett és kötetet jelentetett meg a nevezetes hungarikagyűjteményről és alapítójáról (*Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében*. Szerk. W. SALGÓ Ágnes, Bp., 1995.) Mint a mostani kiadás bevezetőjében Monok István, Nemzeti Könyvtárunk főigazgatója megállapítja, a könyvtár mindig büszkén és alázattal vállalta fel a könyvgyűjtő vagy könyvtáros elődök hagyatékának gondozását és ezt a feladatot teljesítette ki a most kiegészülő új Apponyi-katalógus is.

Az Apponyi-gyűjteményben forrásokat kereső kutatók nagy örömeire szolgál az ötödik kötet megjelenítése, hiszen viszonylag kevesen tudták, hogy az ismert négy kötet mellett van egy olyan gyűjteményrész, amelyről csak kéziratos cédulakatalógus áll a rendelkezésre, a modern igények szerinti keresés-visszakeresés pedig teljesen megoldatlan. Mivel a Régi Nyomatványok Tárában 1990-ben elkészült a Széchényi Könyvtárban őrzött 16. századi külföldi nyomatványok háromkötetes, ún. antikva-katalógusa, a korszakba tartozó anyag az ún. Apponyi V.-ből ebbe a feldolgozásba belekerült, nem volt azonban modern regisztrálása az 1600 utáni anyagnak. Vekerdi József a teljes Apponyi V.-öt katalogizálta, messzemenően követve az előző Apponyi-katalógusok szempontjait és ezzel teljessé tette a könyvgyűjtő gróf által is „sötétkamrának” (*Dunkelkammer*) nevezett anyag feltárását. A szakmai korrektség igényét szem előtt tartva Vekerdi az érintett tételeknél hivatkozik az OSZK antikva-katalógusára és az inkunábulumoknál az országos ősnymotvány-katalógusra is. A hivatkozásokat illetően azonban hiányérzetünknek adunk hangot: egy ilyen mértékű munka megengedhetné magának azt a plusz két oldalt, ahol az idézett könyvtári szakirodalom, a katalógus-

rövidítések feloldása szerepelne. Ugyan az előszóban olvashatjuk a 16. századi anyagot feltáró antikva-katalógus teljes címét (a szerkesztők megnevezése nélkül!) és az alkalmazott rövidítést (BNH Cat.), de azt már a katalógus használatjának kell kitalálni, hogy mit jelent a „Cat. Inc. Hung”. Az utókor nevében is kérdezem, legalább egy rövidítésjegyzékben nem kellene leírni Sajó Géza és Soltész Zoltánné nevét?

Az ötödik kötet a 2510. számú tétellel, egy 1473-as Aeneas Sylvius inkunábulummal indul és a 2947. tétellel, Hormayer 1845-ös zsebkönyvével zárul. Ilyen hatalmas korszak, közel négyszáz év könyveinek feldolgozása természetesen nem történhet azonos igénnyel és szabályok szerint. Az ősnymtatványokra más nemzetközileg is kodifikált szabványok vonatkoznak, mint a tömegtermelést felmutató 19. századra. Ezért helyeselhetjük azt, hogy Vekardi József Apponyi Sándor gyakorlatának megfelelően csak a minimális adatközlésre szorítkozott, és csupán ott fűzött megjegyzést az egyes tételekhez, ahol a címléírásból nem derült ki egyértelműen a magyar vonatkozás, illetve, ahol a hungarikum-jelleget a munka ismeretében nem lehetett azonosítani.

A megújított – három darabba kötött – öt kötet azonban tartalmaz néhány használati újdonságot is. Az első két (négy) kötetből eltűntek a megjelenési évszámot megadó élőfejek, a dátum valamennyi kiadványnál a tételszám sorában a jobb szélre került. Ez jelenthet a keresést megkönnyítő pluszinformációt, de akkor miért nem történt meg ez a datálási módszer az ötödik részben, ahol sem élőfej, sem lapszéli datálás. Az Apponyi-kötetekre sajnos mindig jellemző volt a visszakeresés nehézsége, mert hiába volt két darabba kötve az első négy kötet, mégis négy szerzői, illetve (az anonim művek esetén) cím szerinti mutatóban kellett keresgélni. Ezért olvastuk örömmel már a bevezetőben, hogy végre mind az öt kötet egységes szerzői és címmutatót kap. Hogy a kötetek tételszám szerinti tagolása csupán a mutató kezdetén van jelezve, a címlapokon nem, az már csak annak a munkáját nehezíti meg, aki a tételszámot megtalálva rögtön nem tudja, hogy melyik kötetben

van pl. az 1540. tétel. Az összevont mutatózás azonban meglehetősen szokatlan módon történt meg. A személy- és helynévmutatók minden kötetben ugyanúgy szerepelnek, mint a korábbi kiadásokban, tehát az első két darab (négy kötet) 4 név- és helynévmutatót tartalmaz, az ötödik kötetben aztán van egy mind az öt kötetre érvényes magyar vonatkozású névmutató, egy ugyancsak mind az öt kötetre érvényes magyar helynévmutató és egy összevont, nem magyar vonatkozású személy- és helynévmutató, amely csak az ötödik kötet anyagára vonatkozik. Nehezen elfogadható, hogy ha nem fotomechanikai utánnomásról, hanem újonnan szedett, szerkesztett kötetről van szó, akkor miért nem lehetett a névmutatók következetlenségeit egységesíteni. Mivel a kiadvány nyelve német, a névmutató azt a nemzetközi szabályt követte, hogy a személynevek a nemzeti névalakban szerepelnek, kivéve az uralkodók, pápák nevét, akiket viszont a katalógus nyelvének megfelelően, német alakban kell megnevezni. Első pillantásra ugyan furcsa a látvány, azonban ha következetes a megvalósítás, akkor természetesen elfogadható. De milyen alapon hívnak egyes erdélyi fejedelmeket Ákosnak (Barcsay), Kristofnak (Báthory), ha másokat meg Gabrielnek (Báthory), Ludwignak (II. Lajos, magyar király) neveznek. Az egyszerűbb, de kicsit is variálható nevek még rosszabbul járnak. Ugyanannak a személynek a nevét kerestem ki a különböző mutatókból és – csak ízelítő nyújtva a kínálatból – a következő megoldásokat találtam: Szathmári (Szakmári) György vagy Szakmári, Georg, Bischof von Fünfkirchen vagy Szatmáry, Georg, Bischof., más: Thurzó Szaniszló vagy Thurzó, Stanislaus vagy Thurso, Stanislaus, Bischof v. Olmütz. Találunk a névmutatókban is hasonló megoldást, pl. Serinvár vagy Serinwar vagy Zerinvár, továbbá Neu Serin vagy Uj-Zerinvár (a félreértést elkerülendő: ezek önállóan használt névalakok és nem utalók.)

Természetesen ezek után megpróbáltam az internetes elérhetőség kontrollját. Konkrét példám az V. kötet névmutatója, amely a nem magyar vonatkozású személy- és helyneveket tartalmazza (Anhang. Nicht Ungarn betreffende Personen- und Ortsnamen im Bd. V.) A ma-

gyarországi városokról beszámoló, baedekkeríró, Sigmund Birken érdekelt, akinek a neve mellett a 2650. tételszámot találtam. A kötet fellapozása után azonban hiába olvastam el háromszor a 2650. tételen leírt Augerius Gislenius Busbequius mű címlerását, Birken nevére nem bukkan- tam rá. Az elektronikus kiadásba vetett bizalmam azonban töretlen volt, azonnal felkerestem az OSzK régi anyagának elektronikus katalógusait az Arcanum Adatbázis Kft. honlapján. Birken nevét beírva meg is jelent a 2650. tételszám, amelynek megoldásra áhítózó megnyitása után a következő közlést olvastam: „A linket nem lehet követni”. Könyvtáros gyakorlatomból azonban következett, hogy nem adtam fel, és a többi Birken-tételt is végignézttem, s láss csodát: a 2656. tételnél meg is találtam Birkent, mint Johann Jacob Fugger művének kiegészítőjét. A kötet név- mutatójában tehát egyszerű sajtóhiba volt, amelyt az elektronikus változat nélkül nem tudtam volna felderíteni. (A kötet szerzői között sem szerepel Birken, noha társszerzőként neve ott áll Fuggeré mellett.) Viszont az elektronikus vál- tozat is ugyanúgy őrizte a sajtóhibát, de ha az ember kitaró, akkor minden variációt végignéz- ve siker koronázza törekvéseit. „Csak a szor- galmas kutatót segíti a szerencse” – hallottam 30 évvel ezelőtt Borsa Gedeontól. Már megint neki volt igaza.

NÉMETH S. KATALIN

Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csík- somlyói kéziratos prédikációk. Piliscsaba, 2003. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- tudományi Kar, 198 l. /Pázmány Irodalmi Mű- hely, Források 4./

A hazai prédikációk, jelesen a barokk kori prédikációs irodalom felé forduló forrásfeltárás és kutatás az utolsó mintegy tíz évben örvende- tesen felgyorsult, amelyben Szelestei Lászlónak nagy része volt. Utolsó szövegkiadása, *Régi ma- gyar prédikációk, 16–18. század* (Bp. 2005.) már egyetemi szöveggyűjteménynek készült, így e műnem kutatása és a belőle levonható műve-

lődéstörténeti és közönségszociológiai követke- ztetések már a felsőoktatásban résztvevők tanul- ságát is szolgálhatják.

A prédikáció volt ugyanis az a hétről-hétre a hallgatók által befogadott, vagy legalább is számukra befogadásra felkínált, irodalmi igény- nyel megformált szöveg, ami sok esetben a falusi, mezővárosi lakosságnak egyetlen, művelődést, stílári ízlést, beszédmódot, retorikai struktúrát közvetítő forrása volt. A prédikálásra vál- lalkozó, illetve arra kötelezett papoknak, szer- zeteknek a 17. században egész sor, többnyire latin, elméleti segédkönyv, valamint florilégium állt rendelkezésére, amelyeket a kötet első feje- zete röviden bemutat. Az előbbiek tárgyalták azokat a retorikai eszközöket, amelyeket az ér- telem, az érzelem és az akarat befolyásolására szolgáltak, az utóbbiak pedig a gyakorlatban felhasználható, a szerzői-szónoki szándéknak és a feltételezett hallgatói elvárásoknak megfelelő példákat szolgáltatott.

Szelestei az OSzK-ban és a budapesti Egye- temi Könyvtárban található kéziratos gyűjtemé- nyek alapján megállapította, hogy ezeknek a gyűj- teményeknek összeállítói valóban megfogadták a nyomtatásban megjelent magyar prédikációs kötetek ajánlását: segítséget kívánnak nyújtani az egyszerűbb, kisebb retorikai műveltséggel és invencióval rendelkező papok számára. Különö- sen Pázmány Péter, Káldi György, Telegdi Mik- lós prédikációs kötetiből merítettek e kéziratok ismeretlen szerzői.

A Szelestei által a továbbiakban vizsgált for- rások különös jellemzője, hogy azok egy föld- rajzilag és etnikailag körülhatárolható hitközö- ségben, egy szerzetesrend, a ferencesek által képviselt hitszónoki gyakorlatot tükröznek. A kö- tet szövegelemzése választ keresnek arra a kér- désre, hogy ezekben a ferences prédikációkban, szerkezetükben, a szellemi, lelki ráhatást célzó stratégiájukban felfedezhetők-e sajátos vonások, és kapcsolódnak-e ezek a középkori gyakorlat- hoz? A történeti áttekintésből kiderül, hogy a csíki székelység pasztorációjában nagy sze- reptet vállaló ferences konventek a 17. század elején elnéptelenedtek. Ebben a katolikus vá- kuumban a kitiltás ellenére néhány erdélyi főúr

által megtűrt/pártfogolt jezsuita végzett missziós tevékenységet, akik, talán előző ferences hagyományokat folytatva, „egy leegyszerűsítő, ám ugyanakkor az érzelmekre ható spiritualitást képviseltek”. (34.) Jellemző, hogy a csíksomlyói ferencesnek tartott kéziratok elemzése során két kötetről kiderítette Szelestei, hogy azok jezsuitáktól származnak. Ezek a kötetek sokszor feltűntetik a beszéd elmondásának helyét is. A csíki székelység körében, a jezsuita misszió-
nak is köszönhetően, nem tudott gyökeret verni a reformáció, a század közepén, olasz és bosnyák ferencesek sikertelen próbálkozása után, Csíksomlyó újra magyar szerzetesekkel települt be, iskolájuk is felvirágozott.

Az elemzett kéziratok alapján (MTA Könyvtára K 67, Csíksomlyói Ferences Könyvtár I. 13, OSzK FM1/3236, mikrofilm egy csíksomlyói kéziratról, OSzK Quart. Hung. 1424, Stockinger Mátyás beszédei, a kötetek részletes tartalmi leírását a függelék tartalmazza) sikerült kimutatni, hogy általában jellemző a beszédek bensőséges volta, bizonyos fontosnak tartott részek ritmikus ismétlődése, itt-ott párbeszéd jelenléte. A csíki székelység körében ugyanis a reformációtól nem zavartatva folytatódhatott a középkor végére jellemző, érzelmekre ható prédikálási gyakorlat. A Habsburg-uralom alatt álló országrészekben inkább a tartalmilag gondosan strukturált beszéd-típusok jellemzőek. Ugyan a gyűjtemények latin szövegeket is tartalmaznak, de Szelestei szerint kizártnak kell tartanunk, hogy Erdélyben ekkor latinul prédikáltak volna. A latin fogalmazás ugyan bizonyára könnyebb volt az egyházi műveltségüket latinul szerzett papoknak, de a magyar anyanyelvű szerzeteseknek nem jelenthetett nehézséget forrásaiknak latin beszédeit magyarul elmondani. Jellemző volt ezekre a beszédekre a megrögzött fordulatok, szövegszerkezeti elemek, panelek alkalmazása, példázatoknak a beszédbe való beszövése, valamint a beszéd dramatizálása, párbeszéddé alakítása. A panelek nem egyszer középkori elemekre vezethetők vissza.

Különösen jellemzők a középkori sermőkban található jellegzetességek Stockinger Mátyásnak

az 1680-as évek végéről fennmaradt prédikációira (OSzK Quart. Hung. 1424), amelyek a szónok forrásairól is tanúskodnak. Stockinger prédikációiból a kötet függelékébe Szelestei több beszédet beválogatott. Különösen tanulságos Laskai Osvát latin nyelvű és Stockinger magyar nyelvű nagypénteki prédikációjának párhuzamos közlése. Mindkettő szinte passiójáték szerűen dramatizálja Krisztus szenvedéstörténetét.

Talán éppen a függelékkel kapcsolatban merül fel némi hiányérzetünk. Azt hiszem, hasznos lett volna röviden indokolni, miért éppen ezek a beszédek kerültek közlésre, hogyan illeszkednek ezek a csíksomlyói ferences prédikációkról felvázolt képbe. A bevezető mondatokban említett egyetemi szöveggyűjtemény azonban már tartalmaz ilyen jellegű kommentárokat.

VIZKELETY ANDRÁS

Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen 2005. Debreceni Egyetem, Kosuth Egyetemi Kiadó. 480 l.

Bán Imrét, Debrecen nagyhírű tudós professzorát nem kell bemutatni a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak. Régi irodalomtörténeti kutatásai során többször jelentetett meg könyv- és könyvtártörténeti tanulmányt. Legnagyobb „könyves” érdeme a gyöngyösi ferences könyvtár megmentése és gondozása volt a második világháború után, amikor mint gyöngyösi középiskolai tanár vállalkozott családjával együtt e nehéz feladatra.

Most megjelent könyvtárának katalógusa. Készítője unokája, Peternainé Juhász Zsuzsa, akinek minden sorában érezni nagyapja iránti rajongó szeretetét. A katalógus elé családörténetet is írt, és okos értékelést a 3600 kötetet meghaladó könyvtárról.

Miként azt gondolni lehetett, Bán Imre gyermekkorától kezdve „szenvédélyesen” olvasott. A könyveiben található, beszerzésre vonatkozó beírásokból kitűnik, hogy 15 esztendő korában

kezdte tudatosan gyűjteni a könyveket. Kezdd tanárként, 1930-ban az Eötvös-kollegiumban és a Sorbonne-on eltöltött egyetemi évek után már 450 kötetes könyvtára volt. E törzsgyűjteménynek is tekinthető ötfélszáz kötet felőleli mindazokat a témákat, amelyek kutatásában a kezdő irodalomtörténész gazdag életműve később kiteljesedett. Így pl. a Dante iránti érdeklődését elindító *Isteni színjáték* Babits Mihály fordításában 1920. december 24-én, szülei karácsonyi ajándékként került a birtokába. S miként a katalógusból kiderül, e kötetet több további (összesen 18) kiadás követte az évek során olaszul, magyarul és németül. Köztük olyan becses példány is akad, amelyet maga Babits Mihály dedikált Kaposi Józsefnek, a kiváló magyar „dantistának” (1003/4/1-3 számú tétel). Ez is nagyon hamar, 1922. januárjában jutott az akkor 17 esztendős Bán Imre tulajdonába. Dante kedvéért már egyetemistaként megtanult olaszul, és évtizedekkel később Babits és Kaposi nyomdokaiba lépve, eredményesen kutatta Dante életművét.

A törzsgyűjtemény az évtizedek folyamán a gondos és kiterjedt könyvrendelések, és -vásárlások folytán, valamint a rengeteg, dedikált tiszteletpéldánynak köszönhetően szépen gyarapodott. Katalógusát szerkesztője téma szerinti csoportosításban adja közre. Miként megállapítja, a könyvtár 30%-ban szépirodalmi, 27%-ban irodalomtörténeti és irodalomelméleti tárgyú könyveket tartalmaz. Bán Imre szakterülete a régi magyar irodalom volt. Nem csoda, hogy szinte minden segédkönyv, forráskiadvány, sorozat és szakirodalmi munka megvolt neki e szakterületen. Közülük igen sok létrejöttében mint szerkesztő, vagy lektor, vagy tanácsadó őmaga is nagyban közreműködött. Megkapó olvasni a hálás tanítványok megemlékezéseit, amelyeket a katalógus szerkesztője a kötetek címlírását követően gondosan közreadott.

Bán Imre enciklopédikus érdeklődésére jellemző, hogy nem csupán a régi magyar irodalommal érintkező diszciplínák: a vallás, filozófia, pedagógia, néprajz, nyelvtudomány, művelődéstörténet, történelem témakörében gyűjtötte a könyveket, hanem több mint 300 képzőművészeti albuma, könyve volt. Sőt zenei művelt-

sége odáig terjedt, hogy még partitúrákat is vásárolt (Mozart, Beethoven, Weber, Wagner, vö. a 2032–2036 sz. tételeket).

Könyveivel a rá jellemző gondossággal bánt. Rendszerető és rendszerező elme lévén a kezébe került, számára érdekes újságkivágásokat a vonatkozó kötetekben őrizte meg. Megjegyzéseit, kiegészítéseit általában a könyvek utolsó lapjára írta. Ezek összegyűjtése és értékelése még elvégzendő feladat. Hasonlóképpen mielőbb rendezni kellene kézíratait is. Hátha előkerül köztük az általa tervezett *A középkor szellemi élete* című monográfia kézírata is, amely nagy érdeklődésre tarthat számot.

Bán Imre ex librise korai könyveibe került bele. Édesapjának, idősebb Bán Imre nyomdásznak az egri műhelyében készült. Nyitott kaput ábrázol, a kapu mögött két fa áll, hátul a messzeségben a felkelő Nap látható megleget adó sugaraival. Ahogyan a könyvek kitágítják olvasójuk világát, úgy tárta szélesre Bán Imre is tanítványai előtt a tudás, a műveltség kapuját. Ez a folyamat nem szakadt meg, hiszen a régi korok irodalmával foglalkozó, felnövekvő nemzedék számára mindig is kötelező olvasmányok maradnak művei. S ha valóra válik a nemes szándék, hogy a Debreceni Egyetemen Bán Imre emlékszobát rendeznek be, amelyben helyet kap könyvtára is, akkor az ex libris sugallta gondolat még jobban kiteljesedhet: az egyetemistákat e gazdag könyvtár is meggyőzheti arról az alapigazságról, hogy tudós, művelt professzor csakis az olvasás, a rendszeres önképzés útján válhat valakiből.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford., szerk. és az utószót írta MUTH Ágota Gizella. Lektorok: MÁDL Antal és TÖRÖK Éva. Bp. 2005. Szent István Társulat, 255 l.

Könyv- és kultúrtörténeti érdekességet tart kezében az olvasó e kis kötet formájában. Könyvtörténeti, amennyiben a *Bécs és a Bécsiek* (Wien

und die Wiener) gyűjteményes kötet Heckenast Gusztáv kiadásában jelent meg Pesten 1844-ben. Kultúr- illetve várostörténeti, amennyiben Bécs birodalmi főváros múltját látjuk megelevenedni lapjain. A saját korában is egyedinek számító városkép-antológiát a *Magyar Könyvszemle* 2000/4. számában már bemutatta Muth Ágota Gizella, aki most arra vállalkozott, hogy Adalbert Stifter írásait kiemelve az antológiából, lefordítsa és eredeti címmel külön is megjelenesse. A magyar nyelvű fordítás megjelenése különösen jól időzített, hiszen 2005-ben ünnepelték Stifter születésének 200. évfordulóját. A jubileum alkalmából ezek az írások megjelentek az új Stifter kritikai kiadás egyik kötetében, valamint bibliofil formában is.

A *Bécs és a bécsiek* magyar nyelvű kötet tizenkét önálló fejezetet tartalmaz, Stifter írásait, amelyek tematikusan Bécshez kötődnek. A szerzői előszó világosan megfogalmazza a kötet célját: a fővárost vidám, színes életképeken keresztül az olvasó elé tárni. A célkitűzés már sejteti, hogy szubjektív, a szerző(k) által fontosnak vagy jellegzetesnek tartott szempontok alapján készültek ezek az írások. A fordító, Muth Ágota Gizella, utószavában ki is tér a városábrázolások feuilleton-közelségére, és utal arra, hogy az elbeszélések illeszkednek a Bécs-leírások akkor már meglévő hagyományába. Az eltérés a fordító álláspontja szerint azonban mind az elbeszélések stílusában mind formájában kimutatható.

Stifter e kötetben közzétett Bécs-elbeszélései szerkezetileg hasonló módon épülnek fel. A szerző gyakran támaszkodik a távolság-közelség kontrasztra, amely sajátos térbeli élményt jelent az írott szöveg olvasása közben. A felülről ránézés és a belülről kifelé, esetleg az alulról felfelé perspektíva váltakozva jelennek meg, folyamatos hullámmozgást és egyedi ritmust adva a szövegeknek. Jó példák erre az ábrázolásmódra a Stephansdom tornyából szemlélődő ill. a Stephansplatz alatti katakombákban, fáklyák homályos fényénél bolyongó narrátor leírásai. A toronyból szinte filmszerűen tárul elének a város, hatalmas nyüzsgése a magasból letekintőt egy hangyabolyra vagy egy kaptár lakóira emlékezteti. A föld alatti temetkezési hely egy má-

sik világ, oda nem hatol el a tér zaja. Halotti csend és por uralja, csak itt-ott szűrődik át az emberi élet hangja, például a dóm orgonájának zúgása vagy egy szellőzőnyíláson keresztül a vakító napfény egy csóvjája. A visszatérés a felszínre, vagy a leereszkedés a toronyból egy éles váltást jelent, az addig távolról észlelt tömeg folyamszerűen veszi körül az egyént, aki eleinte kissé elveszette próbál tájékozódni a forgatag kellős közepén. A perspektívaváltások okozta hullámmozgás párhuzamban áll a bécsi ember-tömeg hullámmozgásával, az elbeszélések zömében nagy hangsúlyt kap a város zsúfoltságának érzékeltetése. Az utcákon fel-alá járkáló tömeg keretet ad minden egyes képnek. A gyakori helyszínváltások pasztikusán érzékeltetik a pezsgést, a sokszínűséget. Stifter, aki nem csak író, hanem festő és zenekedvelő is volt, le sem tagadhatná képzőművészi és muzsikusi vénáját, mert virtuózan bánik a színekkel, gyakran képben, színekben és hangokban gondolkodik, amitől írásai meglepően modernnek válnak. Elidőzik a részletekben és zsáner- vagy életképszerű leírásokat alkot a városról és annak lakóiról.

Némelyik témája meglepően aktuális és nagy hasonlóságot mutat a 21. századi olvasó által tapasztaltakkal. A kirakatokról és hirdetésekéről szóló írás finom iróniával mutatja be az eladás és a vásárlás pszichológiáját. Egy miniatűr evolúciós folyamatábrázolás ez a kereskedés és hirdetés korai, kezdetleges formáitól egészen a rafinált, tudatos hirdetésig, amelyet a modern élet számos „vívmánya” tesz rendkívül hatékonyvá. A szó legszorosabb értelmében Ádám-nál és Évánál kezd, és első üzletelőnek a kígyót tekinti, aki még kirakat nélküli üzletében, a fán, veszi rá Évát, az első vásárolni nem akaró vásárlót a vásárlásra. A narrátor az elbeszélés elején félreérthetetlenül közli álláspontját a hirdetésekkel kapcsolatban, szerinte a hirdetések és kirakatok célja, hogy ne csak „az vásároljon, aki akar, sokkal inkább és tulajdonképpen az, hogy az vásároljon, aki nem akar”. Különösen a nőket tartja veszélyeztetett csoportnak, mert ők igencsak fogékonyak a hirdetésekre, főleg akkor, ha valamilyen újdonságot hosszú, bonyolult névvel kínálnak. Ez a narrátor szerint

vásárlásra csábítja a hölgyközönséget. A városleíró és kórkritikai szövegek mellett megtalálhatók a kötetben a bécsi ember jellemzései is, aki az osztrákok egy külön válfajaként jelenik meg, olyan megkülönböztető jegyeket hordozva mint a kedélyesség, az evés és az ivás szeretete, a pompakedvelés, a szórakozás keresése, az élvezetek halmozása. A narrátor az ócskapiac árusait tekinti a bécsi ember egyik példájának. Ők testesítik meg a jellegzetes bécsi humort, joviálisak és egészen egyéni beszédstílusuk van. A kívülről és belülről láttatás egymásmelletteisége a narrátor személyében is megjelenik, aki eredetileg nem bécsi, de már jó ideje ott él, és ismeri a város minden részletét. Ugyanakkor képes arra, hogy a kívülről jövő szemével nézze és írja le a fővárost és lakóit. Saját tapasztalatainak elmondása után egy fejezetben három vidéki diák csetlés-botlását tárja az olvasó elé, az ő példájukon mutatja be, hogyan tanul bele valaki a bécsi életbe, milyen kezdeti nehézségekkel és szokatlanságokkal kell megküzdenie ahhoz, hogy egy idő után már teljesen otthonosan mozogjon a fővárosban. A fordító utószavából megtudhatjuk, hogy ez a rész életrajzi ihletésű, és megírásakor Stifter saját diákévei emlékeiből merített.

Muth Ágota Gizella, a kötet fordítója, kb. 20 oldalas utószavában kitér a *Bécs és a bécsiek* antológia 1844-es magyarországi megjelenésére, valamint Majláth János gróf és Heckenast Gusztáv jelentőségére, előbbi felfedezte, utóbbi pedig kiadta az író műveit Magyarországon. Ezt követi Stifter ábrázolásmódjának példákön bemutatott elemzése, az író és Bécs kapcsolatának, valamint a kettős tehetségű művész modernségének tárgyalása. Az irodalomtörténet hajlamos Stiftert igazi biedermeier művésznak beállítani, akit mi sem jellemez kevésbé, mint a modernség. Az utóbbi években azonban szemléletváltást tapasztalhatunk, és a fordító, aki az író munkásságának jó ismerője, röviden ki is tér arra, hogy Stifter modernsége abban rejlik, hogy a szerző a művészetek különböző terén is járatos volt, és műveivel oly módon teremtett átjárást a festészet, a zene és az irodalom között, hogy az egymástól eltérő médiumok látás-

és ábrázolásmódját sikeresen ültette át az irodalomba.

A kötetbe rendezett elbeszélések rengeteg helyszínt érintenek, a városi labirintusban utca-, tér- és kerületnevekkel kalauzolnak, ezért a Bécsset ismerőknek és az ott nem járatos olvasó számára egyaránt érdekesek és informatívak a fordító jegyzetei. Ezek nem csak a földrajzi tájékozódást segítik, hanem eligazítanak a számos történelmi eseményben és utalásban, és megkönnyítik néhány mellékesen említett személy beazonosítását is.

Stifter város- és emberképei nemcsak olvasmányosak, de finom humoruk miatt szórakoztatóak is. A fordítás egésze igényes, a fordító lektoraival sikeresen oldotta meg feladatát, hiszen a szövegen, még ha olvasás közben világos is, hogy nem kortárs író művét tartjuk kezünkben, alig érezhető annak kora. A tetszetős kis kötet kordokumentumként és kultúrtörténeti szempontból egyaránt értékes és tartalmas olvasmány mindazoknak, akiket érdekel az osztrák főváros múltja, és akik kíváncsiak arra, hogyan látta egy éles szemű író-festő a 19. század közepe a bécsi embereket és hétköznapjaikat.

RITZ SZILVIA

Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. Hrsg. von Peter PARSHALL, Rainer SCHOCH, mit David S. AREFORD, Richard S. FIELD, Peter SCHMIDT. (Ausstellungskatalog.) National Gallery of Art, Washington, 4. September – 27. November 2005; Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 15. Dezember 2005. – 19. März 2006. Nürnberg, 2005. Germanisches Nationalmuseum, 371 l.

A washingtoni Nemzeti Galéria és a nürnbergi Germán Nemzeti Múzeum közös vállalkozása nyomán nem csupán egy, a Gutenberg előtti idők nyomtatott grafika történetéről rendeztek először nemzetközi kiállítást, hanem a két nyelven kiadott katalógussal alapvető kézikönyvet is megalkottak (az angol kiadás: *Ori-*

gins of European Printmaking. Fifteenth-Century Woodcuts and Their Public, Yale University Press). A professzionális, és nagyon bő tárgyleírások mellett négy tanulmányt is tartalmaz a katalógus kötete.

A nyomtatott grafika történetét összefoglaló könyvek mind kiemelik, hogy a papír elterjedésével párhuzamosan Európában a fametszetről sokszorosított lapok népszerűek voltak az egyházi témákat illetően, mind a kártyalapok használatában (magyarul erről kiváló összefoglalás: SZENTECKI Csaba: *A nyomtatott grafika története és technikái*. Bp. 2003. Műszaki Kiadó). Az első fametszetnyomat – a hagyomány szerint – 1370 körülről maradt ránk, a keresztre feszítést ábrázolja (Bois Protat). A műfaj fénykora az 1430 és 1460 közötti időkre tehető, majd a 15–16. század fordulóján már számos, kevés szöveggel kísért képsorozatot is kiadtak, főként a Németalföldön és Németországban (Blockbücher). Már a legutóbbi, ez utóbbiakat bemutató mainzi kiállítás is annak a szakmai programnak a jegyében készült, hogy a képek és használatuk együtt jelenjenek meg, illetve a katalógust kísérő tanulmányok is koncentráltak a képek olvasástörténeti jelentőségére (*Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre. Ausstellung*, Gutenberg-Museum, Mainz 22. Juni 1991 bis 1. September 1991. hrsg von Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum. Katalogtexte von Sabine MERTENS, Elke PURPUS, Cornelia SCHNEIDER. Mainz am Rhein, 1991, von Zabern).

Peter Marshall és Rainer Schoch tanulmánya egy rövid áttekintés a korai fa-, és rézmetset kutatástörténetéről (*Der frühe Holzschnitt und die Rezeption des Primitiven*). A 16. században már vitáztak arról, hogy a megelőző évszázadban felvirágzott képsokszorosítási eljárással készült, immár birtokolható képek, a művészet kategóriájába tartoznak-e, vagy egyszerűen mesteremberek ügyes termékeiről van szó. Még Vasari sem tartotta művészeknek az ilyen képek előállításait. Témájukat tekintve az első fél évszázadban világi jellegűek voltak az így előállított nyomatok (főként fametszetek, ritkábban rézmetsetek). A komolyabb könyv-, és műgyűj-

tők nem törekedtek a megszerzésükre. Az első jelentős gyűjtőként a tanulmány szerzője Kolombusz Kristóf fiát, Ferdinand Colombust említi. Jóllehet a korai fametszetek kutatása már a 17. században elkezdődött (Karel van Mander, Joachim von Sandrart), komolyabb értékelésükre a 18. század közepén került sor (Pierre Simon Fournier le Jeune, Jean Mische Papillon). Ezzel a könyvművészeti alkalmazásuk is újabb lendületet nyert. A tanulmány a továbbiakban ezt az utat kíséri végig a 20. századi avantgarde alkalmazásokig.

Richard S. Field tanulmánya (*Der frühe Holzschnitt: Was man weiß und was man nicht weiß*) elején becslésekbe bocsátkozik. A 15. századi fa-, és fémmetszetek 20. század eleji bibliográfiája 4735 darabot ismert, azóta közel 500 újabbat találtak. Ha átlagosan 1000 példányra tesszük az egyes darabok példányszámát, akkor is félmillió kép készült, amelynek mediális hatásával nem számolni a korszak félreértését jelentené. A szerző, elfogadva Paul Kristeller 1905-ből származó periodizációját az egylapos nyomatványok 15. századi történetét illetően (1400–1440, 1440–1470, 1470–1500) arra a nem egészen 80 darabra koncentrált, amely 1440 előtt jelent meg, és amelyek közül csak öt ismert kétfajta nyomatban. Ezeket a nyomatokat a metszett vonalak szépsége, az arányos ábrázolás, a színek alkalmazása és a szövegek hiánya jellemzi. Ez utóbbi szempontból 1440 körül alapvető változás következik majd be, a szövegek néha csaknem uralják a metszeteket. A tanulmány nagyobb részében Field szinte kizárólag azzal foglalkozik, amit ténylegesen nem tudunk, tehát csak találgatunk: mikor és hol kezdődött el a papírra történő képnymtatás? Minden bizonnyal az előzmények között említhető a viaszra, bőrre és a textíliára történő nyomás (pecsét, könyvkötés, nyomott szövetek), amelyekből a kiállításokon is számos szép 14. századinak datált darab látható. Éppen az egyik legszebb, Bázelen található velencei szövetnyomat (Sittener Tapete) az egyik bizonyíték arra, hogy ezeknek a nyomatoknak a próbájaként a textília előtt papírra is nyomtattak. Field a legkorábbi papíryomatok datálásában számos ponton szakít

Árpádházi Szent Erzsébet

*(Gutenberg előtti nyomtatott grafika Petrus Christus festői „átmentésében”
1455 körül)*

a szakirodalmi hagyománnyal, állítja, hogy az első, 1370 körülre datált Bois Protat későbbi, talán a 15. század elején keletkezett, és szerinte a 14. századi kártyajátékokat tiltó rendeletek sem biztosan nyomtatott kártyalapokkal játszott szerencsejátékokra vonatkoztak. Az első minden kétséget kizárólag papírra nyomtatott kártya 1440 és 1450 közötti. A tanulmány ezek után alapos vizsgálatnak vet alá minden, a korai metszetkészítéssel kapcsolatos kifejezést – mesterségnevek, szerszámok megnevezése, az egyes technikai részletek elnevezése – és a vízjeleket mindvégig azzal a nézőponttal, hogy valóban a papírra történő metszet-nyomatásra vonatkoznak-e. Ugyanezzel az attitűddel követi végig az ábrázoló alakok és jelenetek lehetséges egymásra hatását, bevonva természetesen a társművészetek (textil, táblafestészet, szobrászat, üvegfestészet, kerámiák) alkotásain fellelhető hasonló formákat is a vizsgálatba. Végso megállapítás helyett csak kérdéseket sorol, amelyek azonban sugallják: a 15. század előtt papírra nyomott fametszetekről Európában nem beszélhetünk. Megjelenésük összefügg a korszak mediális változásaival, az új művészet/mesterség célja a reprodukció és az informálás volt.

Peter Schmidt rögtön tanulmánya elején (*Das vielfältige Bild: Die Anfänge des Mediums Druckgraphik zwischen alten Thesen und neuen Zugängen*) megfogalmazza kérdéseit: Mi is ezekben a korai metszetekben kulturhistóriai szempontból olyan jelentős? A technikai újítás valóban Gutenberget előlegzi meg? Új esztétikai minőség jelenik meg ebben a fekete-fehér vo-

nal-művészetben? Egy új fejezete a népművészetnek? Az ájtatos képek a vallásos művészet és a vallásos érzés új minőségét jelölik? A jelenség a tömegmédiумok előképe? Valójában ez a tanulmány egy kutatástörténeti összefoglalás is, hiszen a kérdésekben benne foglaltatik a válasz is: valamennyi felvetett szempontból értékelendő a 15. század nyomtatott grafikai termése. Ezen túlmenően azonban a szerző nagyon fontos részt szentel tanulmányában a festészet és a nyomtatott grafika motívumai, alakjai összefüggésének. E vizsgálattal fedezett fel egy új nyomtatott lapot, amely fizikai valójában nem maradt ránk, de Petrus Christus 1455 körül lefestette magát a sokszorosított képet: feltűzte egy patrónus párt ábrázoló festményén a háttér falára. A nyomtatvány Árpád-házi Szent Erzsébetet ábrázolja. Maga ez a felfedezés is ráirányítja a figyelmet a nyomtatott grafika korabeli használói körére, vagyis annak médiум jellegeire. Tematikus csoportonként természetesen más és más társadalmi réteg volt ezeknek a nyomtatványoknak a felhasználója, tény azonban, hogy elterjedt az egyszerű emberek körében is. Vagyis valóban megvolt a tömegmédiум jellege.

Amíg Field több ponton felhasználta a vízjelkutatás eredményeit, Shelley Fletcher valóban sorra vette valamennyi fennmaradt, vízjellel ellátott nyomtatvány vízjelét. A katalógus így nem csupán a kiállított darabok leírása, értékelése, hanem a 15. századi nyomtatott grafikai lapok vízjelkatalógusa is egyben.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxeszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon – Perger Péter</i> : Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562)	121
<i>Lázs Sándor</i> : A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat	146
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az 1595-ös rejtélyes csillag	162
<i>Knapp Éva</i> : Ismeretlen források Otkocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez	201
<i>Balázs Attila</i> : A Nemzeti Újság és szerkesztői	218
<i>Rózsa Mária</i> : Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). II.	238

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz	254
<i>Szelestei N. László</i> : Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat	257
<i>Lőkös Péter</i> : Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts	259
<i>Várnai Jakab</i> : A „Quaracchi atyák” szövegkritikai tevékenysége	265
<i>Bálint Gábor</i> : A Révai–Franklin per 1912-ben	272
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században	278

SZEMLE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdí. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdí. Bp. 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	285
Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kézirat predikációk Piliscsaba, 2003. (<i>Vizkelety András</i>)	287
Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen, 2005. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	289
Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford. Muth Ágota Gizella. Bp. 2005. (<i>Ritz Szilvia</i>)	290
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungskatalog.) Nürnberg, 2005. (<i>Monok István</i>)	292

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon – Perger, Péter</i> : Les éditions du Nouveau Testament de Heltai sur papier sans filigrane (1561–1562)	121
<i>Lázs, Sándor</i> : Le Codex de Pozsony et l'Antiphonale de Szeged retrouvés, ainsi que deux manuscrits perdus	146
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : L'étoile énigmatique de l'année 1595	162
<i>Knapp, Éva</i> : Sources inconnues relatives de la conversion de Ferenc Otrokocsi Foris	201
<i>Balázs, Attila</i> : Le 'Nemzeti Újság' (Journal National) et ses rédacteurs	218
<i>Rózsa, Mária</i> : La Hongrie vue dans la revue 'Grenzboten' (1849–1880). II.	238

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : Contributions aux sources de l'image de Saint Ladislas de nos chroniques	254
<i>Szelestei N., László</i> : Manuscrit de vers du 17 ^e , contenant des lignes de Bálint Balassi	257
<i>Lökös, Péter</i> : Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts	259
<i>Várnai, Jakab</i> : L'activité de critique de texte des „pères Quaracchi”	265
<i>Bálint, Gábor</i> : Le procès Révai-Franklin en 1912	272
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Une entreprise d'imprimerie et de presse de bourgade au 20 ^e siècle	278

REVUE

Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdí. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdí. Bp. 2004. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	285
Szelestei Nagy, László: Pratique sermonnaire des franciscains hongrois au 17 ^e siècle. Sermons manuscrits de Csiksomlyó. Piliscsaba, 2003. (<i>Vizkelety, András</i>)	287
Peternainé Juhász, Zsuzsa: Bibliothèque de Imre Bán. Debrecen, 2005. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	289
Stifter, Adalbert: Vienne et les Viennois, par des images prises de la vie. Traduit par Ágotha Gizella Muth. Bp. 2005. (<i>Ritz, Szilvia</i>)	290
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungskatalog.) Nürnberg, 2005. (<i>Monok, István</i>)	292